

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ТА ПОКАЗНИКИ ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ

за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ТА ПОКАЗНИКИ ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ

**за результатами соціологічного дослідження
в межах міжнародного проекту
«Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»**

**Київ
Поліграфічний центр «Фоліант»
2019**

УДК 613.96:316.346.32-053.6

С 70

Авторський колектив:

О. М. Балакірева, канд. соціол. наук, Т. В. Бондар, канд. соціол. наук,
Г. М. Даниленко, д-р мед. наук, проф., Р. Я. Левін, канд. пед. наук,
Н.-М. К. Нгуєн, Д. М. Павлова, канд. соціол. наук, доцент,
Н. П. Пивоварова, канд. соціол. наук, доцент, О. Т. Сакович,
О. В. Флярковська, С. Л. Шевченко, канд. соціол. наук

Рецензенти:

Л. Г. Сокур'янська, д-р соціол. наук
О. М. Дікова-Фаворська, д-р соціол. наук
О. О. Стойка, канд. мед. наук

Рекомендовано до друку вченою радою
ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка»
(*протокол № 3 від 10 вересня 2018 року*)

Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді :
С 70 **за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту**
«Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.

ISBN 978-966-8474-93-4

У монографії, підготовленій за результатами опитування учнівської молоді та керівників навчальних закладів в Україні, проведеного в межах міжнародного проекту «Health behaviour school-aged children» (HBSC) – «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України», представлені сучасні тенденції в поведінці підлітків стосовно здоров'я та вплив соціального оточення на стан здоров'я учнівської молоді. Аналіз отриманих даних дає підстави визначити пріоритети формування навичок здорового способу життя з урахуванням особливостей різних статево-вікових груп і надати відповідні рекомендації.

Робота адресована як тим, хто готує і приймає в Україні рішення з питань збереження здоров'я, формування здорового способу життя та виховання здорової поведінки української молоді, яка навчається (керівникам органів державної влади та управління, впливовим політикам і громадським діячам тощо), так і вчителям, медпрацівникам, молодіжним лідерам, волонтерам молодіжних громадських організацій, тобто тим людям, які безпосередньо займаються профілактикою ризиків, наданням знань і прищепленням молоді життєво необхідних навичок здорової поведінки.

УДК 613.96:316.346.32-053.6

© ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», 2019

© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2019

Публікація підготовлена та виготовлена за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Думки, висловлені в публікації, не обов'язково відображають політики та погляди ЮНІСЕФ.
www.unicef.org.ua

ISBN 978-966-8474-93-4

Зміст

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ 1. ШКІЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	
1.1. Атмосфера навчального закладу	14
1.2. Доступність та облаштування навчального закладу	18
1.3. Навчальний заклад у позанавчальній діяльності підлітків і молоді	20
1.4. Участь батьків та підлітків у позанавчальній діяльності закладу	23
РОЗДІЛ 2. СКЛАДОВІ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ	
2.1. Психологічне благополуччя та комфорт	25
2.2. Батьківська сім'я	32
2.3. Середовище однолітків	38
2.4. Образи, травми та бійки в підлітковому середовищі	41
2.5. Насильство як особливий вид травматичної поведінки	46
РОЗДІЛ 3. ЗДОРОВ'Я В ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ТА ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЯХ ПІДЛІТКІВ	
3.1. Самооцінка здоров'я молодих людей та відчуття власного тіла	49
3.2. Особливості харчування підліткової молоді	55
3.3. Статеві культури молоді, яка навчається, та знання про ВІЛ-інфекцію	60
3.4. Досвід уживання психоактивних речовин	71
РОЗДІЛ 4. ФОРМИ АКТИВНОСТЕЙ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ	
4.1. Фізична активність та пасивне проведення вільного часу	75
4.2. Соціальні мережі та віртуальне спілкування	82
4.3. Активності соціально-політичного спрямування	86
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ	
5.1. Характеристики соціально-економічного становища батьківської сім'ї	87
5.2. Громадянськість і громадська активність	90
5.3. Гендерні стереотипи українських підлітків	94
5.4. Підлітки та праця	96
5.5. Безпека підлітків та молоді	100
ОСНОВНІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	104
СТИСЛЕ ВИКЛАДЕННЯ	107
EXECUTIVE SUMMARY	117

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

БФ	благодійний фонд
ВІЛ	вірус імунодефіциту людини
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ГО	громадська організація
ЗЗСО	заклад загальної середньої освіти
ЗПТО	заклад професійно-технічної освіти
ЗФПО	заклад фахової передвищої освіти
ІМТ	індекс маси тіла
ЛЖВ	люди, які живуть з ВІЛ
МАН	Мала академія наук
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я України
МОН	Міністерство освіти і науки України
СНІД	синдром набутого імунодефіциту людини
ЦСССДМ	Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
НВSC	проект «Health Behaviour School-Aged Children» («Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»)

Вступ

Понад 30 років проект «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC) існує як інноваційне міжнародне дослідження, яке дає можливість отримати глибоке розуміння добробуту молоді, поведінки щодо здоров'я та соціального контексту. У співпраці з Європейським регіональним бюро ВООЗ кожні чотири роки в 49 країнах і регіонах Європи та Північної Америки проводиться дослідження серед підлітків, які складають приблизно шосту частину населення світу. Так, під час хвилі 2013/2014 рр. у дослідженні взяли участь близько 220 тис. підлітків із 41 країни. Результати дослідження HBSC використовуються для інформування політиків та практиків з метою покращення життя мільйонів молодих людей.

Україна є учасником міжнародного дослідницького проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (HBSC). Станом на час підготовки цього видання в Україні проведені п'ять хвиль опитування (2002 р. опитано 5267 осіб; 2006 р. – 6535 осіб, 2010 р. – 10 343 особи, 2014 р. – 11 390 осіб, 2018 – 13 337 осіб), що стало можливим за підтримки головного партнера – Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Для реалізації попередніх хвиль опитування HBSC-2014 в Україні при Міністерстві охорони здоров'я України була створена й затверджена наказом робоча група проекту, яка продовжує своє існування й дотепер. Висловлюємо подяку всім міністерствам, відомствам та організаціям, представники яких увійшли до складу робочої групи в межах проекту HBSC та активно сприяли реалізації проекту в Україні у 2018 р., зокрема: Міністерству охорони здоров'я України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству молоді та спорту України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», НДСЛ «ОХМАТДИТ» МОЗ України, ДП «Державний науково-дослідний центр з проблем гігієни харчування МОЗ України», ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», Представництву Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Представництву ВООЗ в Україні. У рамках підготовки хвилі HBSC-2018 активно залучалася молодь з метою розуміння важливих тем, які підлітки хотіли бачити в національній базі даних і мати можливість порівнювати себе з однолітками з інших європейських країн – учасниць проекту. Так, на початку 2017 р. було здійснене опитування молоді в рамках проекту «U-Report Ukraine», а в червні того самого року проведені два фокус-групові інтерв'ю з учасниками МАН м. Києва.

Дослідження HBSC дає змогу вивчити сучасні тенденції в поведінці підлітків стосовно здоров'я та вплив соціального оточення на стан здоров'я учнівської молоді. Аналіз отриманих даних дає підстави визначити пріоритети формування навичок здорового способу життя з урахуванням особливостей різних статевих вікових груп і надати відповідні рекомендації.

Представлені матеріали адресовані вчителям і викладачам, соціальним працівникам, батькам, медпрацівникам, представникам молодіжних громадських організацій та засобів масової інформації, а також іншим фахівцям, які безпосередньо займаються формуванням навичок здорового способу життя дітей та молоді. Крім того, запропоновані результати й рекомендації будуть корисними для тих, хто готує і приймає рішення з питань забезпечення здоров'я, формування здорового способу життя та виховання здорової поведінки української молоді: керівникам органів державної влади та управління, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, впливовим політикам і громадським діячам тощо.

Отримані результати останньої хвилі дослідження дали можливість підготувати ґрунтовний аналіз стосовно ключових показників стану здоров'я та ставлення підлітків до свого здоров'я, соціального самопочуття й існуючих моделей поведінки; проаналізувати вплив сім'ї, школи, середовища підлітків на поведінкові орієнтації щодо збереження власного здоров'я. У звіті також представлена динаміка окремих показників¹.

Автори зазначають, що реалізація цього дослідження в Україні стала можливою лише завдяки співпраці широкого кола людей. Передусім це співробітники ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», керівники команд інтерв'юерів та інтерв'юери постійної мережі інституту в регіонах, керівники навчальних закладів та працівники управлінь і відділів освіти й науки, які допомагали в організації та проведенні опитування.

Окрема подяка міжнародному координатору HBSC, керівнику групи наукових розробок HBSC науково-дослідницького відділу охорони здоров'я дітей та підлітків Единбурзького університету Джо Інчлі (Jo Inchley) та Представництву Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, яке підтримало підготовку цього звіту та його видання. Щирі слова вдячності персонально керівниці сектору освіти та молоді Олені Сакович.

Аналітичний звіт підготував колектив авторів: О. Балакірева, канд. соціол. наук (наукове керівництво та редагування, вступ, методологія дослідження, підрозділи 5.1, 5.2, 5.3, 5.5, загальні висновки та рекомендації, стисле викладення), Т. Бондар, канд. соціол. наук (методологія дослідження, підрозділ 5.4, загальні висновки та рекомендації), Г. Даниленко, д-р мед. наук (підрозділи 3.1, 3.2), Р. Левін, канд. пед. наук (підрозділи 1.2, 1.3, 1.4, 4.3), Н.-М. Нгуєн (підрозділ 4.2), Д. Павлова, канд. соціол. наук, доцент (стисле викладення, підрозділи 2.3, 3.3), Н. Пивоварова (підрозділи 2.4, 4.1), О. Сакович (загальні висновки та рекомендації), О. Флярковська (підрозділ 2.1), С. Шевченко (підрозділи 2.2, 3.4).

---

¹ За необхідності всі показники в динаміці можна отримати за запитом у ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» або на сайті www.uisr.org.ua/hbsc.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологія дослідження базується на протоколі міжнародного наукового дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC), який надає концептуальну основу та має узгоджений набір показників соціальних та індивідуальних детермінант здоров'я, а також медичних і поведінкових індикаторів².

Розроблений інструментарій базується на запитаннях, запропонованих міжнародним протоколом дослідження, до якого входять як обов'язкові для всіх країн-учасниць тематичні блоки й запитання, так і необов'язкові (додаткові) блоки з окремими специфічними тематичними запитаннями; а також на національних запитаннях, запропонованих робочою групою проекту, створеною при Міністерстві охорони здоров'я України.

Кожна країна проводить пілотування й адаптує інструментарій з урахуванням соціокультурних норм, традицій і національних особливостей, а також вносить перелік тематичних запитань, актуальних для країни.

Дослідження HBSC передбачає не тільки моніторинг здоров'я та поведінки підлітків у часі, а й урахування різних складових їхнього здоров'я в ширшому контексті. Для того щоб зрозуміти, які чинники впливають на здоров'я і поведінку підлітків, вивчаються як їхнє навколишнє соціально-економічне середовище, так і умови, що характеризують їхнє життя вдома, в школі, у групах однолітків.

Нині в Україні в межах проекту HBSC проведені п'ять хвиль опитування (у 2002 р. опитано 5267 учнів; у 2006 р. – 6535 учнів, у 2010 р. – 10 343 учні, у 2014 р. – 11 930 учнів, у 2018 р. – 13 337 учнів). Національна вибіркова сукупність дає можливість аналізу за віком, статтю, типом поселення, регіоном, типом сім'ї, матеріальним станом тощо, але не передбачає аналізу на рівні області та навчального закладу.

Мета дослідження – отримати надійну та валідну інформацію щодо характеристик здоров'я та способу життя учнівської молоді 10–17 років, яка дасть можливість посилити заходи зі збереження та зміцнення здоров'я, визначити пріоритети формування навичок здорового способу життя з урахуванням особливостей різних статево-вікових груп; вивчити вплив соціального оточення на стан здоров'я учнівської молоді; посилити інформаційне забезпечення діяльності з формування здорового способу життя на базі навчальних закладів; започаткувати впровадження системи індикаторів щодо здорового способу життя серед підлітків, які ґрунтуватимуться на даних соціологічного опитування й доповнять відомчу статистику щодо захворювань.

---

² Health Behaviour in School-Aged Children: a World Health Organization cross-national study (HBSC). Research Protocol for the 2017/2018 survey. Edinburgh, Child and Adolescent Health Research Unit, University of Edinburgh. URL: <http://www.hbsc.org>.

Об'єктом дослідження виступили передусім молоді люди віком 10–17 років, які навчаються, відповідно, у 5–11-х класах закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) та на 1-му, 2-му курсах закладів професійно-технічної освіти (ЗПТО) і на 1-му, 2-му курсах закладів фахової передвищої освіти (ЗФПО) (на базі 9-річної освіти).

Усього у хвилі HBSC-2018 були опитані 13 337 респондентів з 287 навчальних закладів, розташованих у 369 населених пунктах (173 містах і 196 селах) України.

З метою вивчення впливу соціального оточення на стан здоров'я учнівської молоді в межах міжнародного проекту було започатковане збирання інформації, що характеризує навчальні заклади, в яких проводиться опитування. Із цією метою проведено опитування керівників тих навчальних закладів, які потрапили до вибіркової сукупності. Усього було опитано 285 осіб із числа адміністрації навчальних закладів.

Вибіркова сукупність національна, стратифікована за типами навчальних закладів і типом поселення (місто – село). Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становили 0,51–0,86%.

Опитування учнівської молоді також можна назвати кластерним, оскільки одиницею відбору були класи/групи, всі члени яких брали участь у дослідженні. У даному разі кластером виступив учнівський клас (або група).

Опитуванням були охоплені 25 територіально-адміністративних одиниць України – 24 області (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька³, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська⁴, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська) та м. Київ.

Усі навчальні заклади розділені на три типи: 1) заклади загальної середньої освіти (ЗЗСО); 2) заклади професійно-технічної освіти на базі неповної середньої освіти (ЗПТО); 3) заклади фахової передвищої освіти (технікуми, училища, коледжі тощо) (ЗФПО).

До загального переліку, з якого здійснювався відбір одиниць спостереження, не включалися певні категорії навчальних закладів, а саме: заклади освіти для дітей з вадами фізичного та розумового розвитку; санаторні навчальні заклади; заклади освіти для дітей, які за рішенням суду позбавлені волі та перебувають у виправних закладах; школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Питома вага учнів зазначених закладів освіти серед усієї сукупності учнів закладів середньої освіти не перевищує 1,5%.

Відбір одиниць вибірки (навчального класу/групи) визначався двома кроками. Перший крок – відбір необхідної кількості закладів серед кожного з типів навчальних закладів. Для формування списків шкіл і для відбору ЗПТО та ЗФПО використовувався метод систематичного відбору за розрахованим кроком. Другий крок – відбір класів/груп у кожному з навчальних закладів за допомогою спеціальних таблиць, які забезпечували пропорційну представленість класів/груп цільової сукупності та рівну вірогідність кожному класу/групі бути включеними до вибірки (у кожному навчальному закладі обирався лише один клас на паралелі). Одиницею спостереження були всі учні/студенти у вибраних класах/групах.

³ Опитування проводилося на підконтрольних українській владі територіях.

⁴ Опитування проводилося на підконтрольних українській владі територіях.

Методом опитування учнівської молоді слугувало анкетування по групах/класах шляхом самозаповнення кожним респондентом формалізованого запитальника, який вони після заповнення вкладали в індивідуальний конверт, у навчальних аудиторіях. Інструментарій опитування базувався на інструментарії міжнародного проекту HBSC; для його адаптування до умов України було проведено спеціальне методологічне дослідження, за підсумками якого були внесені необхідні корективи.

Опитування керівників навчальних закладів здійснювалося методом індивідуального інтерв'ю за допомогою формалізованого запитальника.

Етичні питання. Для організації опитування був підготовлений та отриманий лист-сприяння від імені заступника міністра освіти і науки України до обласних управлінь освіти. Було отримано позитивний висновок комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України про те, що технологія дослідження забезпечує необхідний рівень анонімності, конфіденційності отриманої інформації; текст запитальників (за змістом і стилем формулювання) є коректним, забезпечує дотримання прав, людської гідності та морально-етичних норм відповідно до затверджених Соціологічною асоціацією України етичних принципів проведення досліджень серед дітей та підлітків, принципів Гельсінської декларації прав людини, Конвенції Ради Європи про права людини, Конвенції ООН про права дитини та відповідних законів України. Крім того, було отримано позитивний висновок комісії із психології та педагогіки Науково-методичної ради МОН України, яка розглянула рукопис інструментарію дослідження і прийняла рішення з висновком «Схвалено для використання в закладах загальної середньої освіти та закладах фахової передвищої освіти» (протокол № 3 від 20 грудня 2017 р.).

Процедура збирання даних. Польовий етап дослідження здійснювався представниками постійної мережі інтерв'юєрів ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». У всіх областях опитування був проведений інструктаж для регіональних координаторів та інтерв'юєрів з питань організації проведення опитування з метою належної реалізації вибіркової сукупності та дотримання методології дослідження.

Неодмінною складовою дотримання вимог технології проведення опитування було збереження анонімності та конфіденційності відповідей учнівської молоді. Керівники навчальних закладів були попереджені про те, що конфіденційність буде збережена й стосовно кожного навчального закладу.

Для організації опитування інтерв'юєри мали попередню зустріч (або телефонну розмову) з адміністрацією навчального закладу з метою:

- інформування про основну мету дослідження, з наголосом на дотриманні етичних принципів проведення соціологічних досліджень серед дітей та підлітків, конфіденційності та анонімності даних, які будуть одержані;
- роз'яснення, чому і як саме цей навчальний заклад був обраний для дослідження (метод випадкових чисел, які визначає комп'ютер);
- опису процедури опитування;
- інформування класного керівника/куратора групи про те, що якщо у класі/групі є учні/студенти, які за релігійними чи світоглядними переконаннями не можуть брати участь в опитуванні, то такі учні/студенти, за бажанням, можуть відмовитися від участі в опитуванні;

- отримання згоди керівника навчального закладу на проведення інтерв'ю з ним або його заступником, тобто з особою із числа адміністрації навчального закладу;
- отримання згоди керівника навчального закладу щодо того, що обстеження буде проведене саме у визначеному класі/групі (на цьому наголошувалося в листі до керівника навчального закладу); домовленості, що викладач лише представить інтерв'юера, а потім залишить клас і повернеться після закінчення опитування;
- домовленості щодо конкретного класу/аудиторії, дати й часу проведення опитування.

Опитування із залученням інтерв'юерів проводилося з метою уникнути присутності вчителів або будь-кого з адміністрації навчального закладу в аудиторії під час анкетування. Інтерв'юер приходив до навчального закладу в день і час згідно з попередньою домовленістю, проводив інструктаж учнів, роздавав учням анкети й індивідуальні конверти, до яких після закінчення опитування учні власноруч вкладали анкети. Запечатаний конверт з анкетою учень передавав інтерв'юеру або клас до загального для всього класу/групи конверта. Заповнення анкет учнями відбувалося в навчальній аудиторії в присутності інтерв'юера, який у разі необхідності міг надати консультації, необхідні пояснення, якщо учні не розуміли окремих запитань, слів, назв тощо. Повноваження інтерв'юерів та необхідні коментарі до запитань анкети були визначені в інструкції для інтерв'юерів. Усі індивідуальні конверти із заповненими анкетами пакувалися в загальний класний конверт. Інтерв'юер заповнював звітну форму на опитування в навчальному класі/групі (на окремому бланку), яка вкладалася до загального конверта класу/групи. Усі загальні конверти класу/групи передавалися організатору опитування в області, який відсилав їх до Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка (м. Київ), де відбувалося подальше опрацювання анкет: кодування, переведення інформації в електронний формат, статистико-математична обробка.

Реалізована вибіркова сукупність становить 817 навчальних класів/груп, у яких опитано 13 337 респондентів (6570 хлопців та 6767 дівчат) (табл. 1, 2, 3, 4).

Таблиця 1

Тип та кількість навчальних закладів, де проводилося опитування

Тип закладу	Кількість
Заклади загальної середньої освіти	247
Заклади професійно-технічної освіти	20
Заклади фахової передвищої освіти	20

Таблиця 2

Типи й кількість класів/курсів, де проводилося опитування

	Кількість класів/курсів	
	Одиниць	%
5-й клас	119	14,6
6-й клас	126	15,4
7-й клас	123	15,2
8-й клас	127	15,5
9-й клас	120	14,7
10-й клас	64	7,8
11-й клас	59	7,3
ЗПТО (після 9-го класу)	40	4,8
ЗФПО (після 9-го класу)	39	4,7
Усього	817	100,0

Таблиця 3

Питома вага учнів/студентів, присутніх/відсутніх на момент опитування в класі

	Кількість, N	%
1. Усього за списком	17 701	100,0
2. Присутні	13734	77,6
3. Відсутні, всього:	3836	21,7
у тому числі з причин:		
1) через хворобу	1785	10,1
2) з іншої поважної причини	1742	9,8
3) без поважної причини	94	0,5
4) причина невідома	215	1,3
4. Відмовилися	131	0,7

Таблиця 4

Кількість опитаних учнів, залежно від статі й типу навчального закладу

	Хлопці		Дівчата		Усього	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Заклади загальної середньої освіти	5794	88,2	6280	92,8	12074	90,5
Заклади професійно-технічної освіти	456	6,9	166	2,5	622	4,7
Заклади фахової передвищої освіти	320	4,9	321	4,7	641	4,8
Усього	6570	100,0	6767	100,0	13337	100,0

Характеристика опитаних

У дослідженні 2018 р. узяли участь респонденти з 25 територіально-адміністративних одиниць України: 24 областей України та м. Києва (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл опитаних за територіально-адміністративними одиницями, %

Область опитування	Реалізована кількість					
	хлопці	%	дівчата	%	усього	%
Вінницька	306	4,7	285	4,2	591	4,4
Волинська	227	3,5	240	3,5	467	3,5
Дніпропетровська	404	6,1	433	6,4	837	6,3
Донецька	273	4,2	293	4,3	566	4,2
Житомирська	235	3,6	262	3,9	497	3,7
Закарпатська	120	1,8	107	1,6	227	1,7
Запорізька	398	6,1	318	4,7	716	5,4
Івано-Франківська	204	3,1	238	3,5	442	3,3
Київська	286	4,4	347	5,1	633	4,7
м. Київ	416	6,3	366	5,4	782	5,9
Кіровоградська	177	2,7	213	3,1	390	2,9
Луганська	144	2,2	183	2,7	327	2,5
Львівська	408	6,2	394	5,8	802	6,0
Миколаївська	233	3,5	209	3,2	442	3,4
Одеська	381	5,8	404	6,0	785	5,9
Полтавська	282	4,3	268	4,0	550	4,1
Рівненська	247	3,8	268	4,0	515	3,9
Сумська	184	2,7	205	3,0	389	2,9
Тернопільська	152	2,3	172	2,5	324	2,4
Харківська	383	5,8	484	7,2	867	6,5
Херсонська	221	3,4	245	3,6	466	3,5
Хмельницька	260	4,0	210	3,1	470	3,5
Черкаська	258	3,9	281	4,2	539	4,0
Чернівецька	133	2,0	145	2,1	278	2,1
Чернігівська	238	3,6	197	2,9	435	3,3
Усього	6570	100,0	6767	100,0	13337	100,0

Мешканці обласних центрів становлять 29,2% , 35,5% – представники інших міст області з різною чисельністю населення, 35,3% молодих людей проживають у сільській місцевості (табл. 6).

Таблиця 6

Кількість опитаних учнів, залежно від статі й типу населеного пункту

	Хлопці		Дівчата		Усього	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Обласний центр	2080	31,7	2002	29,6	4082	30,6
Місто	2411	36,7	2632	38,9	5043	37,8
Село	2079	31,6	2133	31,5	4212	31,6

Більшість опитаних становлять учні закладів загальної середньої освіти (89,1%), 5,5% – студенти закладів фахової передвищої освіти, 5,3% – учні закладів професійно-технічної освіти.

На проведення опитування навчальним закладом було відведено 45 хвилин (навчальний урок), а заповнення анкети потребувало в середньому 36,3 хвилин, хоча були випадки, коли процес був дещо повільнішим і займав більше часу, переважно це стосується респондентів середнього шкільного віку. Переважна більшість учнів і студентів (88%) досить серйозно поставилася до роботи під час заповнення анкет.

Керівники навчальних закладів

В опитуванні 2018 р. для повнішого аналізу навчального процесу в кожному навчальному закладі, представленому у вибірковій сукупності, був опитаний керівник (або інша особа з адміністрації навчального закладу). Усього опитано 285 осіб.

Таблиця 7 демонструє розподіл респондентів залежно від займаної посади. Більшість опитаних становлять директори навчальних закладів та їх заступники.

Таблиця 7

Розподіл респондентів за займаною посадою в навчальному закладі

	ЗЗСО	ЗПТО	ЗФПО	Загалом
1. Керівник (директор, завідувач, начальник), виконуючий обов'язки керівника)	151	6	5	162
2. Заступник директора з виховної роботи	29	3	2	34
3. Заступник директора з методичної роботи	5	0	0	5
4. Заступник директора з навчальної роботи	10	2	6	18
5. Заступник директора з навчально-методичної роботи	5	1	2	8
6. Заступник директора з навчально-виховної роботи	36	3	4	43
7. Заступник директора з навчально-виробничої роботи	2	3	0	5
8. Заступник директора з господарської роботи	2	1	0	3
9. Інші	5	1	1	7
Усього	245	20	20	285

Керівники навчальних закладів здебільшого з розумінням ставилися до проведення опитування в довіреному їм навчальному закладі та створювали сприятливі умови для дотримання методології дослідження.

Розділ 1.

ШКІЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

1.1. Атмосфера навчального закладу

Закон України № 2145-VIII «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. визначає освіту основою інтелектуального, духовного, фізичного та культурного розвитку особистості та її успішної соціалізації⁵, підкреслюючи тим самим: а) соціальну зумовленість здоров'я освітою (вона як суспільний інститут значною мірою визначає стан фізичного, духовного, соціального і психічного здоров'я дитини на все подальше життя); б) потребу суспільства в доброякісній системі освіти, в тому числі орієнтованій на збереження і зміцнення здоров'я. Водночас численні освітні реформи за часи української незалежності поки не дали бажаного результату⁶.

У цьому підрозділі розглядаються питання ставлення підлітків до навчального закладу, відчуття навчального навантаження, підтримка однолітків та вчителів у навчанні.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Ставлення до навчального закладу

Ставлення учнів/студентів до свого навчального закладу на час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу й розміру поселення) було переважно позитивним: 81,5% опитаних зазначили, що заклад їм «дуже подобається» та «скоріше, подобається» разом (табл. 1.1.1). Водночас цей показник дещо знизився порівняно з попередньою хвилею дослідження (2014 р. він дорівнював 86,1%⁷).

Таблиця 1.1.1

Розподіл відповідей щодо ставлення до свого навчального закладу, за віком і статтю, %

	11 років		13 років		15 років		17 років		Серед усіх
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	
Мені дуже подобається	42,4	50,2	30,7	34,6	30,4	29,6	36,2	39,4	36,4
Мені, скоріше, подобається	38,6	38,1	46,8	48,0	47,8	52,4	44,7	43,7	45,2
Мені, скоріше, не подобається	12,5	9,5	16,3	13,3	16,6	13,9	13,4	13,0	13,5
Мені зовсім не подобається	6,5	2,2	6,2	4,1	5,2	4,1	5,7	3,9	4,9

⁵ Відомості Верховної Ради. 2017. № 38–39. С. 380.

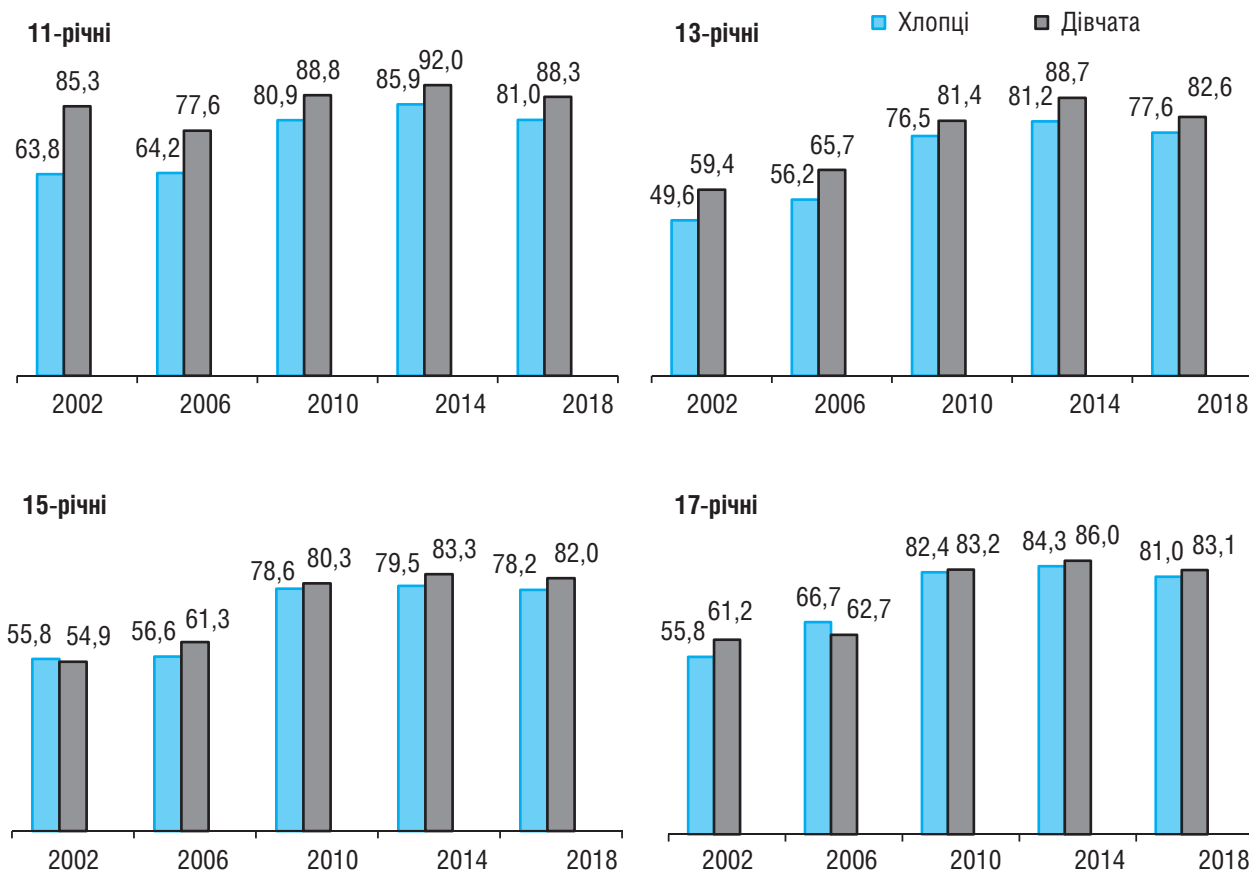
⁶ Луначек В. Чому не йдуть реформи освіти в Україні. *Освітня політика*. 21.10.2016. URL: <http://www.education-ua.org/ua/articles/819-chomu-ne-jdut-reformi-osviti-v-ukrajini>.

⁷ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : монографія / за наук. ред. О. М. Балакіревої. Київ : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. С. 8.

Найбільше позитивного ставлення було серед 10-річних (85,5%), найменше – серед 13–15-річних (78,1–80,1%); дещо більше серед дівчат (83,8%), ніж серед хлопців (80,2%).

За типом навчального закладу позитивне ставлення переважало серед студентів ЗФПО (87,8%), дещо менше – у ЗПТО (86,0%), найменше – у ЗЗСО (80,9%), що вказує на потребу приділяти першочергову увагу формуванню сприятливої психологічної атмосфери саме в школах. У поселенському вимірі суттєвої відмінності у ставленні до навчального закладу не спостерігається.

Важливо зазначити, що від 2002 р., коли опитування HBSC було вперше проведене в Україні, серед усіх вікових категорій і незалежно від статі спостерігається істотне збільшення кількості молодих людей з позитивним ставленням до власного навчального закладу (рис. 1.1.1).

Рис. 1.1.1. Частка тих, кому подобається навчальний заклад, за статтю, %, у динаміці (сума відповідей «мені дуже подобається» та «мені, скоріше, подобається»; для 2002 р. і 2006 р. – сума відповідей «мені дуже подобається» та «мені подобається»)

Відчуття навчального навантаження на час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) характеризувалося тим, що під час виконання шкільних завдань як у класі/групі, так і вдома, «певне» та «значне» напруження відчував кожен четвертий респондент (24,4%), причому дівчата про це повідомляли частіше за юнаків (26,0% та 22,8% відповідно) (табл. 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

**Розподіл респондентів, які відчувають напруження під час виконання завдань
(як у класі/групі, так і вдома), за віком і статтю, %**

	11 років		13 років		15 років		17 років		Серед усіх
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	
Ні	47,3	44,0	36,2	36,0	37,4	32,6	51,5	38,8	40,4
Незначне	29,3	31,9	36,8	34,9	38,3	40,0	34,6	37,8	35,2
Відчуває певне напруження	18,1	18,5	20,7	23,9	19,5	22,2	10,6	19,2	19,2
Відчуваю значне напруження	5,3	5,6	6,3	5,2	4,8	5,2	3,3	4,2	5,2

Про відчуття «певного» та «значного» напруження під час виконання завдань як у навчальному закладі, так і вдома, повідомили учні ЗЗСО та ЗФПО (25,2% та 22,7% відповідно), а серед студентів ЗПТО таких було 12,2%.

Підтримка однолітків у навчанні

«Цілком згодних» та «згодних» разом із твердженням «Учням/студентам нашого класу/групи подобається бути разом» на час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) було 47,2% (менше ніж у попередній хвилі дослідження 2014 р. – 60,5%); із твердженням «У нашому класі/групі багато добрих і турботливих учнів/студентів» – 42,3% (також менше – 55,7%); із твердженням «Інші учні/студенти приймають мене таким(ою), яким(ою) я є», – 63,5% (так само менше – 70,3%⁸).

Найбільше однокласників/одногрупників, яким подобається бути разом, було серед 10–11-річних (49,0% і 50,9% відповідно), найменше – серед 15–17-річних (від 44,2% до 45,8%) (табл. 1.1.3).

Таблиця 1.1.3

**Частка респондентів, які відчувають підтримку
однокласників/одногрупників, за віком і статтю, %
(сума відповідей «цілком згодний(а)» та «згодний(а)»)**

Твердження	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Учням/студентам нашого класу/групи подобається бути разом	55,9	45,8	50,9	52,9	39,5	46,4	50,4	37,8	44,2	47,3	44,2	45,8
У нашому класі/групі багато добрих і турботливих учнів/студентів	47,1	44,0	45,5	41,9	36,0	39,0	43,4	39,2	41,3	44,4	43,0	43,8
Інші учні/студенти приймають мене таким(ою), яким(ою) я є	67,1	61,9	64,6	63,4	57,6	60,6	62,5	58,2	60,4	69,2	67,7	68,5

Найбільше однокласників/одногрупників, яким подобається бути разом, було в ЗЗСО (48,2%), значно менше в ЗПТО та ЗФПО (39,3% та 38,6% відповідно); найбільше сприйняття однокласників/одногрупників як добрих і турботливих – так само (у ЗЗСО – 43,1%, тоді як у ЗПТО – 33,5% і ЗФПО – 38,6%). Отже, в цьому аспекті учнівське середовище є більш сприятливим, ніж студентське. Водночас не було особливих відмінностей за типом навчального закладу щодо сприйняття навчальним оточенням «Я-позиції» індивіда в колективі.

⁸ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків. С. 40.

У поселенському вимірі, попри низку винятків, простежено закономірність – чим менше поселення, тим більше в закладах однокласників/одногогрупників, яким подобається бути разом, і тим більше учнів/студентів приймають опитаних такими, якими вони є. Водночас щодо сприйняття однокласників/одногогрупників як добрих і турботливих такої закономірності не зафіксовано (табл. 1.1.4).

Таблиця 1.1.4

**Підтримка однолітків у навчальному середовищі, за типом населеного пункту, %
(сума відповідей «цілком згодний(а)» та «згодний(а)»)**

Твердження	Обласні центри та м. Київ	Міста з населенням понад 100 тис. жителів	Міста з населенням від 50 до 100 тис. жителів	Міста з населенням від 20 до 50 тис. жителів	Міста з населенням менше 20 тис. жителів	Селища міського типу	Села	Серед усіх
Учням/студентам нашого класу/групи подобається бути разом	43,4	44,8	43,0	40,2	47,8	48,7	52,2	47,2
У нашому класі/групі багато добрих і турботливих учнів/студентів	41,5	39,4	37,1	36,0	41,0	41,3	46,2	42,3
Інші учні/студенти приймають мене таким(ою), яким(ою) я є	61,0	61,9	61,0	59,3	64,2	63,6	66,8	63,5

Підтримка вчителів

На час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) «цілком згодні» та «згодні» разом, що вчителі/викладачі сприймають їх такими, якими вони є, були 66,3% опитаних (2014 р. таких було дещо більше – 71,2%); тих, хто відчував, що їхні вчителі/викладачі піклуються про них, було 48,6%; а респондентів, які дуже довіряли педагогам, – 43,5% (табл. 1.1.5) (у 2014 р. таких було більше половини – 55,2%⁹).

Таблиця 1.1.5

Частка респондентів, які відчують підтримку з боку вчителів/викладачів, за віком і статтю, % (сума відповідей «цілком згодний(а)» та «згодний(а)»)

Твердження	11 років		13 років		15 років		17 років		Серед усіх
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	
Я відчуваю, що вчителі/викладачі сприймають мене таким(ою), яким(ою) я є	72,7	73,9	62,7	64,6	61,9	60,2	71,3	66,1	66,3
Я відчуваю, що мої вчителі/викладачі піклуються про мене	55,1	59,6	41,9	47,8	41,9	43,8	52,4	46,8	48,6
Я дуже довіряю своїм вчителям/викладачам	58,3	61,1	41,3	40,6	35,5	29,1	42,1	34,6	43,5

За типом навчального закладу «цілком згодних» та «згодних» разом, що вчителі/викладачі сприймають їх такими, якими вони є, було приблизно однаково (у ЗПТО – 65,3%, у ЗФПО – 65,7%, у ЗЗСО – 66,4%); а тих, хто відчував, що їхні вчителі/викладачі піклуються про них, найбільше було в ЗЗСО (49,0%), а найменше – у ЗФПО (42,6%); таких, котрі дуже довіряли педагогам, так само найбільше в ЗЗСО (44,3%), відчутно менше – у ЗПТО та ЗФПО (37,1% і 35,2% відповідно).

⁹ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків. С. 41.

1.2. Доступність та облаштування навчального закладу

Законом України № 2145-VIII «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. передбачене зобов'язання забезпечувати утримання та розвиток матеріально-технічної бази закладів освіти на рівні, достатньому для виконання вимог стандартів освіти й ліцензійних умов, але водночас визначено, що положення Закону застосовуються з огляду на наявні фінансові ресурси бюджетів. Оскільки державний бюджет України останніми роками є дефіцитним (зокрема, за I квартал 2018 р. дефіцит становив 20,587 млрд грн¹⁰), то залишається актуальним моніторинг матеріально-технічного стану закладів в аспекті забезпечення сприятливих умов для збереження, підтримання й розвитку здоров'я дітей та молоді.

У даному підрозділі розглядатимуться питання *облаштування навчального закладу, наявності гарячого водопостачання, доступності навчального закладу, в тому числі для дітей з інвалідністю.*

Облаштування навчального закладу

За відповідями керівників навчальних закладів, брак матеріально-технічного забезпечення з погляду потреб забезпечення збереження та зміцнення духовного, психічного, фізичного і соціального здоров'я дітей та підлітків найбільше стосується спеціальних ігрових кімнат, приміщень для груп подовженого дня, кабінетів логопеда, стоматолога, для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, соціально-психологічної роботи, тренажерних залів, плавальних басейнів (*табл. 1.2.1*).

За останніми даними дослідження HBSC, децю зросло забезпечення сільських закладів спортивними залами (2014 р. повідомляли про їх відсутність 11,3% опитаних, а на цей час – лише 7,1%, що майже дорівнює показнику в інших містах – 6,8% окрім обласних центрів з м. Києвом включно, де відсутність залів найменша – 1,7%), утім загалом (незалежно від розміру поселень і типів закладів) ситуація не покращилася: 5,6% навчальних закладів не мають спортивного залу, як і раніше (2014 р. – близько 5%). Менше керівників (68,1%) зазначили наявність влаштованих гардеробів (2014 р. – 88%¹¹).

Успішна соціалізація особистості в сучасних умовах потребує вільного володіння комп'ютерними навичками. У цьому аспекті в середньому на кожний заклад припадають два приміщення, використуваних винятково для розташування спеціальних комп'ютерних класів (найбільше у ЗФПО – 3,8, найменше – в сільських ЗЗСО – 1,5); у 41,1% закладів є один комп'ютерний клас, у 38,2% – два класи, у 20,7% – три і більше (останніх найбільше у ЗФПО – 70,0%, і приблизно вдесятеро менше в сільських ЗЗСО). У середньому на кожний заклад припадає 28 комп'ютерних робочих місць (від 17 у сільських ЗЗСО до 68 у ЗФПО). Умови для запровадження інтерактивних методів навчання найбільше забезпечені у ЗФПО, найменше – у сільських ЗЗСО (*табл. 1.2.2*).

¹⁰ Дефіцит бюджету зріс до 20,5 млрд грн. *ZIK*. URL: https://zik.ua/news/2018/06/15/defitsyt_byudzhetu_zris_do_205_mlrd_grn_1346243.

¹¹ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків. С. 51–52.

Таблиця 1.2.1

Відповіді керівників навчальних закладів на запитання щодо чинників матеріально-технічного забезпечення, пов'язаних з фізичним, психічним, соціальним і духовним здоров'ям дітей та підлітків, %

Чинники матеріально-технічного забезпечення	Тип закладу					Усі
	ЗЗСО			ЗПТО	ЗФПО	
	Тип поселення					
	Обласні центри та м. Київ	Інші міста	Села			
Спортивний зал	98,3	93,2	92,9	95,0	95,0	94,4
Стадіон	72,4	70,5	76,8	70,0	70,0	73,0
Спортивний майданчик для легкої атлетики	67,2	71,6	74,7	80,0	60,0	71,6
Майданчик для волейболу/баскетболу	75,9	68,2	84,8	80,0	60,0	75,8
Футбольне поле	67,2	83,0	85,9	80,0	70,0	79,6
Тренажерний зал	31,0	28,4	24,2	75,0	55,0	32,6
Спортивний інвентар (м'ячі, лижі)	98,3	89,8	86,9	95,0	90,0	90,9
Басейн	8,6	8,0	6,1	10,0	15,0	8,1
Майстерні для уроків трудового виховання	77,6	77,3	86,9	75,0	40,0	77,9
Актовий/концертний зал, конференц-зал	87,9	72,7	68,7	95,0	95,0	77,5
Бібліотека	96,6	95,5	99,0	100,0	95,0	97,2
Кімнати для відпочинку (ігрові кімнати) для учнів/студентів	41,4	40,9	43,4	65,0	35,0	43,2
Кімнати для гуртків, секцій, клубів за інтересами	70,7	56,8	53,5	95,0	80,0	62,8
Медпункт	94,8	90,9	78,8	95,0	90,0	87,7
Кабінет психолога	93,1	84,1	75,8	95,0	65,0	82,5
Столова/їдальня	100,0	96,6	100,0	85,0	85,0	96,8
Роздягальня для учнів/студентів	86,2	54,5	68,7	65,0	75,0	68,1
Кабінет логопеда	3,4	2,3	1,0	0	0	1,8
Кабінет для соціально-психологічної роботи	0	2,3	2,0	5,0	0	1,8
Кабінет стоматолога	0	0	1,0	0	0	0,4
Кімнати групи подовженого дня (спальня, ігрова кімната)	1,7	1,1	0	0	0	0,7
Кабінет для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами	1,7	0	1,0	0	0	0,7

Таблиця 1.2.2

Відповіді керівників навчальних закладів на запитання щодо забезпечення обладнанням для інтерактивного навчання, %

Чинники матеріально-технічного забезпечення	Тип закладу				
	ЗЗСО			ЗПТО	ЗФПО
	Тип поселення				
	Обласні центри та м. Київ	Інші міста	Села		
Ноутбук	98,3	95,5	89,9	100,0	100,0
Мультимедійний проектор	98,3	98,9	90,9	95,0	100,0
Маркерна дошка	75,9	71,6	48,5	60,0	90,0
Інтерактивна дошка	75,9	77,3	53,5	50,0	40,0
Багатофункціональний пристрій (принтер і копіювальний апарат, сканер кольорових та чорно-білих документів)	96,6	94,3	88,9	100,0	100,0
Комплект мережевого обладнання	77,6	58,0	47,5	60,0	75,0
Мультимедійний комплекс	44,8	45,5	17,2	30,0	30,0

Наявність гарячого водопостачання зазначили 83,9% керівників навчальних закладів (2014 р. – 82,3%); зменшилася кількість ЗФПО без гарячої води (з 27% до 20%). Практично всі навчальні заклади мають туалети або санвузли, в тому числі 96,5% були обладнані туалетом зі зливом/змивом, з'єднаним із системою каналізації (2014 р. таких було менше – 94,5%). Водночас у середньому в 12,3% закладів був загальний туалет для педагогів та учнів/студентів (2014 р. – у 16,2%); спільні для дівчат і хлопців туалети використовувалися в 6,3% закладів (2014 р. – у 7,9%); у 17,1% санвузлів/туалетів не завжди було або не було мила або іншого засобу для миття рук (2014 р. таких було більше – кожний п'ятий заклад¹²); у 45,6% – туалетного паперу, у 76,5% – паперових рушників, у 94,4% – тканинних рушників, у 71,6% не завжди була або не було сушарки для рук.

Доступність навчального закладу. Підвезення учнів, які проживають на відстані понад 3 км від навчального закладу, організоване в 47,0% закладів, найбільше – у ЗЗСО на селі – 77,8% (більше, ніж 2014 р., – 61,3%). Водночас із решти 22,2% сільських учнів, які не забезпечені підвезенням, справді не мають такої потреби лише 7,1% (користуються рейсовими автобусами). Істотно покращилося підвезення студентів ЗПТО (20,0% проти 9,0% 2014 р.¹³).

Доступність навчального закладу для дітей з інвалідністю. Забезпечити безперешкодний доступ для учнів/студентів з функціональними обмеженнями (інвалідів) спроможні 58,6% ЗЗСО обласних центрів (2014 р. – 48,1%), 78,4% в інших містах (2014 р. – 75,6%), 81,8% на селі (2014 р. – 72,6%), 75,0% ЗПТО (2014 р. – 59,2%) та 50,0% ЗФПО (у 2014 р. цей показник був 57,1%). У переважній більшості закладів доступність забезпечена в межах першого поверху (73,1%), повною мірою доступними (всі приміщення на всіх поверхах) є лише 5,7% закладів проти 2% у 2014 р.¹⁴

1.3. Навчальний заклад у позанавчальній діяльності підлітків і молоді

Законом України № 2145-VIII «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. визначено, що невід'ємним складником системи освіти є позашкільна освіта, покликана розвивати здібності дітей і молоді, давати первинні професійні знання, вміння і навички для соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності. Законом України № 1841-III «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. (з останніми змінами від 5 вересня 2017 р.) передбачено, що система позашкільної освіти включає поряд із закладами власне позашкільної освіти, інші заклади освіти, зокрема ЗЗСО, ЗПТО та фахової передвищої освіти. Отже, позанавчальна діяльність закладів освіти є важливим чинником соціалізації дітей та підлітків у всіх аспектах, зокрема щодо збереження і зміцнення фізичного, духовного, соціального і психічного здоров'я, тому умови, створені для цієї діяльності, є актуальними складовими аналізу шкільного середовища.

¹² Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків. С. 52–53.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

Умови для позанавчальної діяльності. За відповідями керівників, у близько 40% навчальних закладів на безоплатній основі надається музична освіта, більш ніж у половині закладів працюють наукові гуртки (осередки МАН), понад дві третини практикують предметні факультативи, а найбільше підлітки можуть користуватися спортивними секціями (86,7%) та гуртками за інтересами – 91,6% (табл. 1.3.1).

Обмеження доступу через матеріальне становище не виглядає проблемою, адже про необхідність оплати повідомили на загал (незалежно від типу закладів і розміру поселень) лише від 1,4% до 10,2% опитаних.

Більш значущою проблемою порівняно з іншими видами позанавчальної діяльності є невелика частка умов для наукової роботи, що за сучасного розвитку інформаційного суспільства економіки знань створює ризики недостатньої підготовки молоді до майбутньої професійної діяльності. Натомість досить широкі можливості для занять спортом (навіть попри найбільші в цьому виді позанавчальної діяльності частки умов оплати) видаються сприятливим фактором з погляду потреб збереження і зміцнення фізичного здоров'я учнівської молоді.

Таблиця 1.3.1

Розподіл відповідей керівників навчальних закладів на запитання щодо умов для позанавчальної діяльності дітей та підлітків, %
(сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респонденти могли надавати кілька варіантів відповідей)

Наявність видів та умов позанавчальної діяльності	Тип закладу					Усі
	ЗЗСО			ЗПО	ЗФО	
	Обласні центри	Інші міста	Села			
Спортивні секції						
Є на безоплатній основі	82,8	88,6	83,8	95,0	95,0	86,7
Є за окрему плату	17,2	8,0	11,1	5,0	0	10,2
Немає	8,6	8,0	9,1	0	5,0	7,7
Гуртки за інтересами						
Є на безоплатній основі	89,7	92,0	91,9	90,0	95,0	91,6
Є за окрему плату	8,6	2,3	10,1	10,0	0	6,7
Немає	6,9	5,7	3,0	0	5,0	4,6
Факультативне вивчення предметів						
Є на безоплатній основі	91,4	83,0	72,7	55,0	65,0	77,9
Є за окрему плату	0	3,4	8,1	10,0	0	4,6
Немає	8,6	13,6	19,2	35,0	35,0	17,5
Музична освіта						
Є на безоплатній основі	48,2	45,5	35,3	30,0	30,0	40,4
Є за окрему плату	5,2	4,5	9,1	0	0	5,6
Немає	46,6	50,0	55,6	70,0	70,0	54,0
Наукові гуртки (робота МАН)						
Є на безоплатній основі	69,0	56,8	44,4	30,0	35,0	51,6
Є за окрему плату	3,4	0	2,1	0	0	1,4
Немає	27,6	43,2	53,5	70,0	65,0	47,0

Понад половина (54,7%) закладів відкриті для відвідування своїх позанавчальних осередків дітьми, які не є учнями/студентами цього закладу (не дозволяють такого 31,9%); мало не всі заклади (96,8%) відкриті для позанавчальної діяльності в години робочого тижня, менше половини (47,7%) у вихідні дні, менше чверті (24,9%) – у святкові дні.

Одним з важливих чинників підтримки позанавчальної діяльності закладів є співпраця з іншими організаціями, і в цьому напрямі найпопулярнішими партнерами є ЦСССДМ (91,6%), медичні заклади (82,8%) і ГО/БФ (68,8%). Менш поширена співпраця із центрами здоров'я (35,8%), молодіжними центрами, хабами, просторами (27,0%), клініками, дружніми до молоді (20,7%) та іншими організаціями (4,9%).

Найпоширенішими формами співпраці є проведення лекцій (ЦСССДМ – 75,4%, медичні заклади – 71,2%, ГО/БФ – 30,9%), роздача інформаційних буклетів (ЦСССДМ – 63,5%, медичні заклади – 41,8%, ГО/БФ – 37,5%), відеолекторії (ЦСССДМ – 38,9%, ГО/БФ – 21,4%, медичні заклади – 22,1%), інформаційні дні (ЦСССДМ – 34,7%, ГО/БФ – 22,1%, медичні заклади – 27,0%) та залучення до власних заходів (ЦСССДМ – 52,6%, ГО/БФ – 42,8%, медичні заклади – 31,6%).

Однією з вагомих проблем позанавчальної діяльності є робота в канікулярний період. За даними керівників, під час канікул відкриті 78,9% закладів (найбільше – 87,9% – це ЗЗСО обласних центрів, найменше – 40,0% – ЗПТО), і в цей період здійснюються досить різноманітні види роботи, найпопулярнішими з-поміж яких є гуртки, спортивні секції й табори (табл. 1.3.2).

Таблиця 1.3.2

Відповіді керівників навчальних закладів на запитання щодо позанавчальної роботи під час канікул, % *

Наявні види позанавчальної діяльності	Тип закладу					Усі
	ЗЗСО			ЗПТО	ЗФПО	
	Обласні центри	Інші міста	Села			
Табір	75,9	79,5	74,7	5,0	0	66,3
Туристична секція	19,0	29,5	28,3	5,0	15,0	24,2
Спортивна секція	77,6	73,9	70,7	60,0	35,0	69,8
Клуб за інтересами	27,6	23,9	18,2	25,0	30,0	23,2
Гуртки	79,3	73,9	82,8	45,0	30,0	73,0
Секції	48,3	53,4	53,5	35,0	30,0	49,5
Інше	5,2	4,5	3,0	0	0	3,5

* Наведено розподіл ствердних відповідей. Сума не дорівнює 100%, оскільки респондент мав можливість указати декілька варіантів відповіді.

1.4. Участь батьків та підлітків у позанавчальній діяльності закладу

Влаштування сприятливих умов для позанавчальної діяльності значною мірою залежить від того, наскільки користувачі освіти та їхні батьки беруть участь у житті начального закладу, чи враховуються їхні інтереси при прийнятті відповідних рішень. У зв'язку із цим 97,1% керівників на загал (незалежно від типів закладів і розміру поселень) були «цілком згодні» та «згодні» разом, що учні/студенти підпорядкованих навчальних закладів обізнані про ухвалені рішення, що стосуються їхніх інтересів; 96,1% зазначили, що думка учнів/студентів враховується при прийнятті рішень, що стосуються їхніх інтересів; 99,0% представників навчальних закладів повідомили, що думка представників батьківського активу враховується при прийнятті рішень, що стосуються інтересів учнів/студентів.

Майже в половині закладів (47,1%) керівники повідомили, що учні/студенти брали участь у засіданнях педагогічної ради / засіданнях кафедри / вченої ради (найбільше у ЗФПО – 75,0%, найменше у ЗЗСО на селі – 39,4%); у 65,3% закладів представники батьківського активу брали участь у засіданнях педагогічної ради / засіданнях кафедри / вченої ради (найбільше у ЗЗСО обласних центрів – 69,0%, найменше у ЗПТО та ЗФПО – по 55,0%) (табл. 1.4.1).

Таблиця 1.4.1

**Залученість батьків та підлітків до діяльності навчального закладу,
за типом навчального закладу, %
(сума відповідей «цілком згоден(на)» та «згоден(на)»)**

	Тип навчального закладу				
	ЗЗСО			ЗПТО	ЗФПО
	обласного центру	інших міст	села		
Учні/студенти обізнані про ухвалені рішення, що стосуються їхніх інтересів	98,3	99,9	92,9	100,0	100,0
Думка учнів/студентів враховується при прийнятті рішень, що стосуються їхніх інтересів	94,8	96,6	95,9	95,0	100,0
Думка представників батьківського активу враховується при прийнятті рішень, що стосуються інтересів учнів/студентів	100,0	97,7	99,0	100,0	100,0
Учні/студенти (залежно від віку) беруть участь у прийнятті рішень, що стосуються їхніх інтересів	93,2	95,5	92,9	90,0	100,0
Представники батьківського активу беруть участь у прийнятті рішень, що стосуються інтересів учнів/студентів	100,0	96,6	94,9	100,0	95,0
Учні/студенти беруть участь у засіданнях педагогічної ради / засіданнях кафедри/вченої ради	55,2	42,1	39,4	55,0	75,0
Представники батьківського активу беруть участь у засіданнях педагогічної ради / засіданнях кафедри / вченої ради	69,0	68,2	64,6	55,0	55,0

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Отже, навчання визначається як більш складне підлітками старшої вікової групи, тоді як молодші діти позитивніше сприймають навчальний заклад, менше відчують навчальне навантаження й частіше сприймають учителів як добрих і турботливих.

З віком підлітки проводять дедалі більше часу в навчальному закладі, а задля здорового розвитку молодшої людини необхідні позитивне сприйняття навчального закладу та позитивне ставлення до нього. Саме тому доцільно розробляти програми в аспекті формування позитивного сприйняття навчальних закладів з урахуванням гендерної специфіки серед дітей як середнього, так і старшого шкільного віку.

З огляду на популярність Інтернету як провідного джерела актуальної інформації в студентсько-учнівському середовищі важливим є усунення перешкод доступу до нього в навчальних закладах, у тому числі в позанавчальний час. Проте не менш актуальним є збільшення обсягів безоплатної роботи в позанавчальних осередках навчальних закладів задля кращої підготовки підлітків до життя та професійної діяльності, а також з метою їхньої самореалізації. Важливим було би проведення в закладах спільного обговорення педагогами та підлітками відкритості позанавчальних осередків у неробочі години, вихідні та святкові дні, а також можливості відвідування дітей і молоді не із числа учнів/студентів цих закладів.

Розділ 2.

СКЛАДОВІ ЗДОРОВ'Я

УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

2.1. Психологічне благополуччя та комфорт

Кризові явища у багатьох сферах життя українського суспільства значною мірою позначаються на здоров'ї молодого покоління. Природно, що від нестабільності суспільства насамперед потерпають найбільш незахищені групи населення, серед яких велику частку становлять діти й підлітки.

Збереження фізичного та психічного здоров'я молодого покоління – одне з найважливіших завдань нашого суспільства, у тому числі й системи освіти. І хоча здоров'я як фізичне, так і психічне залежить від багатьох чинників – соціальних та економічних умов, екології, спадковості, сімейних стосунків тощо, тим не менше значну роль у вирішенні цього завдання відіграють навчальні заклади.

Серед важливих показників психологічного благополуччя дослідження HBSC дає змогу розглянути *відчуття щастя, задоволеність власним життям, настрій протягом останнього місяця, протягом останніх двох тижнів та протягом останнього тижня*, а також *тривалість сну* дітей та підлітків.

Відчуття щастя

Серед усіх опитаних нами молодих людей дуже щасливими себе почували 38,6% підлітків. Традиційно спостерігаються суттєві відмінності за віком – чим молодші респонденти, тим вище в них відчуття щастя (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

Самооцінка щодо відчуття щастя, за віком і статтю, %

	11 років			13 років			15 років			17 років			Серед усіх
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	
Дуже щасливий(а)	49,7	55,1	52,4	38,7	40,1	39,4	31,6	28,2	29,8	29,0	30,1	29,5	38,6
Досить щасливий(а)	31,1	30,4	30,7	42,6	44,2	43,4	49,5	51,9	50,7	53,2	52,4	52,8	43,6
Не дуже щасливий(а)	8,1	6,4	7,3	8,8	8,1	8,5	10,4	12,0	11,2	8,6	10,3	9,5	8,9
Зовсім не щасливий(а)	1,3	1,3	1,3	1,3	1,5	1,4	1,6	2,2	1,9	1,7	1,4	1,5	1,4
Важко відповісти	9,8	6,8	8,3	8,6	6,1	7,3	6,9	5,7	6,4	7,5	5,8	6,7	7,5

За типом навчального закладу або типом поселення не спостерігається суттєвих відмінностей у самооцінці щодо відчуття щастя.

Задоволеність життям

Самооцінка як структурна складова самосвідомості впливає на всі сфери життя. За допомогою самооцінки відбувається регулювання поведінки особистості та визначення траєкторії її особистого життя. Від 68,5% до 78,7% учнівської молоді віком 10–17 років оцінили своє життя як «найкраще можливе», причому найбільше задоволених своїм життям серед 11-річних хлопців (81,3%), а найменше – серед 17-річних дівчат (65,4%). Як «найгірше можливе» своє життя оцінили від 3,5% до 2,1% респондентів віком 10–17 років. Найбільше незадоволених своїм життям виявилось серед 11-річних дівчат (3,6%) (табл. 2.1.2).

Таблиця 2.1.2

Розподіл відповідей учнівської молоді стосовно того, як вони оцінюють якість свого життя*, за статтю і віком, %

	11 років		13 років		15 років		17 років		Серед усіх
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	
Найкраще можливе життя**	81,3	78,9	77,4	75,4	74,2	66,4	71,4	65,4	74,5
Ні те, ні інше***	16,2	17,4	21,3	21,7	23,3	30,9	26,7	31,6	22,9
Найгірше можливе життя****	2,5	3,7	1,3	2,9	2,5	2,7	1,9	3,0	2,6
Середнє значення, сходинка	8,05	8,04	7,67	7,62	7,46	7,19	7,53	7,18	7,62

* Респондентам було запропоновано обрати за 10-бальною шкалою рівень свого життя, де «0» – це найгірше можливе життя, а «10» – найкраще можливе життя.

** Сума відповідей від 7 до 10 балів.

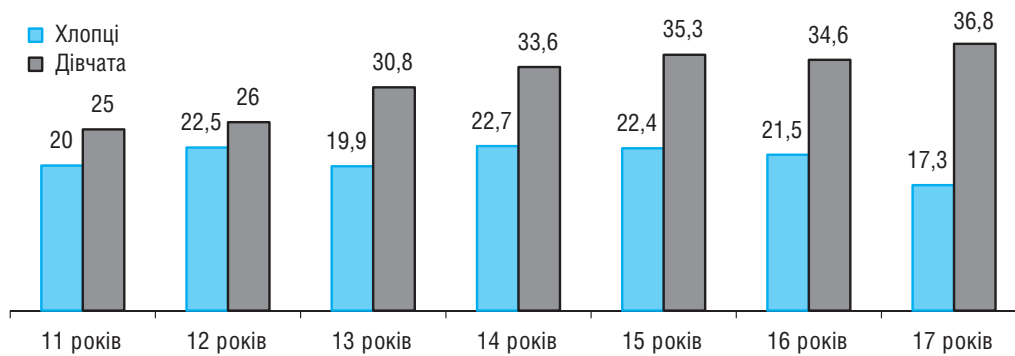
*** Сума відповідей від 4 до 6 балів.

**** Сума відповідей від 0 до 3 балів.

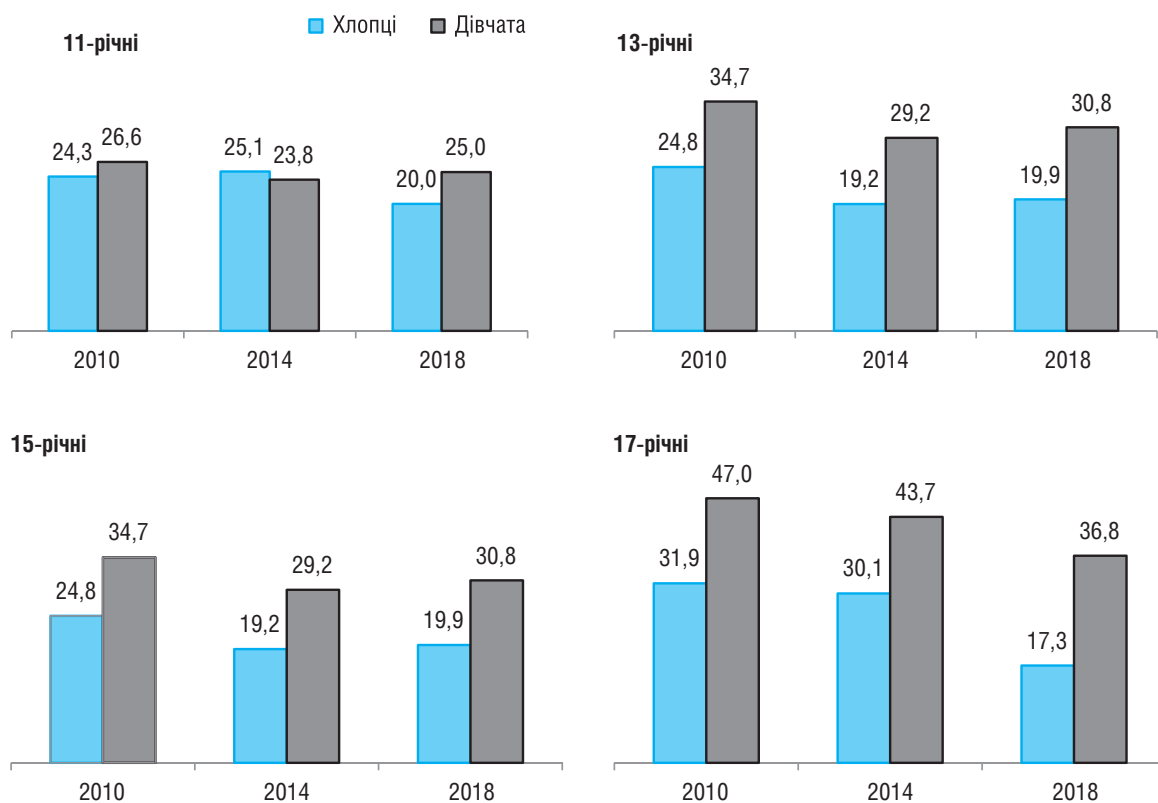
Відчуття смутку протягом останніх 12 місяців

Такий щоденний смуток або безнадійність, що респонденти переставали займатися звичними справами, упродовж двох тижнів поспіль або більше відчувала четверта частина всіх опитаних (кожна третя дівчина (31,1%) та кожен п'ятий хлопець (21%)). З віком частка молодих людей, які мали такі відчуття смутку протягом останніх 12 місяців, зростає (від 22,4% серед 11-річних до 26,8% серед 17-річних) (рис. 2.1.1). Серед студентів ЗФПО таких була третина, тоді як серед учнів ЗЗСО кожен четвертий (25,4%) учень повідомив про такий стан.

За останні роки спостерігається незначне зниження частки тих, хто відчував себе настільки сумним, що не міг займатися звичними справами (рис. 2.1.2).

Рис. 2.1.1. Розподіл ствердних відповідей учнівської молоді на запитання: «Упродовж останніх 12 місяців чи відчував(ла) ти себе таким(ою) сумним(ою) або безнадійним(ою) майже щодня впродовж двох або більше тижнів поспіль, що припиняв(ла) займатися звичними справами?», за статтю й віком, %

Рис. 2.1.2. Розподіл ствердних відповідей учнівської молоді на запитання: «Упродовж останніх 12 місяців чи відчував(ла) ти себе таким(ою) сумним(ою) або безнадійним(ою) майже щодня впродовж двох або більше тижнів поспіль, що припиняв(ла) займатися звичними справами?»*, за статтю й віком, %, у динаміці

* У 2010 р. та 2014 р. формулювання запитання було таким: «За останній навчальний рік чи було таке, що протягом двох або більше тижнів поспіль тобі було так сумно, що ти перестав/ла займатися деякими звичними справами – спілкуватися з друзями, батьками, відвідувати гуртки, секції тощо?».

Настрій протягом останнього місяця

Життєвий шлях людини завжди наповнений як позитивними, так і негативними факторами. Проте життєві кризи впливають на психічний стан людини більше, ніж соціальні, економічні чи політичні, які впливають лише опосередковано. Уміння впоратися з власною життєвою кризою (що потребує володіння своїм внутрішнім світом, покладання на себе відповідальності за внутрішні наслідки своїх вчинків) є досить складним для дитини чи підлітка. Так, за даними опитування, кожен десятий підліток (10,1%) протягом останнього місяця «дуже часто» або «досить часто» відчував, що не в змозі контролювати важливе у своєму житті, а кожен шостий (16,6%) – що труднощів накопичилося так багато, що їх неможливо було подолати (табл. 2.1.3). Ці показники зростають з віком. Дівчата, особливо старшої вікової групи, частіше за юнаків відчувають, що не можуть контролювати важливе у своєму житті та мають труднощі, які не можуть подолати. Студенти ЗФПО частіше за учнів ЗЗСО відчувають, що не можуть подолати накопичені труднощі (19,6% та 16,5% відповідно).

Половина опитаних (49,6%) протягом останнього місяця «досить часто» або «дуже часто» відчувала себе впевненою у власній здатності впоратися з особистими проблемами. Суттєвої різниці за типом населеного пункту і статтю не спостерігається, проте чим старші молоді люди, тим частіше вони заявляли про свою впевненість упоратися з особистими проблемами.

Таблиця 2.1.3

Розподіл відповідей «досить часто» або «дуже часто» учнівської молоді на запитання стосовно самооцінки самопочуття та настрою протягом останнього місяця, за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Відчував(ла), що був не в змозі контролювати важливе у своєму житті	6,7	7,4	7,1	7,3	9,6	8,4	9,8	14,4	12,0	8,1	19,2	13,5
Відчував(ла) себе впевненим(ою) у своїй здатності впоратися з особистими проблемами	41,6	41,4	41,5	50,0	49,1	49,6	48,6	52,0	50,3	62,0	58,2	60,1
Відчував(ла), що все відбувається по-твоєму	21,7	20,2	21,0	31,8	28,4	30,0	38	38,3	38,2	51,3	44,8	48,1
Відчував(ла), що труднощів накопичилося так багато, що ти не в змозі їх подолати	12,7	16,1	14,3	15,6	18,5	17,0	14,3	22,2	18,2	11,5	26,6	19,0

Настрій протягом останніх двох тижнів

Загалом кожен другий підліток протягом останніх двох тижнів відчував «більше часу» або «весь час» позитивні емоції, спокій, бадьорість, активність і наповненість власного життя (табл. 2.1.4). Проте ці показники знижуються з віком. Дівчата всіх вікових груп частіше за юнаків зазначали, що ніколи не відчували позитивні емоції, спокій, бадьорість, активність і наповненість власного життя протягом останніх двох тижнів.

Таблиця 2.1.4

**Розподіл відповідей учнівської молоді на запитання стосовно самооцінки самопочуття та настрою протягом останніх двох тижнів, за статтю й віком, %
(сума відповідей «більшість часу» та «весь час»)**

Твердження	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Відчував(ла) себе бадьорим(ою) та в хорошому настрої	63,0	65,6	64,4	59,7	60,0	59,9	56,7	54,8	55,7	63,9	53,4	58,7
Я відчував(ла) себе спокійним(ою) та розслабленим(ою)	54,0	52,7	53,3	50,6	44,3	47,5	48,0	40,5	44,4	52,9	37,9	45,5
Я відчував(ла) себе активним(ою) та енергійним(ою)	62,4	62,2	62,3	59,5	54,3	56,9	51,7	48,6	50,2	57,0	48,3	52,8
Я прокидався(лася), почувавши себе свіжим(ою) та відпочилим(ою)	52,1	52,1	52,1	46,3	40,5	43,5	39,3	30,8	35,1	45,5	32,2	39,0
Моє повсякденне життя було наповнене справами, які мене цікавлять	55,0	58,8	56,8	49,3	51,2	50,2	45,7	44,4	45,1	55,1	42,7	49,1

Настрій протягом останнього тижня

Загалом можна відзначити позитивні настрої українських підлітків. Так, більшість (63%) відчувала себе щасливою «весь час» або «іноді» протягом останнього тижня (3–7 днів), причому суттєвих статевих відмінностей або відмінностей серед учнів ЗЗСО та студентів ЗПТО та ЗФПО не відмічається. Надію на майбутнє «весь час» або «іноді» протягом останнього тижня (3–7 днів) відчували 43,7% опитаних. Істотних статевих відмінностей не спостерігалось, проте студенти ЗПТО зазначали про такі відчуття дещо рідше, ніж учні ЗЗСО (39,6% та 44% відповідно).

Кожен п'ятий респондент (22,2%) зазначив, що почував себе самотнім увесь час або іноді протягом останнього тижня (3–7 днів), причому дівчата частіше повідомляли про часте відчуття самотності, ніж хлопці (23,8% та 20,5% відповідно).

За даними опитування можна зробити висновок, що підлітки, особливо юнаки, старших вікових груп дещо краще вміють справлятися з такими почуттями, як стурбованість, пригніченість, напруженість і страх (табл. 2.1.5).

Таблиця 2.1.5

Розподіл відповідей учнівської молоді на запитання стосовно самооцінки самопочуття та настрою протягом останнього тижня, за статтю і віком, %, (сума відповідей «іноді (3–4 дні)» та «весь час (5–7 днів)»)

Твердження	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Я був(ла) стурбований(а) речами, які зазвичай мене не турбують	8,1	8,8	8,4	7,2	10,7	8,9	9,0	15,7	12,3	8,2	14,5	11,3
Мені було важко зосередитися на тому, що я роблю	12,0	13,1	12,6	13,0	18,0	15,5	13,3	21,2	17,2	12,7	23,9	18,3
Я відчував(ла) себе пригніченим(ою)	10,6	11,1	10,9	9,4	13,9	11,6	11,9	19,9	15,8	10,7	17,7	14,2
Я відчував(ла), що все, що я роблю, викликало напруженість	11,4	10,1	10,8	10,4	13,6	12,0	12,9	17,0	14,9	13,0	13,9	13,4
Я відчував(ла) надію на майбутнє	38,4	39,2	38,8	44,3	47,6	46	44,2	47,5	45,9	45,9	47,7	46,7
Я відчував(ла) страх	12,3	13,8	13,0	10,9	13,6	12,3	8,8	13,8	11,3	8,6	12,8	10,7
Мій сон був неспокійним	12,9	14,1	13,5	12,5	13,4	13,0	13,8	14,7	14,2	10,0	15,9	12,9
Я почував(ла) себе щасливим(ою)	54,8	61,2	57,9	64,4	68,9	66,6	63,1	66,5	64,7	64,5	63,5	64,1
Я почував(ла) себе самотнім(ьою)	17,3	21,5	19,2	21,9	20,9	21,4	24,2	26,4	25,4	21,3	24,0	22,6
Не міг(могла) приступити до справи	14,8	14,8	14,8	15,3	15,7	15,4	16,2	19,4	17,7	13,9	18,6	16,2

Тривалість сну

Для відновлення сил людині, а особливо молодій, необхідний здоровий сон. У разі недостатньої або надмірної кількості сну людина ризикує захворіти на депресію чи синдром хронічної втоми тощо та, позбавляючи себе необхідних годин відпочинку, знає ризику розвитку високого кров'яного тиску і серцево-судинних захворювань.

Серед усіх опитаних віком 10–17 років майже кожен шостий (18,3%) респондент зазвичай лягає спати опівночі чи пізніше в дні, коли завтра потрібно йти до навчального закладу. Серед дівчат таких 16,6%, а серед юнаків – 20,0%. Частка тих, хто пізно лягає в дні навчання, суттєво зростає з віком від 6,6% серед 11-річних до 32,3% серед 17-річних.

У вихідні та канікулярні дні частка тих, хто лягає спати після опівночі, стрімко зростає у всіх вікових групах. Так, про пізнє завершення вихідного дня повідомила майже половина опитаних підлітків (48,3%), причому суттєвої статевої різниці не спостерігається, а тенденція щодо більш пізнього відходу до сну серед старших підлітків зберігається (табл. 2.1.6).

Таблиця 2.1.6

Частка учнівської молоді, які лягають спати після опівночі, за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
У дні, коли завтра потрібно йти до навчального закладу	7,2	5,8	6,5	15,3	13,1	14,2	28,9	24,1	26,5	36,3	28,3	32,4
У вихідні або канікулярні дні	24,8	24,9	24,8	42,7	43,9	43,3	61,2	65,1	63,1	72,6	67,6	70,1

Сон дитини чи підлітка має бути не менше за 8–9 годин, і лягати спати та прокидатися потрібно в один і той самий час, що є гарним способом вироблення внутрішнього годинника для молодого організму.

Переважає більшість дітей прокидається вранці о 7:30 або раніше (92,7%) у дні, коли необхідно йти до навчального закладу (табл. 2.1.7). Істотних відмінностей за статтю, типом навчального закладу або населеного пункту не спостерігається.

У вихідні чи канікулярні дні 12,2% опитаних підлітків прокидаються опівдні чи пізніше – від 10,6% серед 11-річних до 14,4% серед 15-річних.

Таблиця 2.1.7

Розподіл відповідей на запитання: «Коли ти зазвичай прокидаєшся вранці?», за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
У дні, коли завтра потрібно йти до навчального закладу												
Не пізніше 05:00	2,5	1,5	2,0	1,9	0,7	1,3	1,8	1,2	1,5	1,8	1,4	1,6
05:30	2,4	1,4	1,9	1,6	1,8	1,7	1,6	2,8	2,2	1,7	1,6	1,7
06:00	10,9	9,5	10,2	10,2	10,1	10,1	10,1	11,5	10,7	10,2	10,2	10,2
06:30	18,4	22,8	20,6	18,0	23,8	20,9	18,6	24,2	21,4	14,8	21,2	18,0
07:00	37,5	42,9	40,2	37,2	42,0	39,6	36,3	36,5	36,4	31,1	33,3	32,1
07:30	21,1	16,6	18,8	23,7	18,4	21,1	23,3	19,6	21,5	24,9	23,2	24,1
08:00 чи пізніше	7,2	5,3	6,3	7,4	3,2	5,3	8,3	4,2	6,3	15,5	9,1	12,3
У вихідні або канікулярні дні												
Не пізніше 07:00	11,6	5,4	8,6	8,2	2,5	5,4	6,5	3,1	4,8	8,6	2,2	5,5
07:30	8,1	5,5	6,8	6,4	4,4	5,4	6,7	3,0	4,9	6,6	3,6	5,2
08:00	9,5	7,4	8,4	8,1	7,0	7,6	6,2	6,1	6,2	7,0	8,0	7,5
08:30	9,8	9,6	9,7	6,9	7,2	7,1	8,1	8,4	8,3	5,2	9,4	7,2
09:00	12,4	16,3	14,3	12,6	14,9	13,7	12,9	12,3	12,6	14,1	14,1	14,1
09:30	9,5	11,2	10,3	9,9	12,9	11,3	10,6	8,9	9,8	9,8	9,4	9,6
10:00	13,6	14,3	14,0	14,4	14,2	14,3	13,9	17,6	15,7	12,0	17,1	14,5
10:30	5,4	8,8	7,1	7,2	9,4	8,3	8,6	9,3	8,9	9,1	7,5	8,3
11:00	4,9	7,0	6,0	9,2	9,2	9,2	8,9	9,9	9,4	11,4	14,2	12,8
11:30	4,2	4,3	4,2	5,1	5,7	5,4	3,9	6,1	5,0	4,1	3,1	3,6
12:00 (полудень)	5,6	5,0	5,3	6,7	7,1	6,9	6,7	9,3	8,0	6,1	7,3	6,7
12:30	1,5	2,5	2,0	1,4	2,1	1,7	2,2	1,5	1,9	1,2	1,1	1,1
13:00	0,7	1,0	0,9	1,2	1,6	1,4	1,4	1,5	1,4	1,5	1,4	1,4
13:30	0,1	0,6	0,3	0,5	0,2	0,4	0,5	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4
14:00 чи пізніше	3,1	1,1	2,1	2,2	1,6	1,9	2,8	2,4	2,6	2,9	1,2	2,1

Підлітки повідомили, що в будні дні вони в середньому сплять 8,24 години, а у вихідні – 9,24 години, причому у вихідні дні, за інформацією, отриманою від респондентів, тривалість сну підлітків коливається від 3 до 17 годин, а в будні – від 3 до 11 годин.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Об'єктивні характеристики підліткового віку, серед яких – зростання емоційності та нестійкі психічні стани, мають бути, з одного боку, зрозумілі широкому загалу населення, з другого – мати професійну психологічну підтримку. Таким чином, потрібно спрямувати зусилля як на просвітницьку діяльність серед батьків і більш старших поколінь, які взаємодіють з дітьми підліткового віку, так і *на зміцнення безкоштовної психологічної підтримки для дітей підліткового віку*, адже наявна кількість психологів у навчальних закладах не є достатньою для надання психологічної допомоги. Існує нагальна потреба розробляти та впроваджувати спеціальні програми підтримки психологічного самопочуття та емоційного комфорту, комунікативних навичок дітей і підлітків. Крім того, необхідно звернути особливу увагу на спеціальні програми підтримки психологічного здоров'я учнів ЗПТО, зважаючи на недоотримання ними всього спектра батьківської підтримки.

На окрему увагу заслуговує питання тривалості сну підлітків, особливо у вихідні дні.

2.2. Батьківська сім'я

Сім'я, в якій зростає дитина, є одним з головних факторів її розвитку та подальшого благополуччя. В умовах сучасного суспільства роль батьків зросла порівняно з попередніми епохами. На сьогодні важливим фактором формування щасливої та гармонійної особистості є не лише наявність батьків та забезпечення ними вітальних потреб (їжі, одягу, житла), а й їхня емоційна залученість до процесу зростання дитини.

Психологічна підтримка з боку рідних, можливість бути почутим, отримати пораду та/або підтримку у складній життєвій ситуації становлять на сьогодні основу благополуччя дитини.

Якщо психологічна підтримка майже однозначно трактується як позитивне явище, то батьківський контроль має свої як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, для дитини, яка ще не може відповідати за всі свої дії, а також стикається з великою кількістю нових ризиків, батьківський контроль є необхідним, і його відсутність можна трактувати як погане виконання батьками своїх обов'язків. З другого боку, надмірний контроль межує із втручанням у приватний простір підлітка, що відкриває можливість для різних негативних сценаріїв – від несамотійності та неспроможності дитини приймати рішення й нести відповідальність за них до свідомого опору такому контролю та ризикованої поведінки як крайнього ступеня незгоди з батьківськими настановами.

У даному підрозділі розглянуто результати дослідження щодо *структури сім'ї, сімейної підтримки та взаєморозуміння, відчуття допомоги від сім'ї, батьківського контролю та спільних сімейних справ.*

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Структура сім'ї

З огляду на те, що поняття «повної родини» на даний час має неоднозначне трактування, наведемо дані дослідження без застосування цього терміна. Так, можна сказати, що не менше двох третин учнівської молоді проживають з обома батьками. На запитання: «Ти живеш удома з обома рідними батьками – матір'ю і батьком?» було отримано 68% ствердних відповідей, а з відповідей на запитання: «Будь ласка, зазнач про твій дід, у якому ти перебуваєш весь час або більшу частину часу, і відміть тих людей, які живуть разом з тобою» розраховано, що разом з рідними матір'ю та батьком, тобто в повній сім'ї, живуть 71,4% опитаних, практично кожен шостий (17,7%) підліток проживає з одним з рідних батьків, а 8,5% – у реструктурованій сім'ї, тобто з одним рідним з батьків, а другим – ні. Про те, що вони проживають без батьків, а з іншими членами сім'ї, повідомили 2,5% молодих людей.

Серед тих, хто не живе з обома батьками, більшість назвали причиною цього розлучення (61,4%) та смерть батьків (17,7%), причому серед студентів ЗПТО батьки померли більше ніж у чверті тих, хто не проживає з обома батьками.

Сімейна підтримка та взаєморозуміння

Сімейна підтримка в даному дослідженні вивчалася через такі показники, як легкість обговорення важливих проблем, допомогу сім'ї, можливість обговорення проблем зі своєю сім'єю та допомогу в прийнятті рішень.

Легкість обговорення важливих проблем вимірювалась як відповідь на запитання: «Наскільки легко тобі розмовляти на теми, які тебе по-справжньому хвилюють, з такими людьми...?» (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

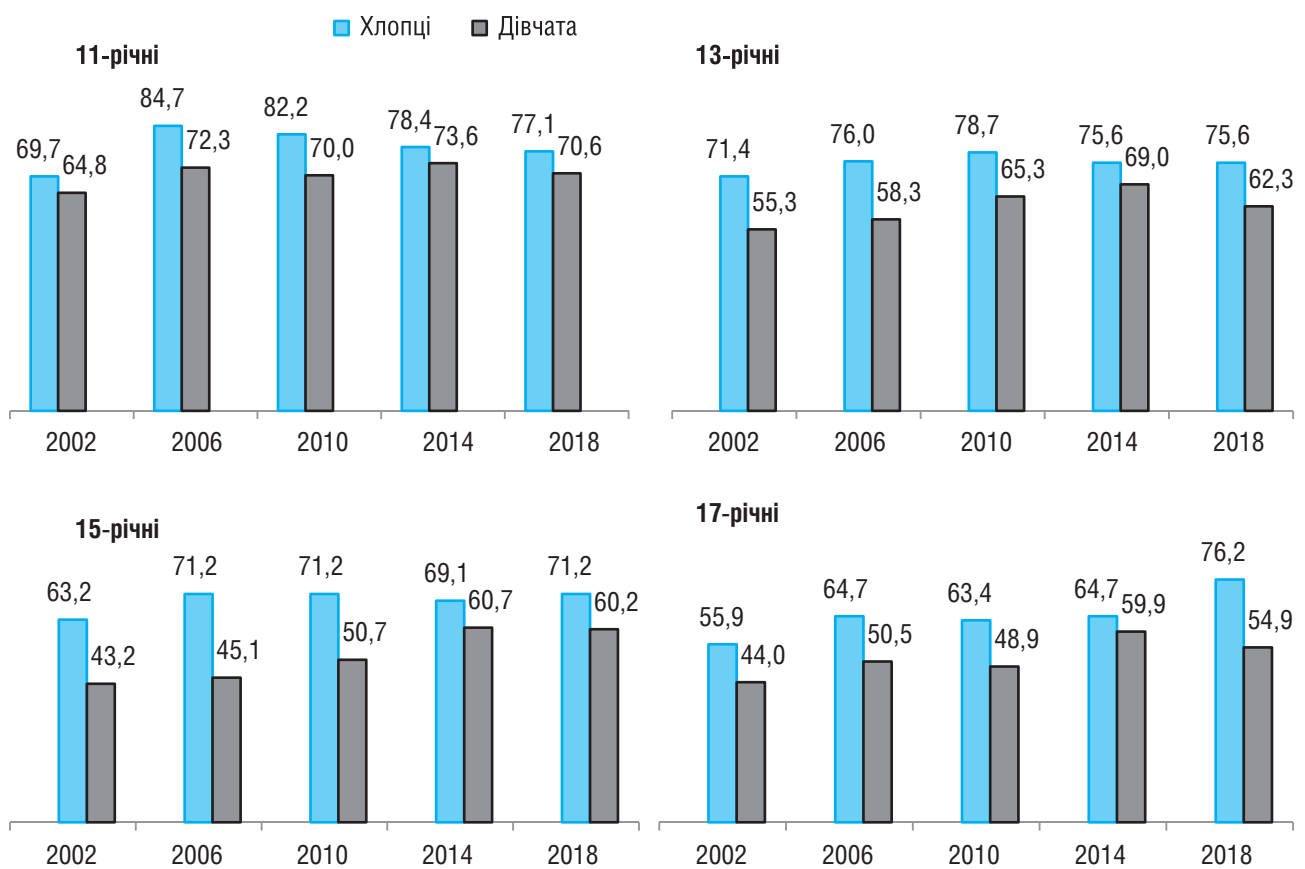
Розподіл відповідей на запитання: «Наскільки легко тобі розмовляти на теми, які тебе по-справжньому хвилюють, з такими людьми...», за статтю, % (сума відповідей «дуже легко» та «легко» серед тих, хто надав відповідь на запитання, без урахування тих, у кого немає відповідних людей)

	Хлопці	Дівчата	Усі
З батьком	81,6	71,3	76,7
З нерідним батьком	55,5	51,3	53,5
З матір'ю	88,1	88,4	88,3
З нерідною матір'ю	49,7	43,5	47,0

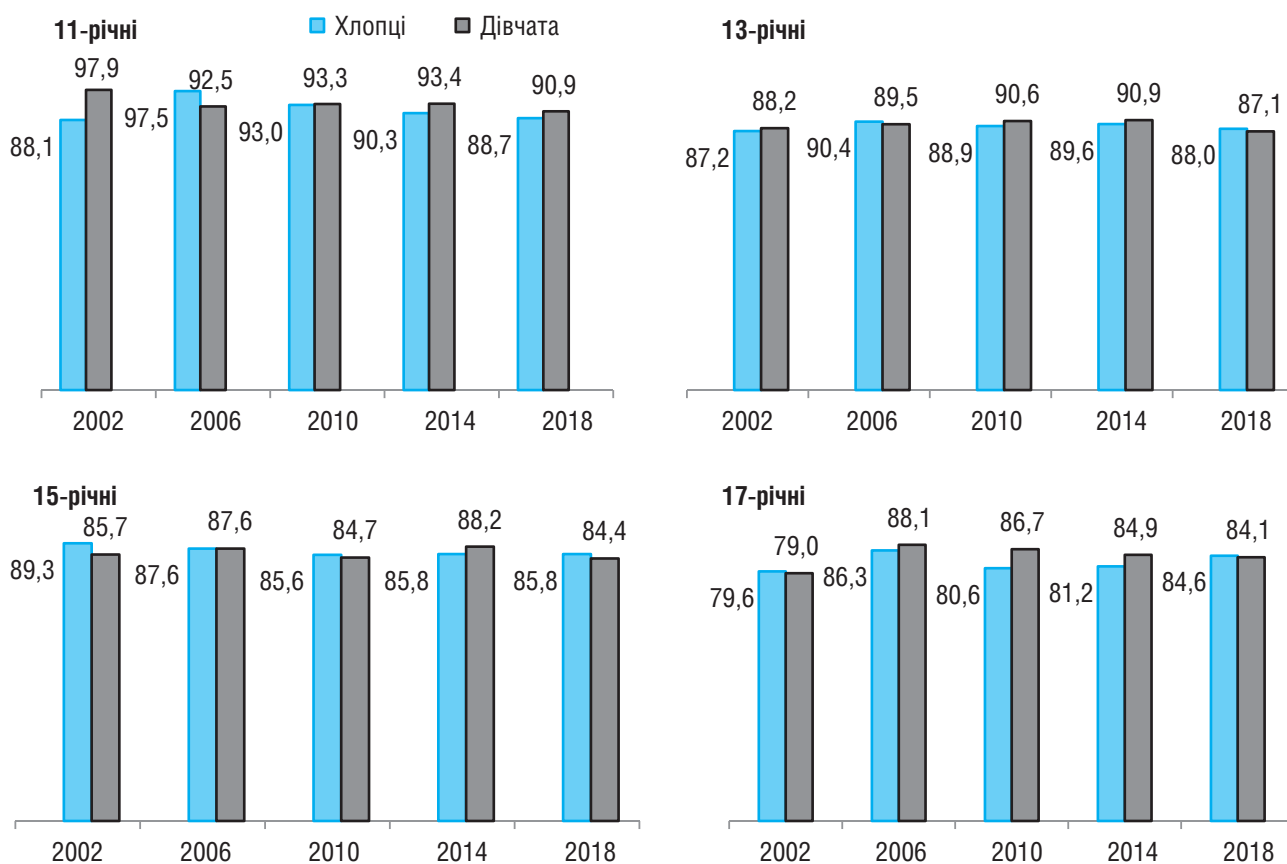
Як видно з таблиці, найбільш легким співрозмовником є мати, причому як для хлопців, так і для дівчат – 88,3% відповідають, що їм «легко» або «дуже легко» розмовляти з матір'ю на теми, які по-справжньому хвилюють. З батьком ситуація трохи інша – він є бажаним співрозмовником більшою мірою для хлопців (81,6%), ніж для дівчат (71,3%, різниця з хлопцями статистично значуща). Даний показник ще більше знижується для нерідних батьків – близько половини тих, у кого є нерідний батько або нерідна мати, повідомили, що їм «легко» або «дуже легко» говорити з ними на важливі теми.

Серед різних вікових груп є чітка тенденція до зменшення частки тих, кому легко розмовляти з батьком, із зростанням віку учня. Найнижчий показник припадає на 14 років – 73,3%, після чого знову починає потроху зростати, але найбільшого значення – 81,3% у 10-річних – не досягає. Така сама ситуація і з матір'ю: на 14 років припадає найнижча частка тих, кому легко розмовляти з матір'ю на важливі теми, щоправда, стосовно матері коливання менше, ця частка все рівно висока і становить 86,2%. Що стосується нерідних батьків, то найменш легко розмовляти з ними 10-річним дітям (особливо з нерідною матір'ю – таких тільки 28,6%), потім зі зростанням віку частка тих, кому розмовляти легко, зростає.

Важливо відмітити, що за останні роки зростає частка юнаків, яким легко говорити з батьками, а матері втримують свої позиції лідера за легкістю спілкування (рис. 2.2.1, 2.2.2).

Рис. 2.2.1. Частка підлітків, яким легко розмовляти з батьком, за статтю й віком, % у динаміці (сума відповідей «дуже легко» та «легко»)

Рис. 2.2.2. Частка підлітків, яким легко розмовляти з матір'ю, за статтю й віком, % у динаміці (сума відповідей «дуже легко» та «легко»)

Відчуття допомоги від сім'ї

Вимірювалося за чотирма показниками (табл. 2.2.2). Як видно з таблиці, переважна більшість учнів декларує наявність відчуття підтримки з боку сім'ї. Розподіл відповідей не змінюється суттєво залежно від статі, віку та місця проживання. Єдиний показник, що корелює з відчуттям підтримки сім'ї, – це навчальний заклад. Так, за всіма чотирма твердженнями студенти ЗПТО демонструють менший рівень відчуття допомоги від сім'ї, ніж школярі та студенти ЗФПО.

Таблиця 2.2.2

Розподіл відповідей на запитання щодо підтримки сім'ї, %

	Згодні*	Наскільки згоден/на, настільки й не згоден/на	Не згодні**
Моя сім'я справді намагається допомагати мені	91,1	4,7	4,2
Я отримую необхідну моральну допомогу та підтримку від сім'ї	86,8	7,5	5,7
Свої проблеми я можу обговорити зі своєю сім'єю	75,0	14,7	10,3
Моя сім'я готова допомогти мені в прийнятті рішень	85,5	9,1	5,4

* Сума відповідей «дуже сильно згоден/на», «сильно згоден/на», «згоден/на».

** Сума відповідей «дуже сильно не згоден/на», «сильно не згоден/на», «не згоден/на».

Батьківський контроль

Батьківський контроль у цьому дослідженні вивчався шляхом вимірювання обізнаності батьків про друзів дитини, тим, як вона витрачає гроші, де буває після навчання та ввечері, що робить у вільний час, і тим, що вона робить в Інтернеті. Усього було застосовано шість показників (табл. 2.2.3). Розподіл відповідей свідчить про те, що простором найменшого батьківського контролю, на думку учнів, є Інтернет, причому однаковою мірою як з боку матері, так і з боку батька. Нові технології створюють умови для уникнення батьківського контролю, тоді як для традиційніших видів діяльності батьки контроль зберігають, особливо це стосується матерів.

За всіма пунктами матері обізнані краще, ніж батьки. Найбільше матері знають про те, де дитина буває ввечері та після навчання (більше трьох чвертей матерів знає багато про це), найменше – про діяльність в Інтернеті (44%) та витрачання грошей (56,3%). Для батьків послідовність зберігається: найбільше вони знають про те, де дитина буває ввечері та після навчання (трохи більше половини батьків знає багато про це), найменше – про діяльність в Інтернеті.

З віком батьківський контроль знижується, це відбувається в усіх статево-вікових групах як з боку матері, так і з боку батька. Найбільш різкий стрибок у зменшенні обізнаності батьків відбувається в 13 і 14 років щодо діяльності в Інтернеті. З 12 до 14 років частка батьків, які добре знають, чим займаються їхні діти в Інтернеті, скорочується в півтора раза – з 54,3% до 37,3% для матерів та з 41,3% до 28,8% для батьків.

За всіма описаними пунктами батьківський контроль та обізнаність найвищі для школярів, найнижча – для студентів ЗПТО, посередині між цими значеннями – обізнаність батьків студентів ЗФПО. Така сама ситуація спостерігалася й у попередніх хвилях дослідження.

Таблиця 2.2.3

Розподіл відповідей на запитання щодо батьківського контролю:
«Наскільки добре твоя мати знає...» та «Наскільки добре твій батько знає...», %

Твердження	Мати		Батько	
	Знає багато	Не знає*	Знає багато	Не знає*
Хто твої друзі	71,9	26,3	41,3	47,2
Як ти витрачаєш власні гроші	56,3	41,8	41,2	47,0
Де ти буваєш після школи/навчання	78,1	20,1	51,9	36,4
Де ти буваєш увечері	78,3	19,9	57,3	30,9
Що ти робиш у вільний час	64,0	34,2	47,7	40,6
Що ти робиш в Інтернеті	44,0	54,1	32,6	55,6

* Сума відповідей «знає небагато» та «нічого не знає».

Потрібно відзначити й гендерні особливості батьківського контролю (табл. 2.2.4). Відчуття неоднакової обізнаності батьків про справи синів і дочок, яке було зафіксоване в попередніх хвилях дослідження, наявне й цього разу. За всіма пунктами дівчата відчують більшу обізнаність матері, ніж хлопці. Крім проведення вільного часу й діяльності в Інтернеті, де розрив невеликий, за іншими твердженнями він сягає 10%. Навпаки, обізнаність батька стосується більшою мірою хлопців, ніж дівчат (крім проведення часу після школи та ввечері, де батьки однаково обізнані як щодо синів, так і щодо дочок).

Таблиця 2.2.4

**Розподіл відповідей на запитання щодо батьківського контролю:
«Наскільки добре твоя мати знає...» та «Наскільки добре твій батько знає...», %
(наведено тільки частку відповідей «знає багато»)**

	Мати		Батько	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Хто твої друзі	67,9	76,1	45,0	37,4
Як ти витрачаєш власні гроші	51,3	61,6	42,1	40,3
Де ти буваєш після школи/навчання	74,3	82,9	51,9	52,0
Де ти буваєш увечері	73,2	83,6	56,7	58,0
Що ти робиш у вільний час	62,5	65,6	51,4	44,0
Що ти робиш в Інтернеті	42,5	45,7	35,4	29,8

Спільні сімейні справи

Вивчалася частота спільного проведення часу в родині стосовно різних занять (перегляд телевізора, ігри, харчування, прогулянки, розваги, відвідування друзів або родичів, спорт, розмови). Усього були застосовані дев'ять показників (табл. 2.2.5). Розподіл відповідей свідчить про те, що найчастіше спільною сімейною справою є харчування, розмови та перегляд телевізора або відео – переважна більшість опитаних зазначає, що це відбувається раз на тиждень або й частіше. Також майже три чверті згадали спільні сімейні прогулянки раз на тиждень або й частіше.

Так само, як і батьківський контроль, частота спільної сімейної діяльності знижується з віком опитуваних. Наявний у спільній сімейній діяльності й гендерний аспект – спільні із членами родини комп'ютерні ігри, відвідування місць розваг та заняття спортом набагато частіше стосуються хлопців, ніж дівчат, при цьому немає такого заняття, яким би частіше спільно займалися з дівчатами, ніж із хлопцями.

Таблиця 2.2.5

**Розподіл відповідей на запитання: «Наскільки часто ти і члени твоєї родини
займаєтесь РАЗОМ чим-небудь із зазначеного?», за статтю, %
(наведена сума відповідей «щодня», «майже щодня» та «раз на тиждень»)**

Вид діяльності	Серед усіх	Хлопці	Дівчата
Харчується	96,8	96,9	96,7
Сидите та розмовляєте	89,4	89,3	89,4
Дивитесь телевізор або відео	86,6	86,7	86,4
Відвідуєте друзів або родичів	68,8	70,6	66,9
Гуляєте	73,2	73,3	73,1
Займаєтесь спортом	53,4	60,0	46,9
Відвідуєте місця розваг	49,2	52,1	46,3
Граєте в кімнатні ігри	37,0	39,0	34,9
Граєте в комп'ютерні ігри	34,1	41,6	26,4

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Отримані дані свідчать про те, що в більшості сімей підлітки відчувають інтерес із боку батьків. Важливо, що характер спілкування в родині може стимулювати розвиток соціальних цінностей і забезпечує для підлітків важливий ресурс, який допомагає подолати стресові ситуації та протистояти негативним впливам, які створюють умови для пов'язаних з ризиком поведінкових проявів, таких як куріння, вживання алкоголю, агресивна поведінка тощо.

Пубертатний період підлітків часто стає складним випробуванням для родини та сімейних стосунків. Найменш легким є спілкування з батьками у віці 14 років, а отже, необхідне збільшення ставок психологів у навчальних закладах (та працевлаштування на них кваліфікованих кадрів, знайомих з особливостями підліткової психології) для роботи з учнями цієї вікової групи. Важливим є зміцнення мережі психологічної допомоги й для сімейного консультування. На сьогодні психологічна допомога (у вигляді сімейної терапії) є мало поширеною з огляду на невикоріненість цього виду терапії в нашому суспільстві, високу вартість такої терапії та недостатню мережу кваліфікованих психологів.

2.3. Середовище однолітків

Підлітковий вік особливий тим, що середовище однолітків стає набагато важливішим, ніж це було раніше. У цьому віці вплив сім'ї на підлітка знижується, а найвпливовішим чинником формування його поглядів, оцінок і поведінки стає коло однолітків.

Стосунки з однолітками можуть як позитивно, так і негативно впливати на здоров'я дітей та підлітків, адже проблеми зі здоров'ям, з якими стикаються молоді люди, багато в чому пов'язані із психологічними та поведінковими чинниками. Важливо особливу увагу приділяти підтримці однолітків у досягненні ефективного зміцнення здоров'я.

У цьому підрозділі представлені результати дослідження щодо *дружньої підтримки й частоти он-лайн контактів дітей та підлітків*.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Дружня підтримка в життєвих ситуаціях

Загалом більшість (65,6%) респондентів вважає, що друзі їм намагаються допомогти, та 66,4% зазначили, що вони можуть розраховувати на друзів у разі виникнення неприємностей, своїми прикрощами з друзями готові поділитися 74,7% респондентів, а 65,3% можуть обговорити свої проблеми з друзями (табл. 2.3.1). Суттєвих відмінностей за статтю, типом навчального закладу й населеного пункту нами не було зафіксовано. Проте можна помітити, що рівень довіри до друзів зростає з дорослішанням респондентів.

Згідно з аналізом даних попередніх хвиль опитування, можна стверджувати, що відмінності у відповідях про стосунки з друзями не є статистично значущими.

Таблиця 2.3.1

Атмосфера в компанії друзів, за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Мої друзі справді намагаються допомогти мені												
Не згоден(на)*	19,1	14,0	16,6	16,3	12,2	14,3	17,9	12,7	15,4	12,6	13,6	13,1
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	17,8	19,9	18,8	22,0	20,9	21,4	21,2	20,7	20,9	16,8	18,0	17,4
Згоден(на)**	63,1	66,1	64,6	61,7	66,9	64,3	60,9	66,6	63,7	70,6	68,4	69,5
Я можу розраховувати на друзів, якщо в мене виникають неприємності												
Не згоден(на)*	18,1	16,1	17,1	14,1	14,2	14,2	16,5	14,0	15,3	13,1	11,6	12,4
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	19,5	20,8	20,2	20,8	19,0	19,9	17,9	20,0	18,9	13,6	20,1	16,8
Згоден(на)**	62,4	63,1	62,7	65,1	66,8	65,9	65,6	66,0	65,8	73,3	68,3	70,8
Зі своїми друзями я можу ділитися радощами та прикрощами												
Не згоден(на)*	15,2	11,3	13,3	11,3	9,7	10,5	13,3	10,7	12,0	10,0	8,2	9,1
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	14,2	14,2	14,2	14,2	12,0	13,1	15,1	15,0	15,1	11,9	14,6	13,2
Згоден(на)**	70,6	74,5	72,5	74,5	78,3	76,4	71,6	74,3	72,9	78,1	77,2	77,7
Я можу обговорювати свої проблеми з друзями												
Не згоден(на)*	21,9	18,3	20,1	16,4	14,4	15,4	15,9	13,0	14,5	13,8	13,0	13,4
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	18,5	21,6	20,1	19,9	20,2	20,1	19,0	20,0	19,5	13,6	15,3	14,4
Згоден(на)**	59,6	60,1	59,8	63,7	65,4	64,5	65,1	67,0	66,0	72,6	71,7	72,2

* Сума відповідей «дуже сильно не згоден(на)», «сильно не згоден(на)», «не згоден(на)».

** Сума відповідей «дуже сильно згоден(на)», «сильно згоден(на)», «згоден(на)».

Частота он-лайн контактів

Сучасні технології, які зменшили дистанцію в спілкуванні між людьми, стали невід’ємною частиною життя не лише дорослого, а й молодого населення країни. Так, 40% молодих людей «декілька разів на день» або «постійно цілий день» спілкуються з близькими друзями або подругами; майже третина (27,1%) так активно спілкується з іншими людьми (батьками, братами/сестрами, однокласниками, вчителями та ін.); кожен восьмий (12,5%) з такою інтенсивністю спілкується з друзями, з якими познайомився в Інтернеті. Причому активніше в он-лайн спілкуються дівчата, ніж хлопці, за винятком друзів, з якими знайомство відбулося в Інтернеті: ніколи з такими знайомими не спілкується 27,2% дівчат та 23,2% хлопців. Інтенсивність спілкування залежить від віку підлітків – чим вони старші, тим воно інтенсивніше (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Частота он-лайн контактів, за статтю й віком, %

	11 років		13 років		15 років		17 років		Серед усіх
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	
Близький друг (друзі)									
Майже постійно (цілий день)	18,6	18,9	20,4	27,8	22,0	30,3	21,1	25,9	23,3
Декілька разів на день	12,6	14,1	16,7	18,6	15,3	21,4	16,8	23,8	16,7
Щодня або майже щодня	14,8	21,2	21,5	23,5	24,3	23,3	27,2	23,6	22,5
Принаймні щотижня	20,9	22,4	19,4	17,2	20,9	15,8	19,0	19,5	18,9
Ніколи або майже ніколи	11,8	9,6	9,0	6,2	8,9	4,3	7,7	4,7	7,9
Не знаю / не використовую	21,3	13,8	13,0	6,7	8,6	4,9	8,2	2,5	10,7
Друзі з більшої групи друзів									
Майже постійно (цілий день)	12,8	11,0	11,0	9,1	11,2	6,7	10,0	6,1	9,8
Декілька разів на день	10,1	12,1	12,8	13,8	12,8	14,5	11,2	18,8	13,3
Щодня або майже щодня	15,5	15,6	18,1	18,8	19,4	22,3	23,0	17,8	18,8
Принаймні щотижня	20,6	24,3	24,1	26,6	27,1	29,4	33,7	32,9	26,1
Ніколи або майже ніколи	14,9	14,5	16,5	15,9	16,4	15,4	10,9	14,2	15,1
Не знаю / не використовую	26,1	22,5	17,5	15,8	13,1	11,7	11,2	10,2	16,9
Друзі, з якими познайомився(лася) в Інтернеті й не був знайомий(а) до цього									
Майже постійно (цілий день)	5,9	5,2	7,7	5,0	6,8	7,0	6,8	5,9	6,2
Декілька разів на день	3,8	2,9	7,0	6,1	7,9	7,8	6,3	7,7	6,2
Щодня або майже щодня	7,2	4,4	9,4	7,9	12,4	10,7	12,6	11,4	9,7
Принаймні щотижня	13,6	11,6	19,3	15,5	24,2	21,9	29,0	25,4	19,7
Ніколи або майже ніколи	22,3	23,7	24,0	26,4	25,0	27,5	23,3	29,3	25,2
Не знаю / не використовую	47,2	52,2	32,6	39,1	23,7	25,1	22,0	20,3	33,0
Інші люди (батьки, брати/сестри, однокласники, вчителі)									
Майже постійно (цілий день)	15,9	19,3	15,3	18,3	12,9	16,3	12,8	13,8	15,0
Декілька разів на день	8,2	13,5	10,8	14,6	9,9	13,2	9,5	17,2	12,1
Щодня або майже щодня	14,1	14,1	16,4	17,5	17,0	19,2	19,8	18,9	17,3
Принаймні щотижня	18,3	20,6	20,2	22,3	22,0	25,4	24,6	24,7	22,0
Ніколи або майже ніколи	15,2	12,6	16,2	14,2	20,2	17,1	17,3	14,4	16,0
Не знаю / не використовую	28,3	19,9	21,1	13,1	18,0	8,8	16,0	11,0	17,6

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Результати дослідження доводять, що атмосфера в середовищі однолітків є достатньо позитивною, тож визнаючи важливість підтримки з боку однолітків для благополуччя підлітків необхідно розробляти програми, які сприятимуть зміцненню зв'язків. Місцевим громадам важливо створювати основи для взаємодії, що сприятимуть формуванню та розвитку культури спілкування як у міжособистісному, так і у віртуальному контакті.

Батьки і педагоги у своїй роботі повинні враховувати, що самостійність і досвід спілкування з іншими приведе підлітків до бажання самостійно розбиратися у вчинках людей і їхніх стосунках, тобто дорослі повинні допомагати підліткам у процесі формування їхнього характеру, волі, розвитку почуттів, мотивів і соціальних потреб, що має відбуватись у процесі їхньої діяльності, зусиль і бажання досягти поставленої мети, подолати перешкоди.

2.4. Образи, травми та бійки в підлітковому середовищі

Проблема агресивної поведінки в підлітковому середовищі, що проявляється в різних формах насилля, як безпосереднього (бійки, фізичне насилля), так і непрямого (образи, насмішки, нецензурні висловлювання тощо), була й залишається актуальною. Психологи, педагоги, фізіологи відзначають специфічність поведінки підлітків, виокремлюють характерні риси особистості підлітка, зокрема: емоційну нестійкість, сором'язливість, агресивність, високу конфліктність як у родині, так і в школі, максималізм, підвищену тривожність, прагнення до самостійності, небажання миритися з надмірним батьківським піклуванням¹⁵. Науковцями і дослідниками сформовані типології видів і форм агресивної поведінки підлітків. Так, до форм агресивних реакцій віднесені: 1) фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої особи; 2) непряма агресія – дії, які обхідними шляхами направлені на іншу особу (плітки, злостиві жарти), так і ні на кого не спрямовані вибухи люті (крик, тупання ногами, биття кулаками по столу, гримання дверима тощо); 3) вербальна агресія – вираження негативних відчуттів як через форму (крик, сварка), так і через зміст словесних відповідей (погрози, лайка); 4) схильність до роздратування – готовність до прояву при щонайменшому збудженні, запальності, грубості; 5) негативізм – опозиційна манера поведінки, звичайно спрямована проти авторитету або керівництва, що може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв¹⁶.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Згідно з проаналізованими даними, 35% підлітків визнали свою участь у випадках ображення або приниження інших упродовж останніх двох місяців (з них 22,7% робили це «один раз або двічі», 3,5% – «кілька разів на тиждень»). Деяко більша активність властива хлопцям, ніж дівчатам (відповідно 40% і 30% зазначили, що траплялися випадки, коли вони принижували/ображали інших). Також частіше така агресивна поведінка характерна для підлітків 13–15 років, порівняно з молодшими школярами або для молоді 16–17 років: так, серед 13–15-річних таких 38–40%, серед молодших і старших опитаних – 30–33%. Примітно, що отримані результати суттєво не різняться залежно від типу поселення підлітків. Проте, порівнюючи рівень агресії, вираженої у формі образ і знущань залежно від типу навчального закладу, лідерами є учні закладів професійно-технічної освіти – серед них майже кожен другий (46,6%) відповів ствердно про власну участь в образах/знущаннях/приниженнях, тоді як серед учнів шкіл і студентів ЗФПО таких – приблизно кожен третій (відповідно 34% та 35%). Згідно з відповідями підлітків, випадки, коли вони брали участь в образах і знущаннях, здебільшого траплялися один-два рази (22,7%); 6,4% – це частка тих, хто практикує агресивну поведінку щотижня (від одного до кількох разів).

Конкретизуючи форми агресивної поведінки, до якої вдаються підлітки-«агресори» в навчальних закладах, як найпоширеніші виділяються обзивання, висміювання, дражніння, саме вони мають місце в підлітковому середовищі вдвічі частіше, ніж інші форми агресії, такі як: ігнорування та недопускання до спільних розваг; бійки,

¹⁵ Можгинский Ю. Б. Подходы к анализу тяжелых форм антисоциального поведения в детском и подростковом возрасте. *Юридическая психология*. 2009. № 1. С. 8.

¹⁶ Лукинук В. Т. Прояви агресії в обдарованих дітей. *Обдарована дитина*. 2000. № 7. С. 8–12.

заялювання, штурхани; поширення пліток і налаштування проти інших підлітків; непристойні жарти та жести, включаючи сексуальні (табл. 2.4.1). Указуючи на частоту подібних вчинків, опитані переважно обирали варіант відповіді «один або два рази». Активнішими незалежно від форми агресії є хлопці та підлітки 13–15 років.

Таблиця 2.4.1

Форми та частота принижень, знущань та образ у навчальному закладі, до яких вдавалися опитані підлітки-«агресори» впродовж останніх двох місяців, %

Форми агресивної поведінки	Я не принижував(ла)/знущався(лась)/ображав(ла) інших упродовж останніх двох місяців	Один або два рази	Два або три рази на місяць	Приблизно один раз на тиждень	Кілька разів на тиждень
Обзивав(ла), висміював(ла) або дражнив(ла)	75,1	18,1	2,6	1,8	2,4
		24,9			
Навмисно не допускав(ла) до розваг, виключав(ла) з кола друзів або повністю ігнорував(ла) іншого учня/студента	87,8	7,6	2,2	1,0	1,4
		12,2			
Бив(ла), заялював(ла), штовхався(лася) або закривав(ла) в приміщенні	89,0	6,8	2,0	1,1	1,1
		11,0			
Брехав(ла) або поширював(ла) плітки про інших та намагався(лася) налаштувати інших один проти одного	87,9	7,9	1,7	1,1	1,4
		12,1			
Непристойно жартував(ла) та показував(ла) жести сексуального характеру	88,2	6,5	1,6	1,4	2,3
		11,8			

Жертвами образ/принижень/знущань протягом останніх двох місяців з більшою чи меншою частотою переживання подібного визнали себе 37,9% серед усіх опитаних підлітків. З більшістю такі випадки траплялися один-два рази. Деяко частіше, порівняно з представниками іншого віку, зазнавали образ і знущань 10–13-річні, найрідше – 17-річна молодь. Не виявлено істотної залежності між досвідом переживання образ за типом поселення опитаних. Натомість серед студентів ЗФПО таких менше, порівняно зі школярами та студентами ЗПТО.

Беручи до уваги різні форми образ та принижень, які відчували на собі опитані підлітки-«жертви» протягом останніх двох місяців, слід визнати найбільш частими обзивання, висміювання та дражніння – їх зазнав, незалежно від статі й віку (виняток – 17-річна молодь – їх найменше) кожен третій опитаний (30,7%), з них кожен п'ятий (19,8%) – один-два рази, а 4,2% – кілька разів на тиждень (табл. 2.4.2). На умовному другому місці – поширення пліток і налаштування інших дітей «проти», які відчув на собі кожен четвертий підліток (26,6%); більш вразливими до такої форми агресії є дівчата та 10–15-річні, порівняно з хлопцями та молоддю 16–17 років. Аналіз результатів з акцентом на статево-вікові відмінності показав, що хлопці частіше є учасниками бійок та заялювань. Молодші учні є вразливішими до ситуацій, коли їх виключали з кола друзів або ігнорували, порівняно зі старшими учнями та студентами (відповідно від 29,2% тих, з ким це траплялося, в середовищі 10-річних до 0,3% серед 17-річних), а також у ситуаціях, коли на підлітка були спрямовані непристойні жарти, в тому числі жести сексуального характеру (від 22,8% серед 10-річних до 10,3% серед 17-річних). Незалежно від форми агресивної поведінки найменша кількість тих, хто визнає себе «жертвами», – серед студентів ЗФПО.

Таблиця 2.4.2

**Форми і частота принижень, знущань та образ у навчальному закладі,
яких зазнали опитані підлітки-«жертви» впродовж останніх двох місяців, %**

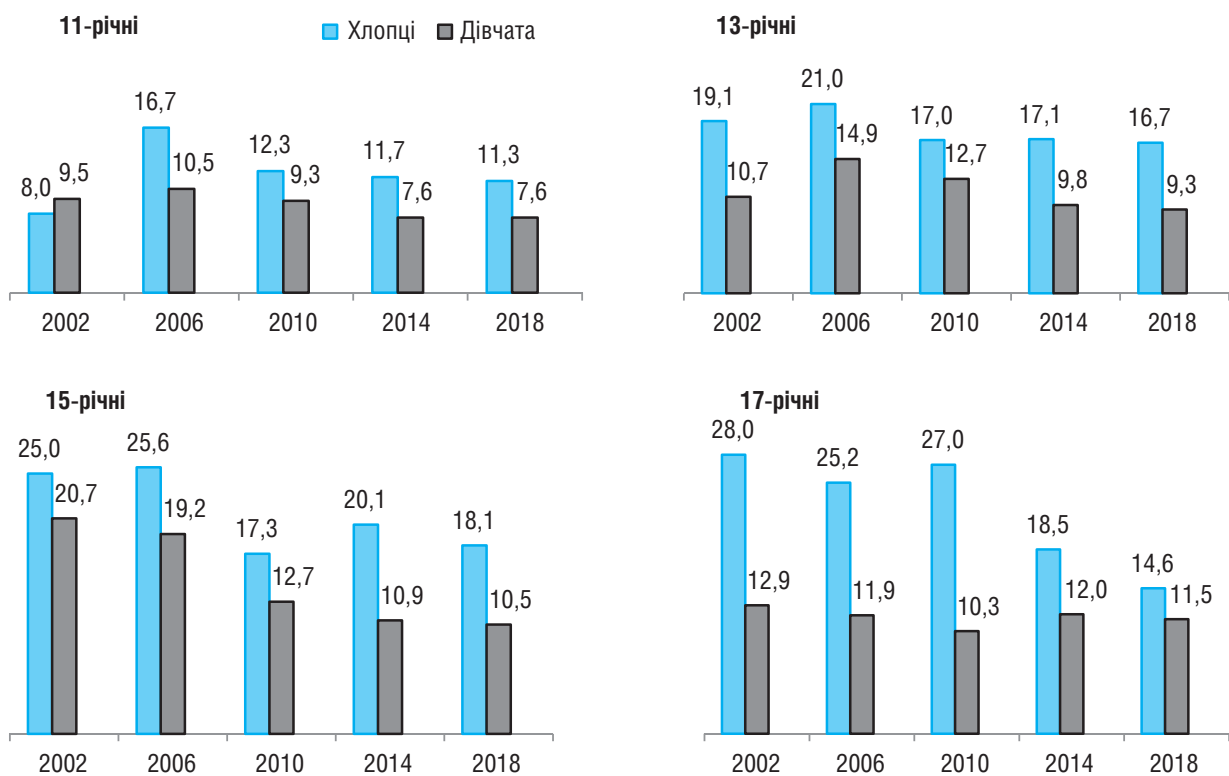
Форми агресивної поведінки	Мене не принижували/ знущались/ображали упродовж останніх двох місяців	Один або два рази	Два або три рази на місяць	Приблизно один раз на тиждень	Кілька разів на тиждень
Мене обзивали, висміювали або дражнили	69,3	19,8	3,6	3,1	4,2
		30,7			
Інші учні/студенти навмисне не допускали мене до розваг, виключали з кола друзів або повністю ігнорували мене	81,8	10,6	2,7	2,0	2,9
		18,2			
Мене били, залякували, штовхали або закривали в приміщенні	89,1	5,9	2,0	1,3	1,7
		10,9			
Інші учні/студенти брехали або поширювали плітки про мене та намагалися налаштувати інших проти мене	73,4	16,5	4,1	2,7	3,3
		26,6			
Інші учні/студенти непристойно жартували зі мною та показували мені жести сексуального характеру	82,3	9,6	2,5	2,1	3,3
		17,7			

За даними останніх п'яти хвиль дослідження, спостерігається незначне зниження частки тих, хто регулярно бере участь в ображанні, знущанні та приниженні інших. Найбільші зміни відбулися в поведінці 15-річних дівчат: у 2002 р. регулярних кривдиниць було 20,7%, а у 2018 р. – 10,5% (рис. 2.4.1).

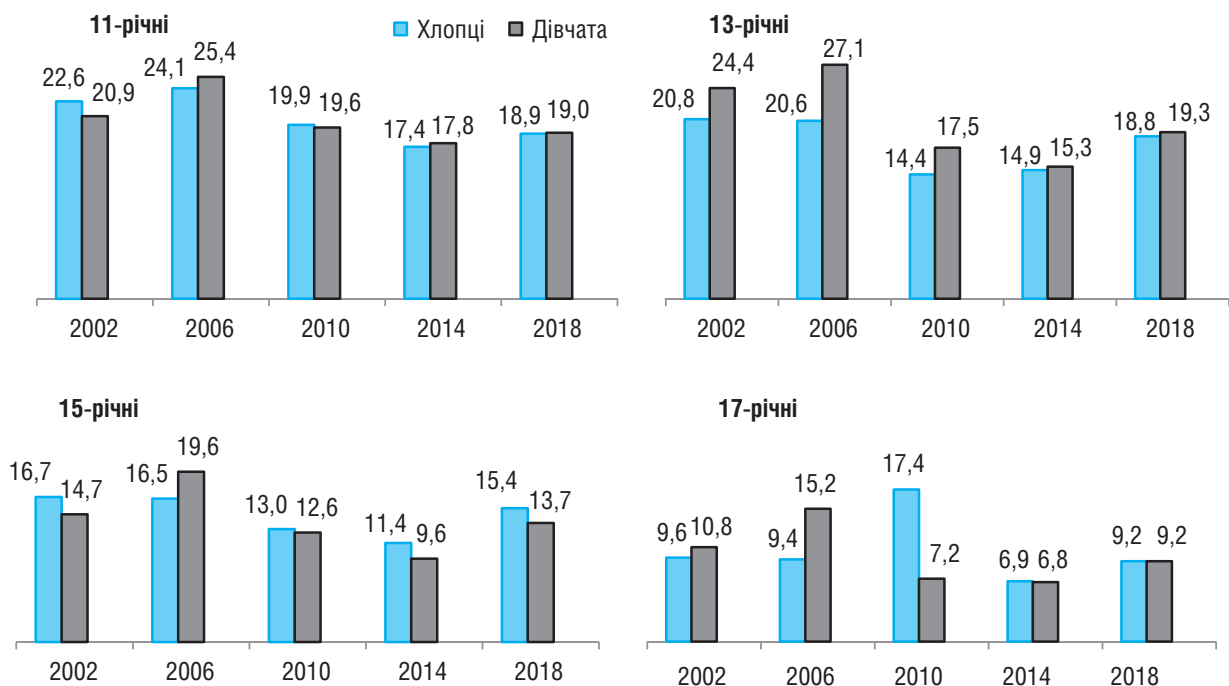
З 2006 р. відбувалося поступове зниження частки тих, хто сам регулярно був у ролі жертви ображання, знущання та приниження, проте з 2014 р. спостерігається зростання кількості молодих людей, які повідомляють про те, що ставали жертвами регулярного булінгу протягом останніх двох місяців (рис. 2.4.2).

Кібербулінг

Віртуалізація сучасного соціального простору стала безсумнівним фактом. І підлітки є чи не найбільшою соціальною групою цього комунікаційного простору. Закономірно, що і прояви не безпосередньої тактильної або вербальної агресії переміщуються в зону он-лайн (наприклад: посилав(ла) образливі смс, електронні листи або писав(ла) подібні повідомлення на стіні в соціальній мережі, створював(ла) сайт, на якому когось висміювали, публікував(ла) чийсь фотографії в непривабливому вигляді в Інтернеті або без дозволу надсилав(ла) їх іншим), зберігаючи при цьому статево-вікові особливості (хлопців та підлітків 13–15 років це стосується більшою мірою), специфіку навчальних закладів і періодичність самих проявів агресії (в основному один-два рази за останні два місяці). Загалом серед опитаних підлітків майже кожен п'ятий (21,1%) відзначив, що ображав у такий спосіб своїх колег по навчанню, так само як визнала себе «жертвами» он-лайн знущань також п'ята частина (21,5%); серед ображених і принижених у такий спосіб рівною морозу хлопці й дівчата, проте 16–17-річних серед них менше, порівняно з підлітками іншого віку).

Рис. 2.4.1. Частка підлітків, які регулярно брали участь у булінгу інших упродовж останніх двох місяців
(сума відповідей «це траплялося два або три рази на місяць», «це траплялося раз на тиждень», «це траплялося кілька разів на тиждень»)

Рис. 2.4.2. Частка підлітків, які регулярно були жертвами булінгу упродовж останніх двох місяців
(сума відповідей «це траплялося два або три рази на місяць», «це траплялося раз на тиждень», «це траплялося кілька разів на тиждень»)

Протягом останнього року 35,5% опитаних підлітків безпосередньо брали участь у бійках: кожен другий хлопець (51,6%) та кожна п'ята дівчина (18,9%), найчастіше 12-річні (40,6%), найрідше – 17-річні (28,4%), серед інших вікових груп – у межах 33,2–37,6%. Згідно з відповідями підлітків, здебільшого вони були учасниками бійок один раз – 14,1%, однак для 9,3% це трапилося чотири рази і більше: на таку періодичність указали 15,1% хлопців та 3,4% дівчат; у межах 11–12% серед 10–12-річних, проти 6,7% серед 17-річних (табл. 2.4.3).

Таблиця 2.4.3

Участь підлітків у бійках протягом останніх 12 місяців, %

	Серед усіх	Хлопці	Дівчата	11 років	13 років	15 років	17 років
Не брав(ла) участі в бійці протягом останніх 12 місяців	64,5	48,4	81,1	62,4	62,4	66,7	71,6
Один раз	14,1	18,3	9,7	14,7	15,1	14,0	10,8
Два рази	7,8	11,7	3,7	7,7	9,2	7,3	6,4
Три рази	4,3	6,5	2,1	4,0	3,9	4,3	4,5
Чотири рази або більше	9,3	15,1	3,4	11,2	9,4	7,7	6,7

Природним і закономірним наслідком участі в бійках є травми. Про наявність протягом останніх 12 місяців таких травм, що підлітки змушені були звертатися до медичних закладів, повідомили 39,4% опитаних підлітків, з яких 9,3% мали більше чотирьох таких звернень. З них кожен п'ятий (20,5%) мав одну таку травму, 8,8% – дві травми, 4,6% – три травми, 5,5% – чотири і більше. Чим старшими стають підлітки, тим менша їх кількість свідчить про наявність у них випадків помітних травмувань – від 43,4% серед 10-річних до 31,3% серед 17-річних. Оскільки серед учасників бійок домінують хлопці, то й травмуються вони більше, порівняно з дівчатами: 42,0% хлопців засвідчили, що мали ту чи іншу кількість травм, дівчат – 36,5%.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Контроль і запобігання жорстокості, насильству, злочинам у підлітковому середовищі є соціально значущим та актуальним завданням, вирішення якого має міждисциплінарний та міжвідомчий характер.

Організація і зміст роботи щодо запобігання насильству серед підлітків мають охоплювати насамперед систему психолого-педагогічних дій профілактики: діагностику психоемоційного середовища і мотиваційно-освітню роботу з адміністрацією; консультативно-освітню роботу з педагогічними кадрами та батьками; консультативно-корекційну роботу з підлітками-«агресорами» та підлітками-«жертвами»; інформаційно-освітню роботу з підлітками; формування психоемоційного середовища навчального закладу, що включає систему взаємовідносин між усіма суб'єктами освітнього процесу.

Для успішного та дієвого впровадження зазначених тактик необхідно на національному та регіональному рівнях розробити стратегію: методичні й методологічні рекомендації, підготувати тренерів-спеціалістів із психологічною та педагогічною освітою для роботи з педагогічним складом навчальних закладів; запровадити систему моніторингу психоемоційного стану дітей та підлітків, для чого підготувати команду спеціалістів-тренерів, котрі проведуть тренінги в навчальних закладах. Усе

перелічене вимагає збалансованої співпраці владних структур, місцевих виконавчих органів, відповідного фінансування матеріальної, ресурсної, інформаційної бази.

Сучасне цифрове середовище – це нові ризики (від кібербулінгу та продажу психоактивних речовин до дитячої порнографії). Відповіддю на ці ризики має стати стратегія не заборони, а підвищення цифрової грамотності (як для дітей підліткового віку, так і для дорослих). Курс із медіаграмотності та медіабезпеки може стати частиною навчальної програми в рамках загальної середньої та середньої спеціальної освіти.

Необхідно приділити увагу «легким» формам прояву насильства серед дітей підліткового віку. Для ефективного запобігання та профілактики булінгу вчителі мають вчасно та адекватно реагувати на цю проблему. Її можна розв'язати за допомогою відповідного додаткового навчання вчителів.

2.5. Насильство як особливий вид травматичної поведінки

Довідкова інформація

Першим міжнародним документом, у якому порушувалася проблема прав дитини, була Женевська декларація 1924 р., спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист.

Важливим документом щодо захисту дітей стала прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН «Загальна декларація прав людини». У ній уперше зафіксовані основи захисту прав дітей.

Основним документом сучасності, який регулює законодавство щодо насильства над дітьми на міжнародному рівні, є Конвенція ООН про права дитини, прийнята в 1989 р. і ратифікована понад 175 країнами світу. У Конвенції були сформульовані міжнародні норми з питань насильства над дітьми та санкцій у разі відсутності турботи про дітей. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини в 1991 р. і внесла відповідні зміни до національного законодавства згідно з міжнародними стандартами, зазначеними в цьому документі. Право дітей в Україні на захист від усіх форм насильства гарантується статтями 28, 52 Конституції України, відповідно до яких ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокій, нелюдській або такій, що принижує його гідність, поведінці чи покаранню.

Значним кроком України вперед, котрий визначив проблему забезпечення прав дітей, відповідних умов та механізмів для їх гармонійного розвитку загальнонаціональним пріоритетом, став Закон України «Про охорону дитинства», який узаконив засади державної політики у сфері дитинства. Статтею 10 Закону України «Про охорону дитинства» встановлено, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність і захист гідності.

Правові й організаційні основи запобігання насильству в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів із запобігання такому явищу, визначає Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», ухвалений у 2001 р.

Жорстоке поводження з дітьми має негайні та довгострокові наслідки. Крім фізичних травм, насильство може призвести до стресу, який погіршує розвиток мозку та пошкоджує нервову й імунну системи. Це, у свою чергу, пов'язане з поганою роботою в школі, проблемами психічного здоров'я, спробами самогубств, підвищенням рівня ризикованої поведінки, ревіктимізації та насильства. Жорстокому поводженню з дітьми можна запобігти через пропаганду ненасильницьких норм і цінностей, підвищення рівня обізнаності щодо насильства, в тому числі емоційного, формування життєвих навичок, економічної безпеки, створення та підтримку безпечного середовища для дітей і підлітків, а також запровадження та забезпечення виконання законів проти жорстокого поводження з дітьми. У рамках опитування HBSC-2018, окрім питань булінгу та кібербулінгу, дослідники вирішили звернути увагу на насильство щодо дітей та підлітків, коли кривдником виступає доросла людина. У запропонованому підрозділі обговорюється досвід молодих людей щодо *фізичного та емоційного насильства з боку дорослих*.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Фізичне насильство

Кожен четвертий підліток зазнавав фізичного насильства хоча б один раз упродовж життя. Серед студентів ЗПТО та ЗФПО таких було дещо більше – про акти фізичного насильства проти них повідомила третина опитаних (32,2% та 32,4% відповідно). Дівчата віком 11–13 років рідше зізнавалися, що ставали жертвами фізичного насильства впродовж життя (табл. 2.5.1).

Про досвід фізичного насильства впродовж останніх 12 місяців повідомили 10,3% респондентів. Серед учнів та студентів різних типів навчальних закладів не було зафіксовано статистичних відмінностей.

Таблиця 2.5.1

Досвід фізичного насильства, за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Упродовж життя												
Ніколи	80,0	80,3	80,1	76,9	72,9	74,9	71,3	67,7	69,5	77,9	67,7	72,9
Так, один-два рази	14,7	14,4	14,6	17,2	18,7	18,0	20,6	21,0	20,8	15,5	20,8	18,1
Так, багато разів	5,3	5,3	5,3	5,9	8,4	7,1	8,1	11,3	9,7	6,6	11,5	9,0
За останні 12 місяців												
Ніколи	86,9	89,0	88,0	86,4	84,4	85,4	84,1	79,8	82,0	89,3	84,7	87,0
Так, один-два рази	9,7	8,0	8,8	10,6	11,9	11,2	11,5	14,9	13,2	7,6	10,7	9,1
Так, багато разів	3,4	3,0	3,2	3,0	3,7	3,4	4,4	5,3	4,8	3,1	4,6	3,9

Варто зазначити, що серед респондентів, які відвідують різні типи навчальних закладів, студенти ЗПТО зазнавали насильства частіше за інших, а студенти ЗФПО – найрідше (3,4% та 0,6% відповідно).

Емоційне насильство

Кожен четвертий підліток (25,4%) повідомив, що зазнавав емоційного насильства впродовж життя, причому дівчата про це зазначали частіше, ніж юнаки (27,6% та 23,2% відповідно). Спостерігається тенденція до зниження частки підлітків, які мали досвід емоційного насильства протягом життя, з віком (табл. 2.5.2).

Про досвід емоційного насильства впродовж останніх 12 місяців повідомили 14,5% респондентів. Серед учнів та студентів різних типів навчальних закладів не було зафіксовано статистичних відмінностей.

Таблиця 2.5.2

Досвід емоційного насильства, за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Упродовж життя												
Ніколи	80,0	80,3	80,1	76,9	72,9	74,9	71,3	67,7	69,5	77,9	67,7	72,9
Так, один-два рази	14,7	14,4	14,6	17,2	18,7	18,0	20,6	21,0	20,8	15,5	20,8	18,1
Так, багато разів	5,3	5,3	5,3	5,9	8,4	7,1	8,1	11,3	9,7	6,6	11,5	9,0
За останні 12 місяців												
Ніколи	86,9	89,0	88,0	86,4	84,4	85,4	84,1	79,8	82,0	89,3	84,7	87,0
Так, один-два рази	9,7	8,0	8,8	10,6	11,9	11,2	11,5	14,9	13,2	7,6	10,7	9,1
Так, багато разів	3,4	3,0	3,2	3,0	3,7	3,4	4,4	5,3	4,8	3,1	4,6	3,9

За типом навчального закладу найбільш негативний досвід мають студенти закладів професійно-технічної освіти.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Жорстоке поводження з дітьми завдає їм шкоди та може мати довготривалі наслідки. Для профілактики жорстокого поводження з дітьми необхідний багатосекторальний підхід. Ефективними є ті програми, які підтримують батьків і розвивають позитивні батьківські навички. Це й відвідування батьків та дітей удома для підтримки, навчання та надання необхідної інформації; і навчання батьків з метою вдосконалення їхніх навичок виховання дітей, розширення знань про розвиток дитини та стимулювання стратегій позитивного ставлення до дітей; і формування культури поваги до прав дитини, що ґрунтується на досконалому знанні прав дитини та усвідомленні дитячої вразливості й дитячих здібностей.

Одним з важливих елементів профілактики жорстокого поводження з підлітками є активне їх залучення (з урахуванням їхніх можливостей та з їхньої усвідомленої згоди) до втілення в життя та до оцінювання політики і програм із запобігання насильству.

Розділ 3.

Здоров'я в індивідуальних практиках та життєвих стратегіях підлітків

3.1. Самооцінка здоров'я молодих людей та відчуття власного тіла

Однією з основних «Глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року», визначених Організацією Об'єднаних Націй, є міцне здоров'я та благополуччя. Здоров'я дитячого населення являє собою інтегральну характеристику, яка відображає вплив генетичних задатків, соціальних, культурних, екологічних, медичних та інших факторів, тобто є комплексним результатом складної взаємодії дитини з навколишнім середовищем і суспільством. Його збереження є вкрай актуальним для дітей шкільного віку, коли підвищення навчального навантаження, порушення санітарно-гігієнічних умов і зниження просвітницького рівня спричиняють зростання різних форм патологічних станів та відхилень, таких як порушення постави, захворювання верхніх дихальних шляхів, поширення захворювань системи органів травлення, хвороб органів зору тощо¹⁷. Більшість захворювань дорослих мають коріння в дитячому віці, що обумовлює якість і тривалість усього життя¹⁸. Втрачена якість здоров'я та життя дитини, безумовно, впливає на тривалість і повноцінність подальшого її життя, інтелект, креативність, фізичний розвиток та працездатність, що в сукупності має неабияке значення для гармонійного розвитку всього соціуму. Тому стратегічно важливим і пріоритетним завданням держави в галузі охорони здоров'я є збереження життя і здоров'я дітей, що вимагає відповідної зміни ставлення соціуму та влади до медицини дитинства й медичного персоналу, який обслуговує дітей¹⁹. Проте, за даними ВООЗ, оптимальна модель шкільної охорони здоров'я у світі досі не визначена. Шкільні медичні послуги є невід'ємною частиною як сектора охорони здоров'я, так і освіти; часто існує розрив між освітою та охороною здоров'я, і запропоновані ініціативи реалізуються не повною мірою.

¹⁷ Стан здоров'я дітей та підлітків України. ДЗ «Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/main.html>.

¹⁸ Показники здоров'я населення та використання ресурсів охорони здоров'я в Україні за 2015–2016 роки : статистичний довідник / ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України». Київ, 2017. 325 с.

¹⁹ Стан здоров'я дитячого населення – майбутнє країни. *Здоров'я ребенка*. 2018. Т. 13. № 1. С. 1–10.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Аналіз даних стосовно самопочуття опитаних дітей (табл. 3.1.1) свідчить, що незалежно від статі й віку позитивно оцінили своє здоров'я 79,8% опитаних, однак емоційна забарвленість самопочуття залежить від віку і статі. У «чудовому» самопочутті перебувають опитані в основному від 10 до 13–14 років, тоді як уже з 15 до 17 років частота позитивного сприйняття власного здоров'я прогресивно знижується, особливо серед дівчат молодшого віку. Поступово з віком зростає частота самооцінки самопочуття як «посереднього» та «поганого». Найгірше своє здоров'я оцінюють студенти ЗПТО та ЗФПО, зокрема 26,8% та 27,8% відповідно оцінили своє здоров'я як «посереднє» або «погане».

Таблиця 3.1.1

Самооцінка стану здоров'я, за віком і статтю, %

Характер самопочуття	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Чудове	50,3	42,7	46,5	45,4	31,9	38,8	40,0	22,4	31,4	36,0	20,8	28,6
Гарне	35,7	37,7	36,7	39,2	45,5	42,3	43,4	47,7	45,5	47,0	47,7	47,3
Посереднє	12,8	18,0	15,4	14,8	21,0	17,8	14,2	26,7	20,3	16,3	28,7	22,4
Погане	1,2	1,6	1,4	0,6	1,6	1,1	2,4	3,2	2,8	0,7	2,8	1,7

Від 2002 р. спостерігаються позитивні тенденції, а саме скорочується частка підлітків, які оцінюють своє здоров'я як «посереднє» та «погане». Виняток становлять 11-річні та 13-річні хлопці, серед яких частка тих, хто негативно оцінює своє здоров'я дещо зросла з 2014 р. (рис. 3.1.1).

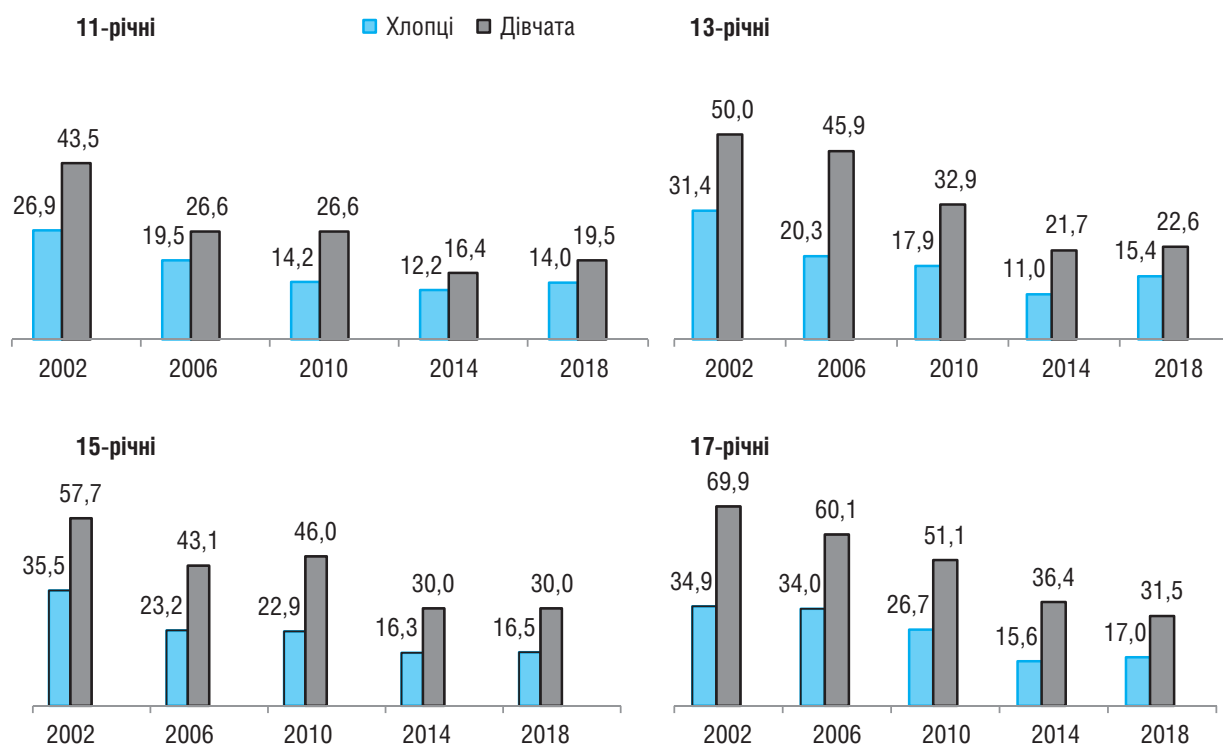

Рис. 3.1.1. Частка підлітків, які негативно оцінюють власне здоров'я, за статтю, % у динаміці (сума відповідей «посереднє» та «погане»)

З віком відбувається інтенсивне зростання поширеності скарг, особливо серед дівчат, пов'язаних із психоемоційним станом (пригніченість, роздратованість, нервозність), на тлі незначних коливань, пов'язаних із фізичним станом (відчуття болю) (табл. 3.1.2).

Таблиця 3.1.2

Скарги учнівської молоді на здоров'я, за статтю й віком, %

Скарги з періодичністю щонайменше раз на тиждень на:	11 років		13 років		15 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Головний біль	29,6	41,9	28	46,3	28,6	54	24,4	58,2
Біль у животі	23,3	34,2	18,8	32,3	18,1	30,8	14,9	35,1
Біль у спині	23,5	27,7	23,7	28,4	26,7	36,3	22,3	36,5
Пригніченість	22,6	32,5	21,3	38	25,6	46,6	22,2	47
Роздратування або поганий настрій	43,5	56,5	49,9	62,9	50,8	71,2	43,7	71,4
Нервозність	41,2	56,6	49	66,4	50	72	44,2	74,8
Безсоння, проблеми із засинанням	22,6	28,1	21	27,6	22,8	32,6	19,9	33,5
Запаморочення	12,1	16,5	10,3	17,1	13,2	21,3	8,9	23,2

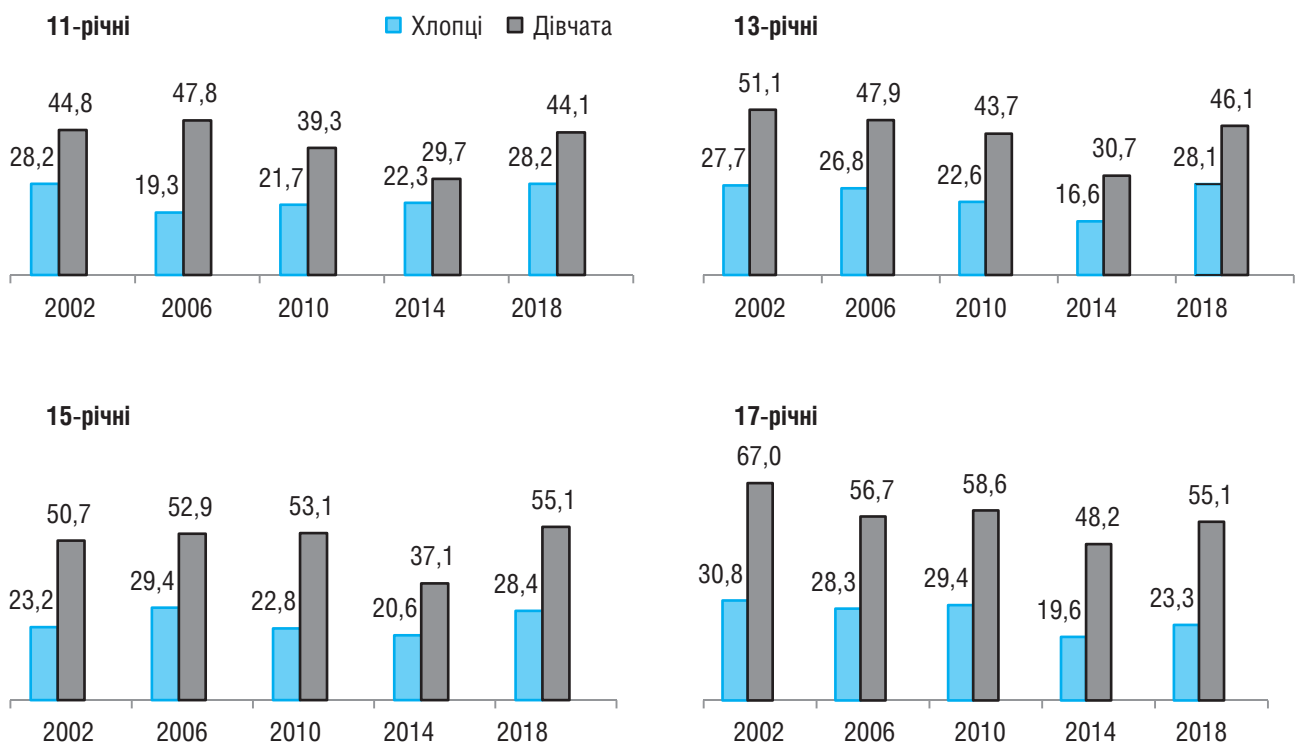
Однією з важливих скарг дітей шкільного віку є головний біль, частота якого зростала з віком, особливо серед дівчат. Біль у спині та животі був поширенішим серед дівчат, особливо старших вікових груп.

Певним симптомокомплексом впливу освітнього навантаження (у поєднанні із особливостями харчування, шкідливими звичками, поведінковими ризиками, стійкими порушеннями здоров'я, проблемами у спілкуванні з однолітками та членами сім'ї) на емоційний стан опитуваних є наявність таких симптомів, як поганий настрій, роздратованість, порушення сну, пригніченість. Так, більшість опитаних відмітила з різною частотою виникнення нервозності (74,5%) або роздратованості з поганим настроєм (78,4%) протягом останніх шести місяців, частота яких прогресивно зростала з віком, особливо серед дівчат (п'ята частина відчуває ці симптоми майже щодня). Такі прояви, безумовно, впливають на якість сну майже в третини опитаних незалежно від віку. Третина опитаних (дівчат і хлопців) з різною частотою виникнення відмітили запаморочення, які вимагають ретельного обстеження з метою визначення причини стану, що призвів до цього прояву.

З 2002 р. по 2014 р. спостерігалось зниження частки підлітків зі скаргами на здоров'я, а протягом останніх чотирьох років її збільшення, особливо серед дівчат усіх вікових категорій (рис. 3.1.2).

Гігієна порожнини рота

Як індикатор здоров'язбережувальної компетентності підлітків можна розглядати догляд за ротовою порожниною – чищення зубів (табл. 3.1.3).

Рис 3.1.2. Часті скарги учнівської молоді на здоров'я протягом останніх шести місяців, за статтю, % у динаміці (сума відповідей «більше, ніж один раз на тиждень» або «майже щодня» серед тих, хто вказав на два та більше симптомів)

Таблиця 3.1.3

Розподіл відповідей учнівської молоді на запитання щодо частоти чищення зубів, за віком, %

	11 років	13 років	15 років	17 років
Частіше ніж один раз на день	54,3	52,6	51,1	50,8
Один раз на день	35,9	39,7	42,2	43,1
Не рідше ніж один раз на тиждень, але не щодня	5,9	5,0	3,9	4,2
Рідше ніж один раз на тиждень	2,6	1,8	1,4	0,6
Ніколи	1,3	0,9	1,4	1,3

За даними опитування встановлено, що від 10% до 5% дітей та підлітків не виконують рекомендації стосовно догляду за станом ротової порожнини, причому 1,3% 17-річних опитаних вказали, що взагалі ніколи не чистять зуби. Слід звернути увагу на більшу сталість навички чистити зуби серед дівчат («частіше ніж один раз на день») і поступове зменшення сформованості цієї навички серед хлопців із 52,4% серед 11-річних до 38,9% – серед 17-річних.

Таким чином, у результаті опитування показані особливості самооцінки стану здоров'я, коли суб'єктивне сприйняття власного здоров'я в підлітків пов'язане із соматичними проявами, а психоемоційне неблагополуччя сприймається як ситуативний прояв адаптації в соціумі. Частота «поганого» та «посереднього» самопочуття зростає з віком, особливо серед дівчат, у яких частіше визначаються такі скарги, як головний біль, біль у животі, нервозність, роздратованість, пригніченість. Однак саме серед дівчат частіше формуються навички контролю за станом свого здоров'я.

Відчуття власного тіла

Як показало проведене дослідження, результати якого наведені в таблиці 3.1.4, більшість (до 60%) опитаних віком 10–17 років на запитання: «Що ти думаєш про власне тіло?», зазначили, що, за їхньою оцінкою, воно «нормальне», незалежно від статі. Хвилювання стосовно своєї худорлявості різного ступеня проявів продемонстрували близько 10% опитаних дітей незалежно від віку. Слід зауважити, що починаючи з періоду другого зростового стрибка та періоду пубертату хлопці значно частіше за дівчат відзначали недостатню, на їхню думку, вагу тіла, тоді як дівчата вважали себе повненькими частіше за своїх однолітків-юнаків.

Так, практично кожен п'ятий (24,4%) опитаний різного віку вважає, що має надмірну (вищу за нормальну) масу тіла. Причому серед даних респондентів домінувала відповідь про власне тіло «трохи повненьке», частота якого зростала з віком серед дівчат.

Таблиця 3.1.4

Самооцінка власного тіла, за віком і статтю, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Худорляве*	12,1	12,5	12,3	14,2	9,8	12,1	17,5	9,7	13,7	17,0	10,8	14,0
Нормальне	67,9	63,3	65,6	65,1	60,0	62,6	66,2	56,5	61,5	67,4	57,7	62,6
Повненьке**	20,0	24,2	22,1	20,7	30,2	25,3	16,3	33,8	24,8	15,6	31,5	23,4

* Сума відповідей «дуже худорляве» і «трохи худорляве».

** Сума відповідей «трохи повненьке» і «надто повненьке».

Проте для фактичної оцінки нормального фізичного розвитку чи елементів низької/надмірної ваги недостатньо факторів самооцінки та самоаналізу, адже вони можуть не відповідати реальності. Для розв'язання цієї проблеми необхідно своєчасно застосовувати об'єктивні, загальнодоступні та загальноприйняті методи, а саме співвідношення зросту й маси тіла – ІМТ²⁰, який у підлітків вираховується за допомогою процентілі. В аналізі даних було використане визначення міжнародної робочої групи ВООЗ із дослідження ожиріння (чотири класифікації IOTF WHO – недостатня вага, нормальна вага, надмірна вага, ожиріння)²¹.

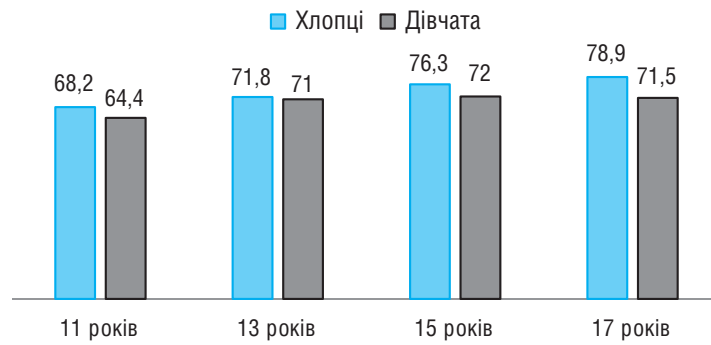
Частка молодих людей з нормальним ІМТ зростає з віком: від 66,3% в 11-річних до 75,3% серед 17-річних респондентів. Серед юнаків різних вікових категорій зафіксовано більшу кількість молодих людей з нормальним ІМТ (рис. 3.1.3).

У значній кількості респондентів спостерігається дефіцит маси тіла. Дівчата значно частіше повідомляли про недостатню вагу – практично кожна четверта (24,1%) дівчина віком 11 років і кожна п'ята віком 13, 15 та 17 років. Серед юнаків частка тих, хто має недостатню вагу, коливалася від 8,0% серед 17-річних до 16,0% серед 11-річних.

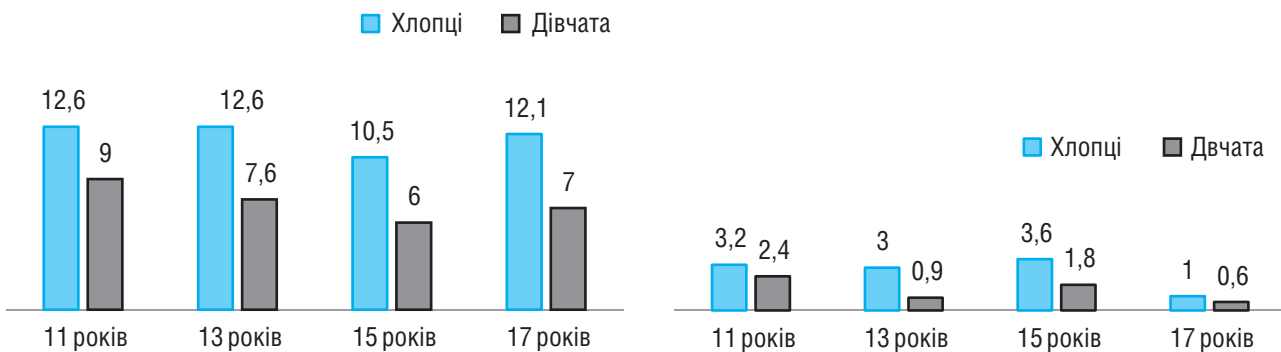
Найбільшу поширеність зайвої ваги виявлено серед 11-річних і 13-річних респондентів, причому частка тих, хто має зайву вагу, була вищою серед юнаків усіх вікових категорій. Така сама ситуація склалась із часткою тих, у кого було зафіксоване ожиріння (рис. 3.1.4 та 3.1.5).

²⁰ Індекс маси тіла обчислюється за формулою $I = \frac{m}{h^2}$, де m – маса тіла в кілограмах, h – зріст у метрах.

²¹ Cole T. J., Lobstein T. Extended international (IOTF) body mass index cut-offs for thinness, overweight and obesity. *Pediatric Obesity*. 2012. 7 (4). P. 284–294. DOI: 10.1111/j.2047-6310.2012.000064.x.

Рис. 3.1.3. Частка підлітків з нормальним ІМТ, за віком і статтю, %

Рис. 3.1.4. Частка підлітків із зайвою вагою, за віком і статтю, %

Рис. 3.1.5. Частка підлітків з ожирінням, за віком і статтю, %

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Незадовільні показники стану здоров'я в підлітковому віці, які були зафіксовані дослідженням, матимуть довготривалий негативний вплив на повсякденну життєдіяльність і загальне самопочуття, що може призвести до соціальної ізоляції.

Необхідно, щоб проблеми, пов'язані з погіршенням суб'єктивного сприйняття підлітками стану власного здоров'я, знайшли своє відображення як у політиці, так і в практиці громадського здоров'я, з обов'язковим урахуванням гендерних особливостей. Так, в умовах реформування первинної ланки медичної допомоги дітям та підліткам потрібно розвивати здоров'язберезувальну компетентність для об'єктивного сприйняття параметрів власного тіла, формувати навички самостійного визначення маси, зросту, розрахунку індексу маси тіла, а також їх оцінювання. Навчальні програми в освітніх закладах повинні охоплювати питання здорового розвитку організму дітей та підлітків для створення основи для об'єктивного ставлення учнів до власного вигляду й усвідомлення існуючих проблем.

3.2. Особливості харчування підліткової молоді

Здоров'язбережувальна компетентність є однією з ключових для розвитку особистості. Важливими індикаторами її поступу є дотримання учнями оптимального рівня рухової активності, раціональне харчування, відмова від шкідливих звичок. Здоров'я молоді працездатної людини, у тому числі підлітків, опірність до несприятливих умов зовнішнього середовища, розумова та фізична працездатність, ефективність навчання значною мірою залежать від того, наскільки правильно вона харчується. Згідно з формулою ВООЗ, на 50% якість життя залежить від способу та умов життя. Значну роль у цьому відіграє раціональне харчування²². У результаті неповноцінного харчування неухильно зростає захворюваність населення на ендокринні хвороби, розлади травної системи та порушення обміну речовин, спостерігається виразна тенденція до поширення ожиріння, патології системи кровообігу, онкологічних захворювань тощо²³. Крім того, відмічається, що харчування є одним з факторів, який істотно впливає не лише на стан органів та систем, характер перебігу метаболічних реакцій організму, а й на стан психічних процесів, у тому числі на пам'ять, увагу і врешті-решт визначає рівень працездатності людини, показники успішності²⁴. На сьогодні розроблена концепція «Їжа для розуму» (Brain Food) – система харчування, метою якої є вплив на когнітивні процеси та емоції²⁵. З огляду на важливість здоров'я молоді як фактора, що забезпечує майбутній економічний, соціальний, культурний і професійний потенціал країни, дослідження харчування підлітків є актуальним завданням.

Ефективне чи неефективне харчування, регулярне чи нерегулярне, збалансоване чи незбалансоване – усі ці характеристики мають коріння в родинних установках, особливо в дитячому віці. Від того, яка система харчування організована в родинному колі, здебільшого залежить, як надалі самостійно організовуватиме дитина свій режим харчування в старшому віці.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Проведене дослідження показало, що щоденне вживання їжі разом з родиною за одним столом, притаманне більшості опитаних – про це повідомили 70,9%. З віком спільне щоденне споживання їжі зменшується від 75,8% серед 11-річних до 61,3% серед 17-річних. Істотних статевих відмінностей не було зафіксовано. Зниження спільного споживання їжі із сім'єю може бути пов'язане із численними факторами, у тому числі академічного характеру (навчання в іншому місті, проживання в гуртожитку, вечірній розклад у навчальному закладі, підробіток), а також із низкою аспектів, пов'язаних зі вступом до «дорослого життя» (інтимними стосунками, тривалими прогулянками з друзями, відвідуванням розважальних закладів тощо), що свідчить про деяке зниження ролі батьків у цьому аспекті.

²² План дій в області пищевых продуктов и питания на 2015–2020 гг. Копенгаген, Европейское бюро ВООЗ, 2014. 29 с.

²³ Корзун В. Н., Гаркуша С. Л. Заходи профілактики та лікування метаболічного синдрому у населення. *Довкілля і здоров'я*. 2016. № 1. С. 9–13; Food taxes: what type of evidence is available to inform policy development? *Nutr. Bull.* 2012. № 37 (1). P. 51–56.

²⁴ Гозак С. В., Слізарова О. Т., Станкевич Т. В. та ін. Фактичне харчування сучасних школярів та його вплив на розумову працездатність і втому. *Довкілля і здоров'я*. 2017. № 1. С. 29–33.

²⁵ Gómez-Pinilla F. Brain foods: the effects of nutrients on brain function. *Nat Rev Neurosci.* 2008. No 9 (7). P. 568–578.

На окрему увагу заслуговує відповідь «ніколи» на запитання: «Як часто ти вживаєш їжу зі своєю сім'єю?». Починаючи від 0,6% 11-річних опитаних до 2,5% 17-річних ніколи не їдять у родинному колі.

Аналогічна ситуація складається зі сніданками як у будні, так і у вихідні. Зрозуміло, що чим менша дитина, тим частіше наявність сніданку залежить від батьків, причому він є не лише важливим компонентом харчового режиму, а й необхідним стимулятором розумової активності першої половини дня, що потрібно для ефективного навчання та запам'ятовування навчального матеріалу. За даними дослідження, 7,8% дітей 11-річного віку не снідають у будні дні, а в 17-річному віці ця частка сягає 15,6%. У вихідні дні частка тих, хто ніколи не снідає, менше, проте тенденції, пов'язані з віком, зберігаються (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

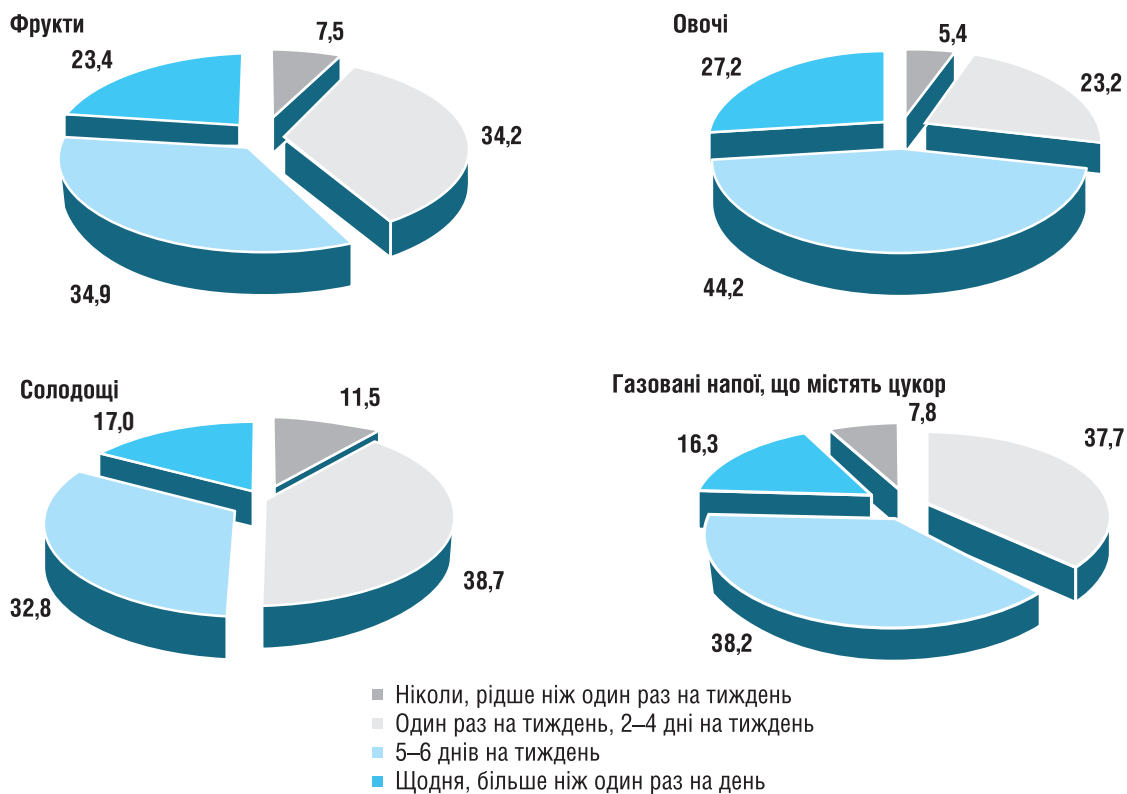
Розподіл відповідей на запитання: «Як часто ти зазвичай снідаєш (впиваєш більше ніж одну склянку молока або фруктового соку)?», за статтю й віком, %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Будні дні												
Не снідаю	7,6	7,7	7,7	8,5	11,1	9,8	12,8	15,3	14,0	14,7	16,4	15,6
Один день	6,2	4,3	5,3	5,8	5,3	5,5	3,9	4,4	4,1	6,1	4,2	5,1
Два дні	4,2	3,5	3,8	5,7	4,5	5,1	4,5	3,6	4,1	6,2	5,9	6,0
Три дні	6,7	5,5	6,1	7,0	8,0	7,5	6,5	6,8	6,6	9,5	9,0	9,3
Чотири дні	4,9	5,3	5,1	5,2	5,8	5,5	6,6	4,9	5,8	5,1	5,5	5,3
П'ять днів	70,4	73,7	72,0	67,8	65,3	66,6	65,7	65,0	65,4	58,4	59,0	58,7
Вихідні дні												
Ніколи	4,1	3,7	3,9	6,3	5,4	5,8	8,3	9,5	8,9	9,9	13,2	11,5
В один з вихідних (у суботу або неділю)	13,8	8,8	11,3	11,8	10,7	11,3	11,4	9,9	10,6	11,0	10,1	10,6
Зазвичай снідаю й у суботу, й у неділю	82,1	87,5	84,8	81,9	83,9	82,9	80,3	80,6	80,5	79,1	76,7	77,9

Певною альтернативою харчуванню з родиною стає споживання їжі перед телевізором. На сьогодні завдяки різного роду багатофункціональним гаджетам у будь-який час можна поїсти й подивитися телепрограми, що, безумовно, не сприяє нормальному процесу травлення. Лише кожен п'ятий опитаний ніколи не переглядає телевізор під час споживання їжі (20,4%), причому хлопці про це повідомляли дещо частіше за дівчат (22,5% і 18,3% відповідно). Статистично значущих вікових відмінностей не було зафіксовано. Майже третина (27,9%) щодня або п'ять-шість днів на тиждень споживають їжу, переглядаючи телевізор.

Іншою важливою складовою організації харчування є його склад. У даному дослідженні проводилося вивчення поширеності вживання низки продуктів, наведених на *рисунку 3.2.1*.

Слід визнати, що частка учнів, які регулярно («щодня») вживають як корисні (овочі, фрукти), так і потенційно шкідливі продукти (газовані напої та солодоці), залишається стабільною в усіх статево-вікових групах, що свідчить про сформованість харчових уподобань і харчової поведінки в підлітковому віці. Крім того, має місце висока частота вживання коли та інших газований напоїв, що містять цукор, більше ніж один раз на тиждень (42,4% опитаних), особливо серед хлопців (48,7% проти 37,5% серед дівчат).

Рис. 3.2.1. Частота вживання окремих харчових продуктів протягом тижня, за статтю й віком, %

Згідно з «Рекомендаціями щодо здорового харчування дорослих», запропонованими МОЗ України 8 грудня 2017 р., щоденна потреба в незамінних харчових речовинах та енергії повинна задовольнятися шляхом збалансованого споживання здорових продуктів, зокрема овочів та фруктів. Особливо важливо це в дитячому віці. Овочі не містять великої кількості калорій (за винятком крохмальних – картоплі та ін.), мають високий вміст харчових волокон, вітамінів, мінералів і біофлавоноїдів. Рекомендується вживати чотири-п'ять порцій овочів та дві порції фруктів на добу. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що щодня вживають фрукти та овочі 42,2% та 51,2% підлітків відповідно. Статистичну значущість відмінностей за віком і статтю не було зафіксовано.

Останнім часом збільшується вживання їжі, до складу якої входять штучні трансжири, при частому застосуванні яких змінюється структура клітинних мембран, що спричиняє порушення обміну речовин, захворювання нервової системи, серцево-судинної системи, печінки, підвищення рівня холестерину, ожиріння тощо. Ці біохімічні структури входять до складу таких продуктів, як крекери, печиво, торти, пончики, картопля-фрі, майже всіх напівфабрикатів, фасованих, готових до вживання продуктів (чіпсів, снєків, сухариків, горішків, попкорну, соусів, майонезів, більшості видів шоколаду й морозива, цукерок, вафель). Так, з'ясовано, що більше ніж один раз на тиждень підлітки вживають різні солодощі. Про це заявили 75,2% опитаних, причому понад третина з них (35,5%) – щодня в різному обсязі, особливо це стосується дівчат різного віку. Слід зазначити, що надмірне захоплення солодощами та солодкими напоями, включаючи фруктовий сік, може спричинити підвищення ризику, в тому числі карієсу зубів.

Організація харчування в навчальному закладі

Медицино-педагогічною аксіомою є необхідність уживання учнями гарячої їжі протягом навчального дня, інакше діти швидше стомлюються, частіше скаржаться на біль, поганий настрій і знижену працездатність²⁶. Але після змін до порядку харчування учнів ЗЗСО та ЗПТО, введених постановою Кабінету Міністрів України № 16 від 18 грудня 2016 р., ситуація ускладнилася, тому що право на безкоштовне харчування в навчальних закладах мають тепер лише окремі категорії дітей та підлітків. І хоча передбачено, що органи місцевого самоврядування можуть за рахунок місцевих бюджетів забезпечувати харчування учнів інших категорій, проте станом на кінець 2017 р. безкоштовним харчуванням в Україні було забезпечено лише близько 40% учнів²⁷, а решта можуть харчуватися власним коштом, відтак питання організації харчування в навчальних закладах нині істотно актуалізувалися.

За даними опитування керівників навчальних закладів, гарячими обідами були забезпечені 96,7% учнів 1–4-х класів (табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

Відповіді керівників навчальних закладів на запитання щодо організації гарячого харчування (обідів) у навчальних закладах, %*

Контингент	Тип закладу					
	ЗЗСО				ЗПТО (N = 20)	ЗФПО (N = 20)
	Серед усіх ЗЗСО (N = 245)	Обласні центри (N = 58)	Інші міста (N = 88)	Села (N = 99)		
Учні 1–4-х класів	96,7	94,8	100,0	94,9		
Учні 5–9-х класів	84,9	84,5	90,9	79,8		
Учні 10–11-х (12-х) класів	80,8	82,8	83,0	77,8		
Студенти 1-го, 2-го курсів					65,0	65,0
Працівники закладу	49,0	60,3	52,3	39,4	35,0	65,0

* Наведено розподіл ствердних відповідей тільки керівників, у чийх навчальних закладах були відповідні учні/студенти.

Порівняно з попереднім дослідженням 2014 р. (коли право на безкоштовне харчування в закладах мали всі учні 1–4-х класів) відбулися зміни: зокрема, в сільських школах показник зменшився з 98,4% до 94,9%; в обласних центрах – з 95,1% до 94,8%, натомість в інших містах, на думку керівників закладів, охоплення сягнуло максимуму (у 2014 р. показник дорівнював 92,4%). Охоплення школярів 5–9-х класів гарячим харчуванням зменшилося з майже 90% 2014 р. до 79,8% у ЗЗСО на селі та 84,5% у ЗЗСО обласних центрів, водночас у ЗЗСО інших міст збільшилося з 87,4% до 90,9%. Серед підлітків старших вікових груп отримували гаряче харчування 77,8% учнів ЗЗСО села (2014 р. – близько 70%), 65,0% студентів ЗПТО (2014 р. – близько 70%), 65,0% студентів ЗФПО (2014 р. – 54%²⁸).

²⁶ Гаряче харчування – запорука здоров'я. URL: <https://8shkolaseverodonetsk.jimdo.com/> шкільне харчування.

²⁷ Кому належить безкоштовне харчування в школах. *Сьогодні*. 01.12.2017. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/komu-polozheno-besplatnoe-pitanie-v-shkolah-1095137.html>.

²⁸ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків. С. 72–73.

Більшість закладів має на території обладнану їдальню (частка цих закладів зростає від 2014 р. з 94,8%²⁹ до 96,8%) та/або інші торговельні точки, які забезпечують умови для харчування протягом навчального дня (табл. 3.2.3).

Таблиця 3.2.3

**Відповіді керівників навчальних закладів на запитання
щодо умов для організації харчування в навчальних закладах, %**

Контингент	Тип закладу					
	ЗЗСО				ЗПТО	ЗФПО
	Серед усіх ЗЗСО	Обласні центри	Інші міста	Села		
Їдальня	98,8	100,0	96,6	100,0	85,0	85,0
Торговельний автомат з фасованими харчовими продуктами	4,1	10,3	0	4,0	0	5,0
Буфет (не обладнаний місцями для приймання їжі), торговельна палатка	29,4	31,0	40,9	18,2	50,0	50,0
Кафе (обладнане місцями для приймання їжі)	2,9	3,4	3,4	2,0	20,0	30,0
Кавовий автомат (кавомат)	3,7	5,2	3,4	3,0	15,0	35,0

* Сума не дорівнює 100%, оскільки респондент мав змогу вказати декілька варіантів відповіді; наведено розподіл тільки ствердних відповідей.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Підлітки доволі часто пропускають сніданки. Вочевидь, з дорослішанням змінюється споживання овочів, фруктів, газованих напоїв, що містять цукор та солодоців. Це може бути пов'язано з більшою самостійністю молодих людей та зниженням впливу сімейного середовища. Коригування харчової поведінки дітей доцільно проводити в початковій школі обов'язково у співпраці з батьками.

Ураховуючи вікові особливості розвитку емоційного інтелекту, доцільно розвивати здоров'язберезувальну компетентність старших підлітків через усвідомлення наслідків власної харчової поведінки шляхом упровадження в навчальний процес практичних занять з аналізу харчової поведінки, фізичної активності та наявних проблем з фізичним розвитком, станом здоров'я.

²⁹ Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків. С. 72–73.

3.3. Статевая культура молоді, яка навчається, та знання про ВІЛ-інфекцію

Проблеми сексуальності людини, її статевої поведінки продовжують оминати середню та вищу освіту, залишаються осторонь публіцистичних тем. Сексуальна необізнаність, а іноді повне невігластво, разом з агресивним культом сексу в засобах масової інформації сприяють тому, що українські підлітки живуть та формуються в зоні підвищеного ризику, де секс є настільки ж небезпечним, як і вживання алкоголю, наркотичних речовин тощо. Це видно під час розгляду проблем раннього статевого дебюту, абортів, венеричних захворювань та сексуального насильства.

Аналіз даних цього розділу охоплює *досвід статевого стосунку опитаних, вік сексуального дебюту, вік першого статевого партнера, практику використання запобіжних засобів та методів контрацепції, джерела отримання інформації про статево стосунки та методи контрацепції*, що опосередковано дає змогу уявити характер впливу поведінкової складової на статево здоров'я української учнівської молоді.

Досвід статевого стосунку

Про наявність досвіду статевого стосунку повідомив практично кожен п'ятий опитаний (18,3%): від 3,7% серед наймолодших (13-річних) до 34,2% серед найстарших (17-річних). Хлопці частіше за своїх ровесниць указували на такий досвід у всіх вікових групах (табл. 3.3.1). При цьому в усіх вікових групах більш «досвідченими» представляли себе юнаки.

Таблиця 3.3.1

Розподіл відповідей учнівської молоді*, яка повідомила, що має досвід статевого стосунку, за віком і статтю, %

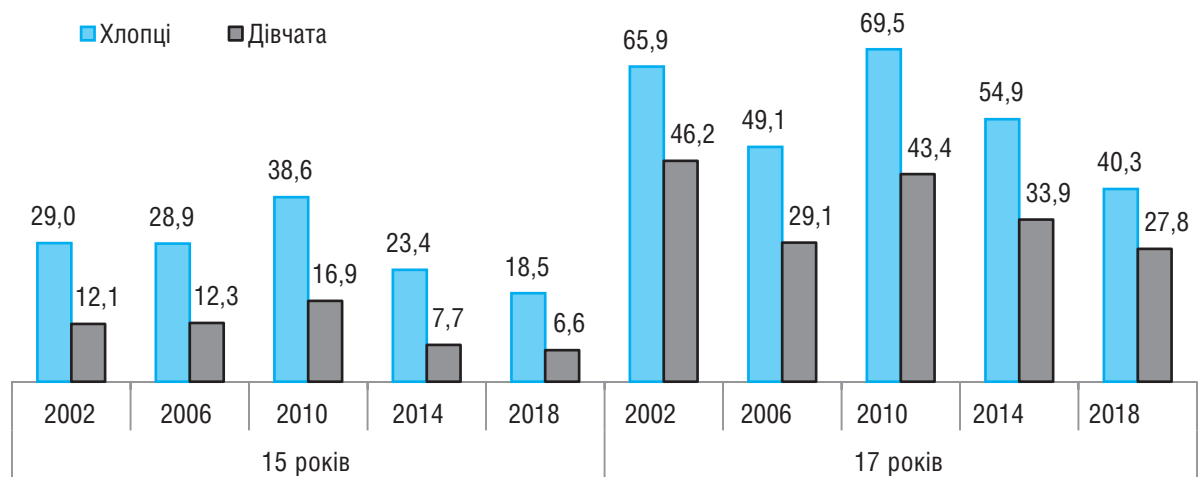
	13 років		14 років		15 років		16 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Мають досвід статевого стосунку	7	0,5	10,8	2,3	18,5	6,6	32,9	17,7	40,3	27,8

* Питання щодо досвіду статевого стосунку ставилось учням 8–11-х класів ЗЗСО, студентів 1-го, 2-го курсів ЗПТО та ЗФПО.

Серед тих, хто заявив, що вже вступав у статево стосунки, найактивнішими виявилися студенти ЗПТО, а найменш активними – учні ЗЗСО (50,4% та 12,9% відповідно).

До досягнення віку 17 років надбання практичного досвіду статевого життя визнала переважна більшість тих, хто має досвід статевого стосунку, – 89,2%.

З 2002 р. спостерігається тенденція до зниження частки тих, хто мав коли-небудь статево стосунки, серед усіх вікових категорій та незалежно від статі. Проте у 2010 р. було зафіксоване стрімке зростання тих, хто повідомив про свій досвід статевого стосунку (рис. 3.3.1).

Рис. 3.3.1. Частка учнівської молоді, яка повідомила, що має досвід статевих стосунків, за віком і статтю, % у динаміці

Сексуальний дебют

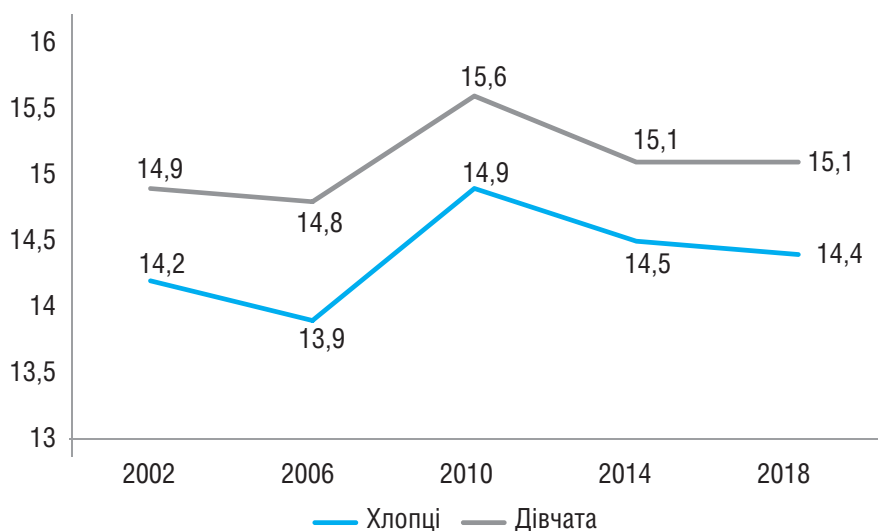
Практично кожен десятий (9,2%) з тих, хто заявив, що має досвід статевих стосунків, визнав віком сексуального дебюту 12 років і молодше (12,1% юнаків та 3,5% дівчат), 66,8% опитаних набули досвіду дорослого життя після досягнення 15 років. Серед респондентів різного віку, які повідомляли про досвід статевого життя, найчисленніша група називала свій вік віком сексуального дебюту (табл. 3.3.2). Як і в попередніх дослідженнях, хлопці повідомляли про ранній досвід статевого життя частіше за дівчат.

Таблиця 3.3.2

Розподіл відповідей респондентів, які повідомили, що мали коли-небудь статеві стосунки, щодо першого досвіду статевого життя, за віком і статтю, %

	14 років		15 років		16 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
11 років і молодше	15,1	5,3	13,6	1,9	5,3	4,0	3,0	0,8
12 років	12,8	5,2	6,5	1,9	4,2	0,7	1,7	0,8
13 років	23,7	26,3	9,7	13,2	3,2	4,0	8,8	3,0
14 років	48,4	63,2	22,1	20,7	13,8	13,4	11,0	5,1
15 років	x	x	48,1	62,3	31,8	26,8	22,2	24,9
16 років	x	x	x	x	41,7	51,1	30,4	38,0
17 років	x	x	x	x	x	x	22,9	27,4

Важливо зазначити, що останнім часом середній вік підлітків, які вступають у статеві стосунки, залишається без змін (рис. 3.3.2).

Рис. 3.3.2. Середній вік першого досвіду статевих стосунків, за статтю

Практично кожен сьомий респондент (14,7%) з тих, хто заявив, що має досвід статевих стосунків, зізнався, що вік його першого статевих партнера був 19 років або старше, 7,2% молодих людей не знали вік свого першого партнера, причому юнаки різних вікових груп частіше повідомляли про те, що не знали вік свого першого статевих партнера (табл. 3.3.3).

Таблиця 3.3.3

Розподіл відповідей респондентів, які мали коли-небудь статеві стосунки, щодо віку їхнього першого статевих партнера, за віком і статтю, %

	14 років		15 років		16 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
11 років і молодше	8,4	0	6,9	1,8	2,7	0	1,1	2,1
12 років	6,3	0	1,9	1,8	1,7	0,7	0,3	0
13 років	12,6	0	5,6	0	2,7	0,7	3,3	0
14 років	20,0	19,0	10,6	9,1	4,1	2,7	4,7	0,8
15 років	12,6	14,4	23,1	16,4	19,2	2,0	21,1	1,3
16 років	9,5	14,3	13,7	16,4	28,3	20,2	21,7	10,9
17 років	6,3	9,5	10,0	20,0	16,0	11,4	24,2	24,8
18 років	3,2	9,5	3,1	12,6	8,9	27,5	11,0	26,5
19 років	3,2	4,8	1,3	5,5	3,8	10,7	2,5	13,0
20 років	0	9,5	2,5	3,6	1,4	8,7	0,8	9,3
21 рік і старше	6,3	9,5	6,3	5,5	3,4	10,7	3,0	9,2
Я не знаю	11,6	9,5	15,0	7,3	7,8	4,7	6,3	2,1

Серед опитаних молодих людей, які мають досвід статевих стосунків, переважна більшість заявила про те, що вступали в статеві стосунки два рази та більше (71,2%), причому серед дівчат таких було дещо більше, ніж серед юнаків (74,9% та 69,3% відповідно). Рівень статевої активності зростає з віком респондентів (табл. 3.3.4). Найбільш статево активними молодими людьми виявилися студенти(ки) професійно-технічних навчальних закладів (77,4%).

Таблиця 3.3.4

Частка респондентів, які мали коли-небудь статеві стосунки, котрі заявили, що вступали в статеві стосунки два рази або більше, за віком і статтю, %

14 років		15 років		16 років		17 років	
хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
56,7	52,6	60,6	70,9	72,4	75,2	76,3	77,0

Безпечна статева практика та методи контрацепції

Перший статевий контакт. Про застосування презерватива як засобу контрацепції та захисту при першому сексуальному контакті повідомила понад половина (69,3%) опитаних з тих, хто вже має статеві стосунки ($N = 1403$), – від дещо більше половини (59,3%) 14-річних респондентів до 72,5% 17-річних. Дівчата у старшій віковій групі частіше за хлопців повідомляли про нехтування цим запобіжним засобом – від третини 16-річних до чверті 17-річних (табл. 3.3.5).

Не спостерігається суттєвих відмінностей про застосування презерватива при першому статевому акті залежно від типу навчального закладу або типу населеного пункту, в яких мешкають молоді люди.

Таблиця 3.3.5

Розподіл відповідей респондентів, які мали коли-небудь статеві стосунки, на запитання щодо використання презерватива при першому сексуальному контакті, за віком і статтю, % ($N = 1403$)

Використання (самим або партнером/партнеркою):	14 років		15 років		16 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Так	58,5	63,2	63,8	74,5	73,9	63,8	72,2	73,1
Ні	30,9	26,3	23,7	20,0	20,3	30,8	19,3	25,6
Не знаю	10,6	10,5	12,5	5,5	5,8	5,4	8,5	1,3

Останній статевий контакт. Про застосування презерватива як засобу контрацепції та захисту при останньому сексуальному контакті повідомила більшість опитаних (65,4%) з тих, хто вже має статеві стосунки ($N = 1403$), – від дещо більше ніж половини (58,4%) наймолодших – 14-річних респондентів, до 67,6% серед 17-річних. Дівчата віком 16–17 років частіше за хлопців повідомляли про нехтування цим запобіжним засобом – про це заявила третина опитаних дівчат зазначених вікових категорій (табл. 3.3.6). Кожен десятий (11,7%) юнак віком 14 років та кожен шостий (17,5%) юнак віком 15 років зазначили, що не знають, чи використовувався презерватив під час останнього статевого контакту.

Частка тих, хто повідомив про застосування презерватива при останньому статевому акті, була найвищою серед студентів ЗПТО (69,3%), а найнижчою – серед студентів ЗФПО (63,3%).

Що стосується використання такого засобу, як пероральні контрацептиви, то найчастіше про використання протизаплідних пігулок/таблеток повідомляли респонденти віком 15 років (12,6%). Зазначимо, що в усіх вікових групах хлопці частіше за дівчат повідомляли про використання партнеркою таблетованих засобів.

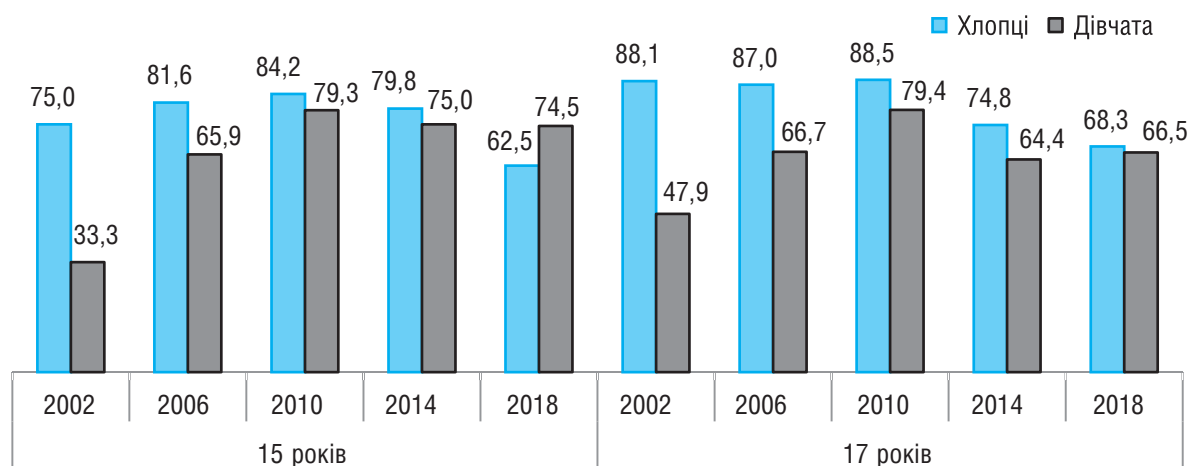
Найчастіше про використання протизаплідних пігулок/таблеток повідомляли опитані, які навчались у ЗЗСО (11,9%). Поширення такого методу запобігання небажаній вагітності виявилось дещо вищим у містах з населенням понад 100 тис. мешканців (16,7%) та в селах (11,6%).

Таблиця 3.3.6

Розподіл відповідей респондентів, які мали коли-небудь статеві стосунки, на запитання щодо використання під час останнього сексуального контакту засобів і методів контрацепції та захисту, за віком і статтю, % (N = 1403)

Використання (самим або партнером/партнеркою)	14 років		15 років		16 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Презерватива	57,4	63,2	62,5	74,5	67,8	59,7	68,3	66,5
Протизаплідних пігулок	12,6	0	13,8	9,3	10,3	8,8	10,4	10,1

З 2006 р. спостерігається позитивна тенденція щодо використання презерватива під час останнього статевого контакту серед дівчат 15 і 17 років, проте зафіксоване зниження частки юнаків, які використовували презерватив під час останнього статевого контакту (рис. 3.3.3).

Рис. 3.3.3. Частка молодих людей, які використовували презерватив під час останнього сексуального контакту, за статтю, % у динаміці

Джерела, з яких респонденти отримують інформацію про статеве життя

Основним джерелом отримання знань про статеві стосунки для учнівської молоді незалежно від віку виявився Інтернет: більше половини (58,4%) вказали саме всесвітню мережу місцем, у якому шукали і знаходили потрібну інформацію. Так, кількість підлітків, які знайшли відповіді на запитання, що виникали, в Інтернеті, зростала з 34,9% у віці 10 років до 72,9% для 17-річних (табл. 3.3.7).

Другу позицію посіли друзі й однолітки, які стали джерелом інформації в середньому для 41,0% опитаних. Зокрема, від 29,9% до 46,9% повідомили про дружнє оточення як про джерело знань про статеве життя; найвищою ця частка виявилася для найстарших респондентів. Для кожного третього респондента батьки та вчителі стали важливим джерелом отримання знань про статеві стосунки (32,5% та 28,9% відповідно).

Таблиця 3.3.7

Джерела, з яких респонденти отримують знання про статеві стосунки, %
(сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респондент міг обрати декілька варіантів відповіді)

	10 років	11 років	12 років	13 років	14 років	15 років	16 років	17 років
Інтернет	34,9	40,4	45,8	55,7	63,5	70,1	73,9	72,9
Від друзів, однокласників	29,9	29,3	35,2	41,9	44,0	46,7	49,4	46,9
Телепередачі	29,7	30,0	35,9	38,6	41,3	44,7	42,8	42,9
Від батьків	21,6	24,8	27,8	33,0	35,8	35,1	38,2	38,6
Від медичних працівників	13,1	15,3	16,5	22,4	27,6	30,9	35,4	36,5
Від учителів	17,9	19,2	21,1	28,0	36,3	36,8	32,6	34,4
Від старших брата або сестри	13,4	12,2	12,6	12,9	14,0	15,3	16,6	15,9
Журнали	15,3	12,0	12,4	12,6	13,8	12,2	13,3	13,8
Інше	4,6	4,6	3,6	7,3	10,4	10,6	10,1	11,3
Радіопрограми	13,3	11,7	10,2	9,4	9,5	9,8	10,1	9,3
Газети	15,1	11,0	10,6	10,9	8,8	8,8	8,2	9,1

Близько третини опитаних учнів і студентів віком 14–17 років отримували інформацію про статеві стосунки від медпрацівників.

Існують певні гендерні особливості отримання інформації (табл. 3.3.8). Дівчата частіше вдавалися до роз'яснювальних послуг батьків та медичних працівників. До учителів найактивніше звертаються дівчата віком 14–15 років.

Таблиця 3.3.8

Розподіл відповідей учнівської молоді на запитання щодо окремих джерел, з яких респонденти отримують знання про статеві стосунки, за віком і статтю, %
(сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респондент міг обрати декілька варіантів відповіді)

	11 років		13 років		15 років		17 років	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
З Інтернету	43,1	37,5	59,9	51,3	70,8	69,4	71,9	73,8
Від батьків	23,2	26,4	26,9	39,3	27,5	43,1	31,3	46,4
Від медичних працівників	15,2	15,3	18,8	26,2	25,9	36,2	30,7	42,5
Від учителів	20,4	17,8	27,0	29,1	33,9	39,9	33,0	35,7

Не спостерігалось істотної відмінності в популярності різних джерел за місцем проживання.

Знання про ВІЛ-інфекцію

Молоді люди віком від 15 до 24 років потребують особливої уваги, оскільки вони недостатньо обізнані щодо ВІЛ-інфекції, рідше обстежуються на ВІЛ, недостатньо охоплені програмами профілактики та лікування. Щотижня у світі інфікуються ВІЛ близько 7 тис. молодих жінок віком 15–24 роки. Третина жінок (35%) у світі стикаються у своєму житті з фізичним та/або сексуальним насильством³⁰.

Згідно з оновленою оцінкою, на початок 2018 р. в Україні мешкали 244 тис. ЛЖВ усіх вікових категорій, з урахуванням даних АР Крим, м. Севастополь і тимчасово неконтрольованих Урядом України територій Донецької та Луганської областей. Рівень поширеності ВІЛ серед дорослих 15 років і старше оцінюється у 0,63%, у віковій групі 15–49 років – 0,94%³¹.

У 2017 р. в Україні зареєстроване зростання кількості ВІЛ-позитивних осіб, яких узято під нагляд уперше, – 18 194 особи проти 17 066 осіб у 2016 р. та 15 869 осіб у 2015 р. Показник захворюваності на ВІЛ-інфекцію дорівнював 42,8 на 100 тис. населення та був вищий за показник попереднього року на 7,0% (40,0 на 100 тис. населення).

За даними рутинного епіднагляду, протягом останніх десяти років в Україні у віковій структурі вперше зареєстрованих ВІЛ-позитивних людей переважала частка осіб працездатного віку 25–49 років (у 2017 р. – 80,2%). Частка нових випадків ВІЛ-інфекції у віковій групі 15–24 роки зменшилась у 2,7 раза – з 16,1% у 2008 р. до 6,0% у 2017 р.

Молоді люди віком 15–24 роки є однією з найуразливіших груп населення, що піддаються ВІЛ-інфекції через відсутність ВІЛ-профілактичної інформації, високу ранню сексуальну активність навіть у віці до 15 років тощо.

З метою охоплення молодих людей профілактичними програмами доцільно об'єднувати зусилля всіх зацікавлених сторін – центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадських організацій. Але найефективнішим у роботі з підлітками було би використання навчальних закладів, які мають ресурси для здійснення профілактичної діяльності у сфері ВІЛ-інфекції та СНІД.

Даний підрозділ охоплює питання, які стосуються рівня знань учнів про ВІЛ-інфекцію та СНІД, рівня толерантного ставлення до ВІЛ-інфікованих людей, виявлення найпопулярніших джерел, якими користуються учні та студенти для отримання інформації про ВІЛ/СНІД, визначення учнівською молоддю особистого ризику інфікування ВІЛ та шляхів захисту від ВІЛ-інфекції тощо.

³⁰ ВІЛ-інфекція в Україні : Інформ. бюл. / ДУ «Центр громадського здоров'я МОЗ України», ДУ «Ін-т епідеміології та інфекц. хвороб ім. Л. В. Громашевського» НАМН України, Київ. 2018. № 49.

³¹ Там само.

Рівень знань про ВІЛ/СНІД

Переважає більшість опитаної учнівської молоді принаймні чула про ВІЛ-інфекцію – 88,6% (найменше – 88,0% – серед учнів ЗЗСО, а найбільше – 95,8% – серед студентів ЗФПО). Важливо зазначити, що під час хвилі 2018 р. запитання щодо рівня знань про ВІЛ-інфекцію та СНІД уперше ставилися всім респондентам, незалежно від їхнього віку.

Серед учнів існує уявлення про те, що ВІЛ-інфекція є хворобою та ВІЛ-інфікована людина має видимі симптоми цієї хвороби. 57,4% правильно зазначили, що ВІЛ-інфікована людина може виглядати здоровою, 8,8% підлітків заперечили це, а кожен третій (33,7%) не зміг визначитися з відповіддю на це запитання, при цьому більше таких – серед хлопців (37,6% проти 29,7% серед дівчат).

Стале уявлення, що ВІЛ-інфекція та кількість статевих партнерів нерозривно пов'язані, мають лише 39,9% учнів, які зазначили, що ризику інфікування на ВІЛ можна уникнути, якщо мати статеві стосунки лише з постійним партнером. Така впевненість є більш характерною для хлопців (43,0%), а серед дівчат цей показник становить 40,3%; більшість респондентів (58,4%) заперечують таку залежність або не змогли дати відповідь. Упевненість у тому, що статеві контакти з постійним партнером знижують ризик інфікування, була значно вищою серед студентів ЗФПО (59,0%), ніж серед учнів ЗПТО (43,6%).

Кожен п'ятий опитаний хибно вважає, що ВІЛ-інфекцією можна заразитися через укуси комара (19,7%) та якщо пити по черзі з однієї склянки з ВІЛ-інфікованою людиною (19,4%), а 41,6% опитаних повідомили, що можна захистити себе від ураження ВІЛ-інфекцією, якщо зробити щеплення. Важливо зазначити, що попри обов'язковий елемент навчальних освітніх програм, рівень поінформованості підлітків, особливо молодшої вікової категорії, щодо ВІЛ залишається низьким (табл. 3.3.9).

Особистий захист від ураження ВІЛ

Більшість опитаних вважає, що себе можна захистити через невикористання голок і шприців, якими користувались інші люди (68,5%), а половина респондентів вважає, що себе можна захистити через використання презерватива під час кожного статевих контакту (51,2%). Знання щодо відкладення початку статевих життів більш поширені серед хлопців, ніж серед дівчат (31,9% проти 27,1%). Знаннями щодо обмеження статевих партнерів як засобу захисту себе від ураження ВІЛ володіють більше дівчата, ніж юнаки (46,6% проти 40,8%).

41,6% учасників дослідження серед шляхів особистого захисту від ВІЛ-інфекції назвали щеплення. Залежно від типу навчального закладу цей показник коливається в межах 35,7% серед студентів ЗФПО та 42,2% серед учнів ЗЗСО.

Таблиця 3.3.9

**Розподіл учнівської молоді за віком щодо знань про шляхи передачі ВІЛ-інфекції,
% правильних відповідей**

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Правильні твердження												
Мати секс тільки з одним постійним (вірним) неінфікованим партнером	26,3	20,0	23,2	39,9	35,1	37,6	52,6	51,5	52,1	60,1	58,3	59,2
Правильно використовувати презерватив під час кожного сексуального контакту	30,1	27,0	28,6	52,2	42,5	47,5	60,4	55,2	57,9	66,3	58,9	62,7
Використовувати презерватив при кожному статевому контакті	30,0	26,1	28,1	55,4	44,1	49,9	66,3	62,5	64,5	67,0	68,2	67,6
Відкласти початок статевого життя	16,6	17,4	17,0	28,6	33,8	31,1	35,1	43,1	39,0	28,1	40,9	34,3
Обмежити кількість статевих партнерів	23,0	23,9	23,4	39,7	41,1	40,4	51,4	61,2	56,1	53,0	67,8	60,2
Не використовувати голки та шприци, якими користувалися інші люди	44,5	56,4	50,3	63,2	74,9	68,9	72,5	84,5	78,3	74,4	85,9	80,0
Людина, яка має вигляд здорової, може бути ВІЛ-інфікованою	36,1	44,7	40,2	53,9	61,8	57,7	61,5	70,7	66,0	63,6	75,7	69,5
Спростували неправильні твердження												
ВІЛ-інфекцією можна заразитися через укуси комара	26,2	28,7	27,4	33,2	34,7	33,9	36,2	46,1	41,0	38,8	43,1	40,9
Людина може заразитися ВІЛ, якщо питиме по черзі з однієї склянки з ВІЛ-інфікованою особою	23,1	25,6	24,3	34,5	40,5	37,4	45,8	59,5	52,5	52,7	61,9	57,2
Людина може заразитися ВІЛ шляхом загального користування туалетом, басейном, сауною з ВІЛ-інфікованою особою	25,8	27,6	26,7	35,5	37,0	36,3	43,6	47,3	45,4	51,4	47,6	49,5
Можна себе захистити від ураження ВІЛ-інфекцією, якщо зробити щеплення	14,5	13,5	14,0	23,1	20,8	22,0	31,6	32,8	32,2	35,0	42,6	38,7

Базуючись на отриманих даних щодо знань учнів окремо для кожного шляху передачі ВІЛ, був розрахований показник рівня знань, який становить 12,1%³² (12,7% серед хлопців та 11,4% серед дівчат). Для старшої групи респондентів (учні 8–11-х класів ЗЗСО та 1–2-х курсів ЗПТО та ЗФПО) цей показник становить 17,1%. Найнижчий показник щодо рівня знань був зафіксований серед учнів ЗПТО (14,7%), найвищий – серед студентів ЗФПО (18,3%).

³² Показник розрахований за системою Національних показників – «Відсоток молодих людей віком 15–24 роки, які правильно визначають шляхи запобігання статевій передачі ВІЛ-інфекції та знають, як вона не передається», та охоплює кількість учнівської молоді, яка знає, що можливо знизити ризик передачі ВІЛ, якщо мати статеві контакти лише з одним вірним неінфікованим партнером, якщо постійно користуватися презервативом під час сексуальних контактів, що здорова на вигляд людина може бути ВІЛ-інфікованою, що неможливо інфікуватися ВІЛ, якщо пити з однієї склянки з ВІЛ-інфікованою людиною, та що не можна інфікуватися ВІЛ через користування туалетом, басейном, сауною спільно з ВІЛ-інфікованою людиною (див.: Методичні рекомендації з проведення досліджень для моніторингу відповіді країни на епідемію ВІЛ-інфекції / Балакірева О. М., Бочкова Л. В., Варбан М. Ю., Довбах Г. В., Погоріла Н. Б., Салюк Т. О., Шваб І. А. ; МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні». Київ, 2008. 96 с.).

Джерела отримання інформації про ВІЛ/СНІД

Для більшості опитаних найпоширенішими джерелами отримання інформації про ВІЛ/СНІД є Інтернет – з нього 58,4% учнівської молоді дізнаються про ВІЛ/СНІД. На другому місці серед джерел інформації про ВІЛ/СНІД виступають друзі та однокласники – про це повідомив 41,0% респондентів. Деяко більше третини дізнаються про ВІЛ з телепередач та від батьків (38,7% та 32,5% відповідно).

Водночас близько третини опитаних чули про ВІЛ/СНІД від учителів (28,8%), а кожен четвертий (25,3%) – від медичних працівників. Залежно від статі опитаних такі джерела інформації, як Інтернет, газети, радіо, старші брати й сестри, є більш популярними серед хлопців, тоді як серед дівчат – телепередачі, журнали, розмови з батьками та друзями, вчителями та медичними працівниками (табл. 3.3.10).

Таблиця 3.3.10

Джерела, з яких респонденти отримують знання про ВІЛ/СНІД, %
(респонденти могли обрати декілька варіантів відповіді)

	10 років	11 років	12 років	13 років	14 років	15 років	16 років	17 років
Інтернет	37,5	41,2	49,8	55,3	59,3	61,3	68,5	65,6
Від учителів	45,3	46,4	53,2	57,5	62,3	64,1	61,9	60,7
Від медичних працівників	30,1	33,0	40,8	44,8	46,6	49,5	52,9	53,8
Телепередачі	36,9	38,9	46,5	49,9	50,7	53,3	53,6	53,0
Від батьків	34,0	36,2	40,4	43,4	41,4	40,8	42,0	40,7
Від друзів, однокласників	22,2	20,9	24,7	25,4	25,5	23,9	27,6	25,4
Газети	24,4	22,4	25,4	24,7	22,9	22,2	21,0	20,6
Радіопрограми	22,4	20,8	23,3	22,7	21,1	19,6	17,9	16,3
Від старших брата або сестри	19,8	17,3	17,8	17,2	16,2	15,3	15,4	14,4
Журнали	17,9	17,3	20,2	19,0	18,7	17,2	16,8	17,0
Інше	4,6	5,2	2,5	7,2	10,1	10,9	9,9	9,8

Більше половини опитаних респондентів (59,1%) знають, куди можна звернутися, якщо є бажання пройти тестування на ВІЛ. Дівчата в цьому питанні є деяко більш обізнаними, ніж юнаки (61,8% проти 56,5%). Важливо відмітити, що студенти ЗПТО та ЗФПО є більш обізнаними щодо місць, де можна пройти тестування на ВІЛ (70,2% та 70,7% відповідно). При цьому статистично важливих відмінностей за типом поселення не виявлено, проте з віком зростає частка тих, хто знає, куди можна звернутися для тестування на ВІЛ (табл. 3.3.11).

Таблиця 3.3.11

Розподіл відповідей на запитання: «Чи знаєш ти, куди потрібно звертатися, якщо ти бажаєш пройти тестування на ВІЛ-інфекцію?», за віком і статтю, %

	13 років			14 років			15 років			16 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Так	54,8	59,8	57,2	59,5	65,7	62,5	62,9	70,2	66,4	69,0	70,8	69,9	69,0	74,2	71,5
Ні	45,2	40,2	42,8	40,5	34,3	37,5	37,1	29,8	33,6	31,0	29,2	30,1	31,0	25,8	28,5

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Попри певні позитивні зрушення, такі як зменшення частки підлітків, які не використовують презерватив, середній вік вступу до статевих стосунків залишається незмінним протягом останніх восьми років, а рівень знань щодо ВІЛ-інфекції знижується за всіма віковими категоріями. З метою формування статевої культури необхідно переглянути й оновити державні стандарти початкової загальної освіти і базової та повної загальної середньої освіти, а також програму й навчальні матеріали з предмету «Основи здоров'я» з метою збільшення кількості тем, які стосуються позитивних аспектів сексуальності, збереження репродуктивного здоров'я, усвідомленого прийняття рішень, толерантності та поваги, гендерної рівності, сексуальних і репродуктивних прав молоді тощо. Важливим є контроль відповідності програми зі статевого виховання / сексуальної освіти міжнародним рекомендаціям щодо таких програм, визначеним, зокрема, в документах, створених ЮНЕСКО³³, Фондом Народонаселення ООН³⁴, ВООЗ та BZgA³⁵. Серед важливих кроків можна виокремити посилення голосу підлітків та молоді щодо їхніх потреб у сексуальній освіті / статевому вихованні шляхом проведення в Україні соціологічних досліджень серед підлітків та молоді, в тому числі в межах міжнародних дослідницьких проєктів; залучення молоді до обговорення політик і питань, пов'язаних зі статевим вихованням, покращення доступу до сервісів та засобів контрацепції.

З метою підвищення рівня знань щодо ВІЛ-інфекції необхідно забезпечити масштабну первинну профілактику поширення ВІЛ-інфекції серед населення, передусім серед молоді, через проведення освітньої та роз'яснювальної роботи із залученням засобів масової інформації та мережі Інтернет з пропаганди здорового способу життя, духовних, морально-етичних, культурних цінностей і відповідальної поведінки; забезпечити вільний доступ до консультування та безоплатного тестування на ВІЛ-інфекцію населення, передусім молоді та представників груп ризику; використовувати інтерактивні форми проведення профілактичних заходів (тематичних акцій, тематичних концертів, театралізованих вистав тощо); запровадити систему моніторингу ВІЛ-профілактичної роботи в навчальних закладах і забезпечити проведення додаткових тренінгів та семінарів для підвищення обізнаності як учителів навчальних закладів, так і учнів як учасників подібних заходів.

³³ International Technical Guidance on Sexuality Education. An evidence-informed approach. Revised edition. UNESCO, 2018. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281e.pdf>.

³⁴ UNFPA Operational Guidance for Comprehensive Sexuality Education: A Focus on Human Rights and Gender. United Nations Population Fund, 2014. URL: <http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/UNFPA%20Operational%20Guidance%20for%20CSE%20-Final%20WEB%20Version.pdf>.

³⁵ WHO Regional Office for Europe and BZgA Standards for Sexuality Education in Europe. A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists. Federal Centre for Health Education, BZgA Cologne, 2010 URL: https://www.bzga-whocc.de/fileadmin/user_upload/WHO_BZgA_Standards_English.pdf.

3.4. Досвід уживання психоактивних речовин

Уживання психоактивних речовин підлітками становить серйозний виклик для системи охорони громадського здоров'я. Сучасне розмаїття психоактивних речовин створює багато спокус для дітей та підлітків, котрим вони не завжди в змозі протистояти, тоді як шкода для організму, який зростає, від тютюну, алкоголю й канабісу, є набагато більшою, ніж для дорослого.

Особливе занепокоєння викликає широкий спектр і доступність сучасних психоактивних речовин, у тому числі тих, чий вплив на здоров'я ще не цілком вивчений, а також недостатнє усвідомлення підлітками ризиків, пов'язаних з уживанням даних речовин. Крім того, якщо канабіс та інші нелегальні наркотики формально заборонені, то алкоголь і тютюн залишаються у правовому полі та є доступними, попри обмеження щодо реклами та продажу неповнолітнім. Споживання алкоголю й тютюну міцно вкорінене в культурних практиках населення, і за відсутності альтернатив у сфері дозвілля (особливо в невеликих містах і сільській місцевості) сприймається як цілком прийнятне.

У цьому підрозділі розглянуті результати дослідження щодо *вживання підлітками алкоголю, їхнього досвіду сп'яніння, практик тютюнокуріння і вживання марихуани.*

Уживання алкоголю

За даними цього річного дослідження можна бачити, що вживання спиртних напоїв залишається досить поширеним серед учнів закладів загальної середньої освіти України. За результатами 2018 р., у середньому 39,4% учнів принаймні один раз у житті вживали алкогольні напої – від 13,6% серед 10-річних учнів до 61,9% серед 17-річних (у 2014 р. мали досвід уживання алкоголю в середньому 44,8%). Зазначимо, що серед 10-річних дані збігаються з даними 2014 р. (тоді про досвід уживання повідомили 13,7% опитаних віком 10 років), тоді як серед 17-річних частка тих, хто має хоча б одноразовий досвід уживання, значно зменшилася (у 2014 р. – 76,2%).

Показник уживання алкоголю *протягом останніх 30 днів* говорить про поточну, реальну алкогольну поведінку учнів. Загалом 22,8% уживали алкоголь протягом останнього місяця – від 5,2% серед 10-річних до 42,8% серед 17-річних. Різкий стрибок відбувається в 14–15 років як серед хлопців, так і серед дівчат. Якщо серед 13-річних про вживання алкоголю протягом останнього місяця повідомили 13,8% опитаних, то серед 14-річних – уже 23,8%, а серед 15-річних – 32,2%.

Більшість (61,9%) із тих опитаних, хто вживав алкоголь упродовж останнього місяця, повідомляє про вживання алкоголю тільки один-два дні, про частоту вживання 3–5 днів повідомляє кожний п'ятий (20,3%), 17,8% уживали шість і більше днів (тобто частіше, ніж раз на тиждень).

Показник сп'яніння. Принаймні один раз протягом життя 23,3% учнів віком 10–17 років були п'яними (у 2014 р. – 29,2%). У віці 10 років цей показник становить 6,4%, у віці 17 років – 48,0%. В основному учні зазначали стан сп'яніння від одного до трьох разів протягом життя. Про такий факт повідомили 34,9% 17-річних учнів, 34,3% 16-річних, 25,6% 15-річних учнів. У 10 років до трьох разів стан сп'яніння протягом життя зазначили 5,3% респондентів. Немає суттєвих відмінностей залежно від статі стосовно кількості випадків стану сп'яніння серед учнів усіх вікових груп.

Протягом останнього місяця стан сп'яніння відчували в середньому 8,2% респондентів віком 10–17 років (2,0% 10-річних та 17,2% 17-річних). Відмінності з попередньою хвилею опитування в 2014 р. (8%) практично немає. Показники сп'яніння (був такий стан чи не було) за статтю істотно не відрізняються в усіх вікових групах, але відрізняються за кількістю випадків сп'яніння. Так, якщо серед тих хлопців, хто був у стані сп'яніння впродовж місяця, це траплялось один раз у 55,9% опитаних, то серед дівчат – у 77,1%. Інакше кажучи, 44,1% хлопців і тільки 22,9% дівчат (з тих, хто мав досвід сп'яніння) повторювали це більше одного разу впродовж місяця.

Споживання алкоголю та, відповідно, досвід сп'яніння загалом зростає з віком, але суттєво відрізняється серед учнів ЗПТО та ЗФПО. Так, досвід сп'яніння протягом місяця мав майже кожен третій учень ЗПТО (30,1%), тоді як серед студентів ЗФПО цей показник становить 18,4%.

Досвід і частота куріння

За даними опитування, 87,6% хлопців та 93,6% дівчат не курять на цей час. Порівняно з даними 2014 р., тенденція утримує позитивну спрямованість щодо цього показника серед учнів/студентів усіх типів навчальних закладів (табл. 3.4.1).

Таблиця 3.4.1

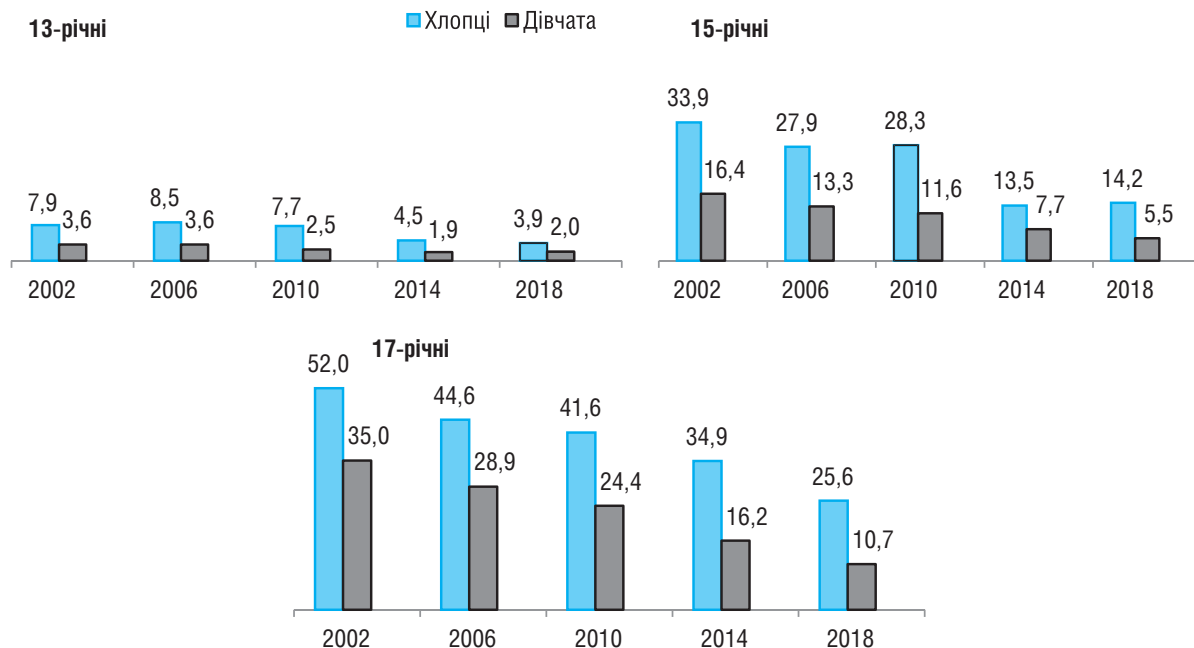
**Частота тютюнокуріння учнівською молоддю в динаміці,
за статтю, %**

	2010			2014			2018		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Щодня	15,9	6,7	11,0	10,1	4,8	7,3	7,2	2,9	5,1
Хоча б раз на тиждень, але не щодня	4,7	3,8	4,2	3,1	2,1	2,6	2,6	1,5	2,1
Менше ніж один раз на тиждень	4,3	4,6	4,4	2,9	2,2	2,5	2,6	2,0	2,3
Я взагалі не курю	75,1	84,9	80,4	83,9	90,9	87,6	87,6	93,6	90,5

20,1% учнівської молоді мають досвід тютюнокуріння (24% хлопців та 16% дівчат пробували коли-небудь курити). У 2014 р. цей показник складав 30%. Кількість підлітків, які мали досвід куріння, з віком зростає (із 4,3% серед 10-річних до 38,8% серед 17-річних респондентів). Зберігається статева відмінність – дівчат, які мають досвід куріння, у всіх вікових групах менше, ніж хлопців.

Щодня курять 5,1% учнівської молоді (7,2% серед хлопців та 2,9% серед дівчат). Найбільше щоденних курців серед студентів ЗПТО: майже кожен третій (31,1%) має цю звичку серед тих, хто коли-небудь пробував курити. За останні шістьнадцять років зафіксоване зменшення частки підлітків, які практикують щоденне куріння (рис. 3.4.1).

Найбільший стрибок у частці щоденних курців відбувається в 15 років – серед 15-річних хлопців щодня курить кожен десятий (10,8%), а серед 17-річних молодих людей ця цифра сягає вже 21%. Серед дівчат віком 15 років щодня курять 3,9% опитаних, серед 17-річних – 7,9%. Як і у випадку з досвідом куріння, в усіх вікових групах хлопці практикують куріння частіше, ніж дівчата.

Рис. 3.4.1. Частота куріння учнівською молоддю, за віком, % у динаміці (сума відповідей «щодня» та «хоча б раз на тиждень, але не щодня»)

Уживання марихуани («травки», «плану») та гашишу

Під час проведення дослідження респондентам 13–17 років було поставлене запитання стосовно досвіду вживання наркотиків, а саме марихуани, протягом життя та за останні 30 днів. Повідомили про вживання марихуани протягом життя в середньому 7,8% опитаних (у 2014р. – 8,9%), протягом останніх 30 днів – 2,7%. Старші учні більше схильні повідомляти, що вони вживали наркотики. Наприклад, тільки 1,4% 13-річних учнів заявили, що вони вживали наркотики хоча б один раз у житті, порівняно з 13,9% 17-річних (упродовж місяця – 0,8% 13-річних та 4,4% 17-річних). У середньому в півтора рази більше хлопців повідомили про вживання марихуани протягом життя (9,4% порівняно з 6,1% у дівчат), удвічі більше – протягом місяця (3,8% хлопців та 1,6% дівчат).

Значною є різниця у вживанні марихуани між студентами ЗПТО та ЗФПО. Так, серед тих, хто навчається в ЗПТО, вживали протягом життя 19,8%, протягом місяця – 8,3%, тоді як студентів ЗФПО – 13,3% та 3,5% відповідно.

Як і у випадку з курінням та вживанням алкоголю, найбільш різкий стрибок у вживанні марихуани відбувається у віці близько 15 років (табл. 3.4.2), причому як серед хлопців, так і серед дівчат.

Таблиця 3.4.2

Досвід уживання марихуани протягом життя, за статтю й віком, % ствердних відповідей

Вік	Хлопці	Дівчата	Усі
13 років	2,2	0,5	1,4
14 років	4,8	2,7	3,7
15 років	8,4	4,3	6,4
16 років	10,5	9,2	9,9
17 років	16,9	10,7	13,9

Якщо порівняти всі три згадувані шкідливі звички за наявністю досвіду протягом життя та вживанням упродовж останнього місяця, то можна побачити, що саме алкоголь є найпоширенішою звичкою і саме його вживання має тенденцію до повторення цього досвіду. Статеві відмінності спостерігається серед тих, хто має досвід тютюнокуріння та вживання марихуани. Так, практично кожен четвертий (24%) юнак повідомив, що мав досвід тютюнокуріння протягом життя, а серед дівчат таких було 16%. Про свій досвід уживання марихуани протягом життя хлопці повідомляли частіше за дівчат (9,4% та 6,1% відповідно) (табл. 3.4.3). Більше половини тих, хто коли-небудь уживав алкоголь (58%), робили це також упродовж останнього місяця, майже половина тих, хто мав досвід куріння (49%), продовжують це робити, близько третини (35%) тих, хто мав досвід уживання марихуани, робили це впродовж останніх 30 днів.

Таблиця 3.4.3

Досвід уживання психоактивних речовин протягом життя та впродовж останнього місяця, % ствердних відповідей

	Протягом життя		Упродовж останнього місяця	
	Юнаки	Дівчата	Юнаки	Дівчата
Алкоголь	38,3	40,6	22,2	23,4
Куріння	24,0	16,0	12,5	7,1
Марихуана*	9,4	6,1	3,8	1,6

* Запитання щодо вживання марихуани ставилося учням 8–11-х класів ЗЗСО і студентам 1-го, 2-го курсів ЗПТО та ЗФПО.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Результати дослідження свідчать, що вживання психоактивних речовин, особливо алкоголю, є поки що досить поширеним явищем серед учнівської молоді в Україні, при цьому вживання різних видів речовин мають як спільні, так і особливі риси. Найбільший стрибок у вживанні психоактивних речовин відбувається переважно у віці 14–15 років та має найвищі показники серед студентів ЗПТО порівняно зі студентами ЗФПО. Наявні дані свідчать про необхідність докладання більших зусиль до розв’язання проблеми вживання психоактивних речовин. Гарний ефект можуть мати загальні психосоціальні програми, спрямовані як на підлітків, так і на їхніх батьків. Ці програми мають орієнтуватися на розвиток життєвих навичок та здорового способу життя, вони можуть розглядатися як профілактичні заходи. Одним з таких заходів може бути залучення молоді до громадського контролю за дотриманням нормативних актів і впровадження програм, спрямованих на підтримку здорового способу життя, зокрема щодо заборони продажу алкогольних виробів неповнолітнім, уживання їх у громадських місцях тощо.

Розділ 4.

ФОРМИ АКТИВНОСТЕЙ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

4.1. Фізична активність і пасивне проведення часу

Низький рівень фізичної активності в дитинстві, брак стимулювання потреби щоденних систематичних фізичних навантажень і рухових вправ, а також недбалість у фізичній освіті дітей призводять до того, що в доросле життя вони входять з уже сформованим небажанням займатися фізичними вправами та спортом і надалі залишаються людьми фізично неактивними.

Поміж наслідків браку фізичної активності серед дітей і дорослого населення виділяють: регрес фізичної працездатності, надмірну вагу та ожиріння, розлади рухового апарату, прояви болю в плечовому та спинному поясах, появу характерних для сидячого способу життя хвороб тощо³⁶.

Отже, фізичні ресурси організму, активний спосіб життя, належна тривалість сну відіграють важливу роль у підтриманні здоров'я людини, особливо молоді. Для підтримки належного рівня здоров'я та профілактики захворювань ВООЗ рекомендує дітям і підліткам 60 хвилин щоденної фізичної активності помірної та високої інтенсивності (за умови, що кожне заняття триває, як мінімум, 10 хвилин)³⁷.

Необхідна добова норма фізичної активності дітей та підлітків не виконується на заняттях фізичної культури, що для підтримання і профілактики гідного рівня здоров'я вимагає додаткових занять фізичною активністю – гуртків, секцій, фітнесу тощо поза навчальним процесом.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Згідно з відповідями учасників опитування, практично кожен четвертий з них (23,7%) щодня займається фізично активною діяльністю не менше години на день. Такий рівень активності більшою мірою характерний для хлопців, порівняно з дівчатами, відповідно 27,8% та 19,4%. Також отримані результати засвідчили прямо пропорційну залежність: чим молодший підліток, тим вищий його рівень фізичної активності – від 30% серед 10–11-річних, котрі щоденно займаються фізичною активністю понад годину, до 17% серед 16–17-річних. Що стосується типу навчального закладу, то високу фізичну активність демонструє кожен четвертий опитаний учень загальноосвітніх шкіл

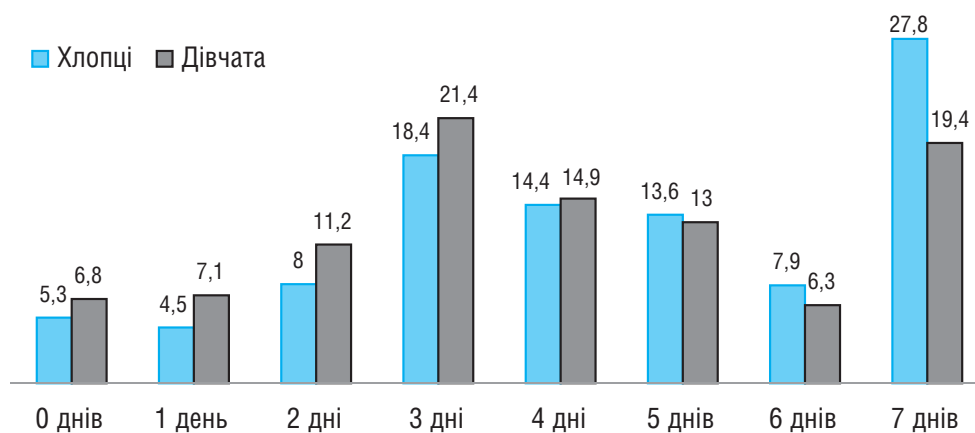
³⁶ Лук'яненко М. Фізична активність як необхідна складова розвитку особистості. *Молодь і ринок*. 2012. № 7 (90). С. 38.

³⁷ Глобальные рекомендации по физической активности для здоровья. Женева: Всемирная Организация Охраны Здоровья, 2010. URL: http://whqlibdoc.who.int/publications/2010/9789244599976_rus.pdf.

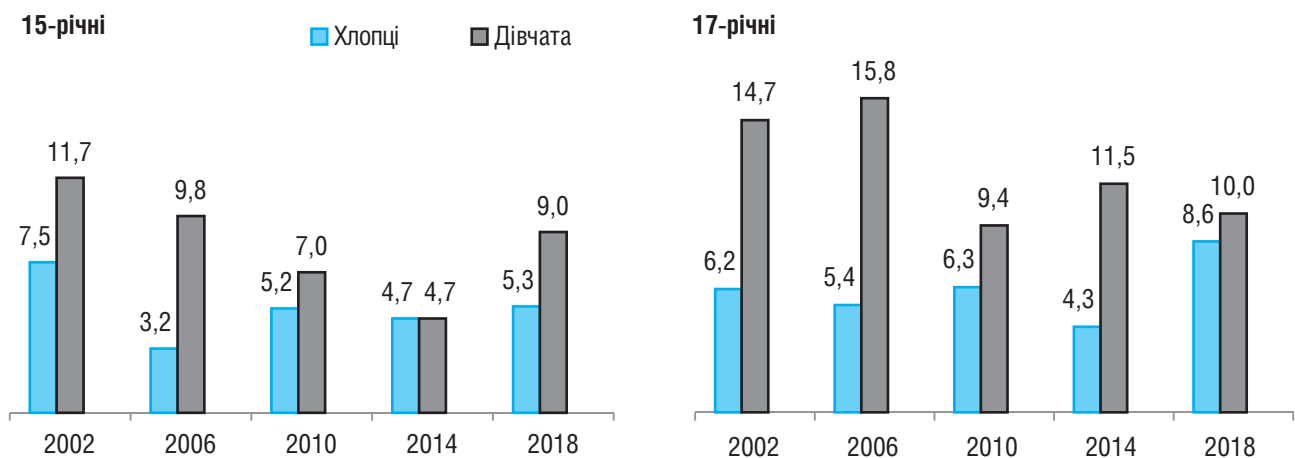
(24,5%), кожен п'ятий студент професійно-технічного навчального закладу (19,4%) та лише кожен сьомий студент ЗФПО (14,1%). Тип поселення не впливає істотно на рівень фізичної активності

Повна відсутність фізично активної діяльності властива 6% опитаних підлітків, низька активність (один день на тиждень від години на день) – ще 5,8%. Переважають серед таких підлітки 16–17 років. Важливо відмітити, що існують значні статеві особливості щодо фізичної активності. Так, дівчата частіше повідомляють про низький рівень фізичної активності, ніж юнаки (рис. 4.1.1).

За результатами аналізу даних хвиль HBSC, починаючи з 2010 р. кількість молодих людей віком 15–17 років, які взагалі не займаються фізично активною діяльністю, зростає, особливо це стосується дівчат (рис. 4.1.2).

Рис. 4.1.1. Кількість днів за останні сім днів, коли підлітки займалися фізично активною діяльністю не менше ніж 60 хвилин на день, урахуваючи загальний час усіх видів активності та всі дні тижня, %

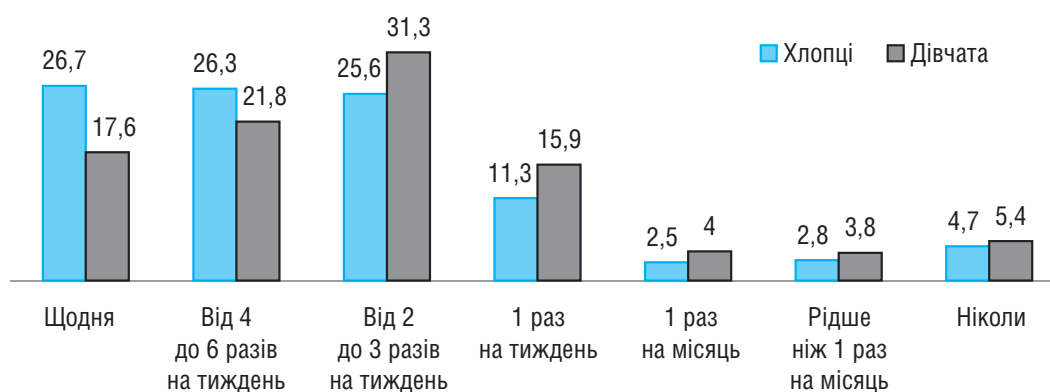

Рис. 4.1.2. Частка підлітків, які не займалися фізично активною діяльністю не менше ніж 60 хвилин на день за останні сім днів, за статтю, % у динаміці

Переважає більшість респондентів – 74,8% – у вільний від занять час займається фізичними тренуваннями понад два рази на тиждень, з них 22,3% тренуються щодня, що свідчить про високий рівень включеності опитаних підлітків до активного фізичного навантаження. Основна частота тренувань – два-три рази на тиждень.

Серед підлітків, які щоденно займаються тренуваннями, зберігаються ті самі закономірності, що й при фізично активній діяльності загалом: дещо переважають хлопці (26,7% серед хлопців, 21,8% серед дівчат), підлітки молодшого віку (від 27,7% серед 10-річних і 27,1% серед 11-річних до 16,3% серед 16-річних і 17,7% серед 17-річних) та учні закладів загальної середньої освіти (23,1% серед учнів ЗЗСО, 18,0% серед студентів ЗПТО та 14,5% серед студентів ЗФПО).

Частка пасивних підлітків, які не займаються фізичними вправами: 5% ніколи не тренуються і 3,3% вдаються до цього рідше, ніж один раз на місяць, без суттєвих відмінностей за віком, типом поселення та типом навчального закладу, проте дівчата знову демонструють нижчий рівень фізичної активності, ніж юнаки (рис. 4.1.3).

Рис. 4.1.3. Частка підлітків, котрі у свій вільний від занять час займаються різними фізичними вправами (тренуванням), від яких пітніють або захекуються, %

Протилежністю фізичній активності є малорухливий спосіб життя, до якого заведено відносити перегляд телевізійних програм, читання, роботу за комп'ютером тощо. Підлітків просили визначити кількість часу в будні та вихідні дні, який вони проводять за екранами TV, з метою проведення вільного часу: перегляду телепередач, фільмів, відео (включаючи YouTube і схожі сервіси) тощо, а також час, відведений для ігор на комп'ютері, планшеті (наприклад iPad), смартфоні або іншому електронному пристрої, а також час за електронними пристроями для таких цілей, як: домашня робота, відправлення повідомлень електронною поштою, у Twitter, Facebook, спілкування в чатах і використання Інтернету (табл. 4.1.1–4.1.3).

Згідно з отриманими результатами, незалежно від виду пасивного проведення часу – біля телеекранів чи будь-якого іншого електронного пристрою, кількість витраченого підлітками часу на ту чи іншу діяльність є помітно меншою в будні дні порівняно з вихідними. У будні дні час, проведений біля будь-якого електронного пристрою,

становить для більшості підлітків до двох годин на день. При цьому на комп'ютерні розваги підлітки витрачають дещо менше часу, ніж на перегляд телепередач, як у будні, так і у вихідні дні. Відмічено також, що відсутні значні статистично значущі відмінності серед підлітків різного віку і статі у проведенні вільного часу перед екранами телевізорів.

Більшість дітей та підлітків витрачають на ігри на комп'ютері, планшеті (наприклад iPad), смартфоні або іншому електронному пристрої так само, як і для таких цілей, як домашня робота, відправлення повідомлень електронною поштою, у Twitter, Facebook, спілкування в чатах і використання Інтернету, від півгодини до двох годин на день. У вихідні дні зайнятість такими видами проведення вільного часу зростає до 3–4–5 і навіть понад 6 годин на день.

Натомість у вихідні дні з метою виконання домашньої роботи, відправлення повідомлень електронною поштою, у Twitter, Facebook, спілкування в чатах і використання Інтернету електронними пристроями (комп'ютером, планшетом, смартфоном) у вільний час із періодичністю понад 6–7 годин на день користується майже кожен шостий підліток (17,6%). При цьому переважають серед них дівчата (20,0% проти 15,2% хлопців). Користування електронними пристроями в такій кількості часу (понад 6 годин) і для таких цілей протягом тижня (особливо у вихідні дні) актуалізується для підлітків, чим старшим є їхній вік: від 6,8% серед 10-річних до понад 23% серед 16–17-річних, що пояснюється більшим контролем батьків над дітьми молодшого віку, порівняно зі старшим підлітковим віком.

Порівнюючи залученість в он-лайн простір підлітків різної статі та віку, зазначимо, що для дівчат більш характерним є проведення незначного часу з метою Інтернет-ігор (до години, для хлопців – 2–3 години на день); з метою відвідування соціальних мереж тощо за винятком вихідних днів (коли кожна п'ята дівчина витрачає для цього понад 6–7 годин), статеві відмінності відсутні. Що стосується вікових особливостей, то для молодшого віку, порівняно зі старшими підлітками, примітнішим є, як уже зазначалося, менша кількість часу, проведеного за електронними пристроями, незалежно від мети їх використання. Старші підлітки, починаючи з 13 років, починають зловживати, збільшуючи проведення часу в просторі Інтернет від 4–5 годин і більше.

Незалежно від статі й віку підлітків, найпоширеніший час для проведення його в Інтернет-просторі для реалізації будь-якої мети (гри, пошукової роботи, соціальних мереж) – від півгодини до двох-трьох годин на день, як у будні, так і у вихідні дні.

Таблиця 4.1.1

Розподіл відповідей на запитання: «Скільки годин на день ти зазвичай дивишся телевизор, відео (в тому числі YouTube і схожі сервіси), DVD або ще як-небудь розважаєшся біля екрана у свій вільний час?», %

	11 років			12 років			13 років			14 років			15 років			16 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
У будні дні																					
Жодної	5,6	5,5	5,6	3,9	6,3	5,1	5,9	4,8	5,3	6,0	5,7	5,9	6,5	4,8	5,7	7,0	6,4	6,7	8,7	6,1	7,4
Приблизно півгодини на день	13,6	21,3	17,4	12,8	14,8	13,8	10,0	13,0	11,5	10,1	11,1	10,6	7,3	12,0	9,6	11,6	10,4	11,0	15,7	15,1	15,4
Приблизно годину на день	22,9	20,5	21,7	17,3	22,8	20,0	19,0	20,5	19,7	15,9	19,1	17,4	17,4	17,1	17,3	16,0	19,8	17,9	15,7	20,5	18,1
Приблизно 2 години на день	22,3	23,3	22,7	24,6	22,6	23,6	23,3	23,5	23,4	25,2	22,2	23,8	22,9	24,4	23,5	22,2	21,8	22,0	21,0	20,6	20,8
Приблизно 3 години на день	13,8	12,9	13,3	15,8	12,9	14,4	15,8	14,9	15,4	14,2	16,8	15,5	18,1	16,7	17,5	17,7	18,3	18,0	18,2	16,1	17,2
Приблизно 4 години на день	8,0	5,8	7,0	9,6	7,1	8,4	10,0	10,4	10,2	12,2	11,5	11,8	11,9	10,7	11,3	11,6	9,2	10,4	7,7	10,4	9,0
Приблизно 5 годин на день	4,8	4,2	4,5	5,7	5,5	5,6	5,1	5,2	5,2	7,4	6,3	6,8	5,6	7,1	6,3	6,1	6,3	6,2	4,6	4,6	4,6
Приблизно 6 годин на день	2,9	1,9	2,4	2,4	2,3	2,3	2,7	2,7	2,7	2,4	3,0	2,7	3,4	2,9	3,1	3,0	2,5	2,8	1,8	1,9	1,8
Приблизно 7 або більше годин на день	6,1	4,6	5,4	7,9	5,7	6,8	8,2	5,0	6,6	6,6	4,3	5,5	6,9	4,3	5,7	4,8	5,3	5,0	6,7	4,7	5,7
<i>Середнє (у годинах)</i>	<i>2,3</i>	<i>2,0</i>	<i>2,2</i>	<i>2,6</i>	<i>2,2</i>	<i>2,4</i>	<i>2,6</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>	<i>2,6</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>	<i>2,7</i>	<i>2,5</i>	<i>2,6</i>	<i>2,5</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>	<i>2,3</i>	<i>2,3</i>	<i>2,3</i>
У вихідні дні																					
Жодної	5,8	5,0	5,4	3,6	4,4	4,0	4,2	3,9	4,0	5,4	4,1	4,8	5,9	3,2	4,6	5,9	5,1	5,5	8,5	4,9	6,7
Приблизно півгодини на день	9,1	12,3	10,7	7,9	9,3	8,6	5,6	7,1	6,4	5,8	7,5	6,6	6,1	6,1	6,1	7,2	6,2	6,7	10,6	5,9	8,3
Приблизно годину на день	16,0	18,7	17,3	12,5	15,1	13,8	10,9	12,4	11,7	11,4	11,0	11,2	11,0	7,9	9,5	10,7	10,5	10,6	12,8	11,5	12,2
Приблизно 2 години на день	20,3	19,5	19,9	18,9	19,3	19,1	19,2	17,4	18,3	16,7	16,5	16,6	14,3	16,3	15,3	17,0	16,4	16,7	17,7	19,9	18,8
Приблизно 3 години на день	16,8	14,3	15,6	17,6	16,2	16,9	18,0	17,3	17,6	15,3	14,7	15,0	17,2	14,4	15,8	17,6	17,3	17,4	14,4	17,6	16,0
Приблизно 4 години на день	10,3	10,3	10,3	14,0	11,4	12,7	14,6	14,5	14,6	14,7	15,3	15,0	15,2	17,7	16,4	14,7	15,3	15,0	13,1	13,1	13,1
Приблизно 5 годин на день	7,6	7,0	7,3	8,1	8,3	8,2	9,8	10,8	10,3	10,5	11,2	10,8	11,1	12,8	11,9	10,5	11,9	11,2	7,7	11,0	9,3
Приблизно 6 годин на день	3,6	4,0	3,8	5,5	5,6	5,5	6,2	6,2	6,2	7,7	8,4	8,1	7,4	9,8	8,6	7,7	6,2	7,0	5,3	5,1	5,2
Приблизно 7 або більше годин на день	10,5	8,9	9,7	11,9	10,4	11,2	11,5	10,4	10,9	12,5	11,3	11,9	11,8	11,8	11,8	8,7	11,1	9,9	9,9	11,0	10,4
<i>Середнє (у годинах)</i>	<i>2,9</i>	<i>2,7</i>	<i>2,8</i>	<i>3,2</i>	<i>3,0</i>	<i>3,1</i>	<i>3,3</i>	<i>3,2</i>	<i>3,3</i>	<i>3,4</i>	<i>3,4</i>	<i>3,4</i>	<i>3,4</i>	<i>3,4</i>	<i>3,6</i>	<i>3,5</i>	<i>3,2</i>	<i>3,3</i>	<i>2,9</i>	<i>3,2</i>	<i>3,0</i>

Таблиця 4.1.2

Розподіл відповідей на запитання: «Скільки годин на день ти зазвичай граєш на комп'ютері, планшеті (наприклад iPad), смартфоні або іншому електронному пристрої (крім рухливих ігор, такі як Wii Fitness, Wii Sports Champions, Xbox KINECT, Playstation Moves) у свій вільний час?», %

	11 років			12 років			13 років			14 років			15 років			16 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
У будні дні																					
Жодної	11,4	18,4	14,8	13,0	20,7	16,7	10,7	21,3	15,9	10,9	22,8	16,7	13,7	25,8	19,7	17,4	32,5	24,8	18,4	32,9	25,5
Приблизно півгодини на день	16,1	31,6	23,7	12,6	26,7	19,5	13,8	23,6	18,6	10,6	18,9	14,7	11,8	18,5	15,0	12,6	15,5	14,0	16,3	13,5	14,9
Приблизно годину на день	21,5	19,9	20,8	23,3	20,1	21,8	17,3	16,0	16,6	19,0	16,1	17,6	16,8	15,0	15,9	16,3	13,1	14,7	17,4	13,5	15,5
Приблизно 2 години на день	21,0	14,4	17,8	20,5	13,1	16,9	24,4	14,2	19,4	21,2	14,6	18,0	20,7	10,7	15,8	19,7	9,3	14,6	17,8	10,3	14,1
Приблизно 3 години на день	11,8	6,5	9,2	11,9	7,6	9,8	12,1	8,0	10,1	13,8	7,5	10,7	12,9	8,8	10,9	14,3	8,3	11,4	11,7	11,0	11,4
Приблизно 4 години на день	6,7	2,5	4,7	6,2	4,8	5,5	8,4	6,8	7,6	9,2	7,6	8,4	8,8	6,4	7,6	8,4	5,8	7,2	7,3	6,0	6,6
Приблизно 5 годин на день	4,2	2,3	3,2	4,5	2,4	3,5	5,4	4,1	4,8	6,1	4,3	5,2	5,1	4,1	4,6	5,4	5,1	5,3	3,8	3,5	3,6
Приблизно 6 годин на день	2,0	1,2	1,6	1,8	1,3	1,5	1,8	2,4	2,1	2,9	1,9	2,4	2,9	3,4	3,2	1,7	2,2	1,9	2,7	2,2	2,5
Приблизно 7 або більше годин на день	5,3	3,2	4,2	6,2	3,3	4,8	6,1	3,6	4,9	6,3	6,3	6,3	7,3	7,3	7,3	4,2	8,2	6,1	4,6	7,1	5,9
<i>Середнє (у годинах)</i>	<i>2,0</i>	<i>1,4</i>	<i>1,7</i>	<i>2,1</i>	<i>1,4</i>	<i>1,8</i>	<i>2,2</i>	<i>1,7</i>	<i>2,0</i>	<i>2,4</i>	<i>1,8</i>	<i>2,1</i>	<i>2,3</i>	<i>1,9</i>	<i>2,1</i>	<i>2,1</i>	<i>1,8</i>	<i>1,9</i>	<i>1,9</i>	<i>1,8</i>	<i>1,9</i>
У вихідні дні																					
Жодної	9,9	16,6	13,3	9,5	18,4	13,9	8,3	17,4	12,7	9,2	20,4	14,7	12,9	21,0	16,9	14,1	29,0	21,4	19,4	29,9	24,6
Приблизно півгодини на день	11,6	20,8	16,1	8,4	19,9	14,0	7,9	18,0	12,9	7,0	15,2	11,0	7,0	14,9	10,9	8,5	11,8	10,2	13,5	10,3	11,9
Приблизно годину на день	16,7	21,2	18,9	15,3	18,1	16,7	14,0	15,2	14,6	11,7	14,3	13,0	14,0	13,3	13,7	10,1	10,7	10,4	12,1	10,9	11,5
Приблизно 2 години на день	17,7	14,3	16,0	19,3	14,5	16,9	18,2	15,2	16,7	16,4	12,2	14,3	15,2	10,7	13,0	16,4	12,2	14,3	15,2	10,5	12,8
Приблизно 3 години на день	15,9	9,2	12,6	14,7	9,6	12,2	16,5	10,3	13,5	14,2	8,6	11,4	14,0	9,9	12,0	16,5	9,4	13,0	11,4	11,0	11,2
Приблизно 4 години на день	10,1	6,1	8,2	11,9	6,5	9,3	11,4	7,0	9,2	12,4	8,0	10,3	12,9	9,9	11,4	11,8	7,7	9,8	10,6	7,5	9,1
Приблизно 5 годин на день	6,7	4,5	5,6	7,0	3,9	5,5	7,7	5,3	6,5	9,2	6,6	7,9	8,0	5,1	6,5	9,5	6,0	7,8	5,7	5,5	5,6
Приблизно 6 годин на день	2,9	1,6	2,2	3,6	2,8	3,2	5,3	4,8	5,1	7,8	4,7	6,3	4,7	4,3	4,5	6,5	3,8	5,2	3,7	4,8	4,3
Приблизно 7 або більше годин на день	8,5	5,7	7,1	10,3	6,3	8,3	10,7	6,8	8,8	12,1	10,0	11,1	11,3	10,9	11,1	6,6	9,4	7,9	8,4	9,6	9,0
<i>Середнє (у годинах)</i>	<i>2,6</i>	<i>1,8</i>	<i>2,2</i>	<i>2,8</i>	<i>1,9</i>	<i>2,4</i>	<i>3,0</i>	<i>2,2</i>	<i>2,6</i>	<i>3,2</i>	<i>2,3</i>	<i>2,8</i>	<i>2,9</i>	<i>2,4</i>	<i>2,6</i>	<i>2,8</i>	<i>2,2</i>	<i>2,5</i>	<i>2,4</i>	<i>2,2</i>	<i>2,3</i>

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Результати дослідження свідчать про низький рівень фізичної активності, яка знижуються з віком, тоді як екранні розваги, такі як перегляд телевізора та спілкування в соціальних мережах, відіграють дедалі важливішу роль у житті підлітків та сприяють ще більшому зниженню рівня фізичної активності.

Основи здоров'я та позитивного ставлення до фізичної культури закладаються в дитячі роки, тому необхідним є вдосконалення програмно-методичного та організаційного забезпечення фізичного виховання в навчальних закладах; проведення інформаційно-просвітницьких заходів у навчальних закладах, спрямованих на підвищення відповідальності батьків за здоров'я дітей.

Таблиця 4.1.3

Розподіл відповідей на запитання: «Скільки годин на день у свій вільний час ти зазвичай проводиш за електронними пристроями, такими як комп'ютер, планшет, смартфон для таких цілей: виконання домашньої роботи, відправлення повідомлень електронною поштою, у Twitter, Facebook, спілкування в чатах і використання Інтернету?», %

	11 років			12 років			13 років			14 років			15 років			16 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
У будні дні																					
Жодної	13,3	10,6	12,0	12,0	8,1	10,0	8,4	5,6	7,0	8,0	4,7	6,4	5,0	1,8	3,4	5,7	3,5	4,6	4,6	4,7	4,7
Приблизно півгодини на день	25,0	30,5	27,7	20,7	23,3	22,0	16,4	17,3	16,8	14,8	13,6	14,2	13,5	10,4	12,0	12,5	10,3	11,4	13,3	10,5	11,9
Приблизно годину на день	18,9	19,8	19,4	18,9	23,0	20,9	21,6	18,3	20,0	17,3	17,3	17,3	19,2	14,9	17,1	17,0	12,7	14,9	16,0	9,4	12,7
Приблизно 2 години на день	16,8	19,1	17,9	18,2	17,8	18,0	19,1	19,8	19,4	19,7	18,8	19,2	17,3	14,9	16,1	20,3	17,7	19,0	20,6	15,9	18,3
Приблизно 3 години на день	9,9	8,6	9,3	10,2	8,9	9,6	10,1	11,0	10,6	13,3	11,8	12,6	13,8	15,0	14,4	13,1	15,9	14,5	15,9	13,1	14,5
Приблизно 4 години на день	7,4	4,5	5,9	7,0	6,3	6,7	9,4	9,7	9,5	9,4	10,5	9,9	9,0	12,4	10,7	10,6	10,9	10,8	10,0	14,7	12,3
Приблизно 5 годин на день	2,2	2,5	2,3	4,4	4,7	4,6	4,9	6,5	5,7	6,3	7,7	7,0	8,0	9,7	8,9	6,5	8,1	7,3	5,1	7,5	6,3
Приблизно 6 годин на день	2,0	1,4	1,7	2,6	2,0	2,3	3,2	4,2	3,7	3,5	5,7	4,6	4,1	5,4	4,7	4,8	5,6	5,2	3,8	6,1	5,0
Приблизно 7 або більше годин на день	4,5	3,0	3,8	6,0	5,9	5,9	6,9	7,6	7,3	7,7	9,9	8,8	10,1	15,5	12,7	9,5	15,3	12,3	10,7	18,1	14,3
<i>Середнє (у годинах)</i>	<i>1,8</i>	<i>1,6</i>	<i>1,7</i>	<i>2,0</i>	<i>2,0</i>	<i>2,0</i>	<i>2,3</i>	<i>2,5</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>	<i>2,8</i>	<i>2,6</i>	<i>2,7</i>	<i>3,3</i>	<i>3,0</i>	<i>2,7</i>	<i>3,3</i>	<i>3,0</i>	<i>2,8</i>	<i>3,5</i>	<i>3,1</i>
У вихідні дні																					
Жодної	13,6	9,7	11,6	11,4	7,3	9,4	8,6	5,8	7,2	7,8	4,3	6,1	7,1	2,2	4,7	5,6	5,1	5,4	5,6	5,3	5,5
Приблизно півгодини на день	18,8	24,7	21,7	15,8	19,8	17,8	12,7	12,9	12,8	11,9	11,8	11,9	11,4	6,7	9,1	10,4	6,0	8,2	12,4	8,3	10,4
Приблизно годину на день	19,4	20,4	19,9	18,8	19,3	19,0	16,3	14,9	15,6	15,3	13,3	14,3	14,7	11,8	13,3	14,7	13,2	14,0	16,3	10,2	13,3
Приблизно 2 години на день	15,7	14,7	15,2	16,2	16,3	16,2	17,8	16,6	17,2	14,8	15,0	14,9	15,8	12,0	13,9	14,1	12,1	13,1	14,2	13,0	13,6
Приблизно 3 години на день	11,1	10,6	10,9	11,6	12,6	12,1	12,3	13,8	13,1	13,1	13,1	13,1	12,6	14,6	13,6	15,4	13,4	14,4	15,5	12,8	14,1
Приблизно 4 години на день	7,4	8,6	8,0	8,2	6,1	7,2	9,7	10,5	10,1	11,2	11,2	11,2	10,3	15,2	12,7	12,6	13,0	12,8	12,1	13,1	12,6
Приблизно 5 годин на день	4,9	3,2	4,1	5,8	5,8	5,8	7,9	6,6	7,2	9,1	8,6	8,8	8,5	9,7	9,1	7,3	9,3	8,3	7,1	7,8	7,5
Приблизно 6 годин на день	3,2	3,2	3,2	3,8	4,6	4,2	5,3	6,7	6,0	5,1	8,0	6,5	5,7	7,4	6,5	6,8	8,8	7,8	4,9	7,9	6,4
Приблизно 7 або більше годин на день	5,9	4,9	5,4	8,4	8,2	8,3	9,4	12,2	10,8	11,7	14,7	13,2	13,9	20,4	17,1	13,1	19,1	16,0	11,9	21,6	16,7
<i>Середнє (у годинах)</i>	<i>2,1</i>	<i>2,0</i>	<i>2,0</i>	<i>2,4</i>	<i>2,4</i>	<i>2,4</i>	<i>2,7</i>	<i>3,0</i>	<i>2,9</i>	<i>2,9</i>	<i>3,3</i>	<i>3,1</i>	<i>3,0</i>	<i>3,8</i>	<i>3,4</i>	<i>3,1</i>	<i>3,7</i>	<i>3,4</i>	<i>2,9</i>	<i>3,7</i>	<i>3,3</i>

Доцільним є створення при освітніх установах комплексних фізкультурно-спортивних центрів, що включають спортивний зал, басейн, площинні споруди; посилення пропаганди міжнародного руху «Спорт для всіх» у навчальних закладах, на виробництві, в засобах масової інформації тощо; формування зон відпочинку для міст і районних центрів України, мережі спортивно-оздоровчих установ, інфраструктура яких включала б, зокрема, спортивні містечка, стадіони, туристично-оздоровчі комплекси тощо.

Важливо також стимулювати інтерес молоді до здорового способу життя, в тому числі за допомогою засобів масової інформації, Інтернет-ресурсів, соціальної реклами, популярних заходів, які об'єднували би кілька видів активностей, наприклад спортивна естафета та/або змагання з концертом популярної молодіжної групи та/або дискотеки чи перегляд касового фільму тощо.

4.2 Соціальні мережі та віртуальне спілкування

Згідно з результатами опитування Інтернет Асоціації України, проведеного протягом лютого 2017 р., на початку року 64,7% дорослого населення України користувалося Інтернетом. Частка Інтернет-користувачів серед людей віком 15–29 років в Україні сягнула 97%³⁸.

Використовуючи домашній комп'ютер або портативний пристрій, наприклад смартфон або планшет, підлітки можуть «подорожувати» віртуальним світом. Вони мають можливість шукати інформацію, грати в комп'ютерні онлайн-ігри, поширювати різноманітні аудіо- та відеоматеріали, здійснювати покупки, спілкуватися з друзями та незнайомими людьми, створювати собі сторінки в соціальних мережах, використовуючи унікальні нікнейми, які слугують їхнім особистим ідентифікатором.

Використовуючи Інтернет для спілкування у соціальних мережах, підлітки можуть зіштовхнутися з різноманітними ризиковими чинниками, такими як:

- Ризик взаємозв'язку: доступність персональної інформації для зворотного зв'язку.
- Ризик переконання: онлайн-досвід може впливати на особисту діяльність.
- Ризик постійності: публікації залишаються в Інтернеті назавжди.
- Ризик експлуатації: особиста інформація може приносити користь іншим.
- Ризик обману: існує велика кількість дезінформації та викривлення даних.
- Ризик віктимізації: інші користувачі можуть використовувати персональну інформацію проти людини, яка її оприлюднила.
- Ризик звикання: повторне використання може створити залежну поведінку.
- Ризик ізоляції: онлайн-взаємодія може зменшити спілкування та соціалізацію в реальному світі.
- Ризик імпульсу: в Інтернеті легко сказати те, що не було би сказане особисто³⁹.

Досвід користування соціальними мережами

За даними дослідження, майже кожен четвертий підліток віком 10–17 років повідомив, що за останній рік регулярно розумів, що не міг думати ні про що, крім моменту, коли буде можливість знову користуватися соціальними мережами. Найбільше таких було серед 10-річних хлопчиків (35,2%) і студентів ЗПТО (28,5%).

Загалом 17,6% респондентів почували себе незадоволеними, тому хотіли більше часу проводити в соціальних мережах. Тут знову вирізняються 10-річні хлопчики та студенти ЗПТО – 25,6% та 18,9% відповідно. Нами зафіксовано тенденцію до зменшення рівня незадоволеності з дорослішанням.

Відчували себе погано через неможливість користуватися соціальними мережами 15,1% опитаної учнівської молоді. Істотних статевих відмінностей не було зафіксовано.

Про невдалі намагання скоротити час, витрачений на соціальні мережі, зазначили більше третини (36,3%) респондентів, причому дівчата про це повідомляли частіше, ніж хлопці (42,1% та 30,4% відповідно).

³⁸ Мінченко О. Більше половини жителів сіл в Україні вже користуються інтернетом. *Watcher*. 2017. 13 квітня. URL: <http://watcher.com.ua/2017/04/13/bilshe-polovyny-zhyteliv-sil-v-ukrayini-vzhe-korystuyutsya-internetom/>.

³⁹ Pickhardt C. Parents, Adolescents, and the Internet. Adolescents on the Internet require parental supervision and support. *Psychology Today*. 2013. February 13. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/surviving-your-childs-adolescence/201202/parents-adolescents-and-the-internet>.

Результати дослідження показали, що 18,2% підлітків регулярно нехтували іншими справами (хобі, спорт) через те, що хотіли бути в соціальних мережах. Найбільше нехтували іншими справами 16-річні дівчата – 26,0%.

Кожен шостий (16,8%) опитаний зізнався, що мав регулярні сварки через використання соціальних мереж. Найбільша частка таких серед дівчат 16 і 17 років (22,6% та 20,5% відповідно) та 10-річних хлопчиків (20,5%). Також частіше за інших про це заявляли студенти ЗПТО – 20,5%.

Кожен десятий підліток регулярно брехав батькам або друзям про час, проведений у соціальних мережах (11,7% хлопців та 9,5% дівчат). Окремо привертають до себе увагу 10-річні хлопчики – серед них кожен шостий (17,2%) повідомив про таку поведінку.

Використання соціальних мереж з метою позбутися негативних відчуттів є досить поширеним серед підлітків – 32,8% серед хлопців та 39,9% серед дівчат. Також визначається тенденція до збільшення використання соціальних мереж, щоб позбутися негативних відчуттів зі збільшенням віку респондентів.

13,5% підлітків мають досвід конфліктів з батьками, братами чи сестрами через використання соціальних мереж. Найпоширенішим це було серед дівчат 14 (17,3%), 15 (16,9%) і 16 (15,8%) років. Серед учнів та студентів навчальних закладів різних типів найчастіше повідомляли про серйозні конфлікти з близькими студенти ЗПТО (15,8%) (табл. 4.2.1).

Відчуття комфортного спілкування в Інтернеті

У результаті порівняння спілкування у віртуальному й реальному світах, отримані такі результати: 17,5% хлопчиків та 14,5% дівчат зазначили, що в Інтернеті легше говорити про секрети, ніж віч-на-віч. Кожен п'ятий хлопчик 13 і 15 років зазначив, що говорити про секрети в Інтернеті легше, ніж віч-на-віч. Про те саме повідомила більшість дівчат 11 і 13 років (15,4% та 16,6% відповідно).

За результатами опитування кожен п'ятий респондент (19,5%) погодився, що говорити про особисті почуття в Інтернеті легше, ніж віч-на-віч. Серед вікових груп виокремлюються 15-річні хлопчики і 13-річні дівчата (про таку легкість повідомили 23,6% та 22,1% відповідно). Відповіді учнівської молоді істотно не відрізнялися за типом населеного пункту й типом навчального закладу.

15,2% хлопчиків та 12,9% дівчат зазначили, що згодні з твердженням, що в Інтернеті легше говорити про свої проблеми, ніж віч-на-віч. Спостерігається динаміка, що зі збільшенням віку респондента зростає невизначеність щодо цього питання. Розподіл відповідей за типом населеного пункту чи типом навчального закладу не показав значних відмінностей та особливостей впливу місця проживання чи шкільного середовища на вказану проблематику (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.1

Розподіл ствердних відповідей на запитання: «Нам цікаво дізнатися про твій досвід користування соціальними мережами, час, який ти присвячуєш соціальним мережам (наприклад Facebook, Vkontakte) та засобам миттєвих повідомлень (наприклад Viber, WhatsApp, Telegram, SnapChat, Facebook messenger). За останній рік чи бувало таке, що ти...», %

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Регулярно розумів(ла), що не можу думати ні про що інше, крім моменту, коли буде можливість знову користуватися соціальними мережами	24,3	22,9	23,6	24,3	23,4	23,8	21,0	24,8	22,9	21,2	23,1	22,1
Регулярно почувався(лася) незадоволеним(ою), тому що хотів(ла) більше часу проводити в соціальних мережах	19,4	19,3	19,3	18,7	20,8	19,7	15,3	18,0	16,6	12,8	16,8	14,0
Часто погано себе почував(ла), коли не міг(могла) користуватися соціальними мережами	14,5	15,8	15,2	13,7	14,9	14,3	15,5	15,8	15,7	14,0	16,2	15,1
Намагався(лася) менше часу витратити на соціальні мережі, але не вдавалося	33,0	36,3	34,7	32,6	41,4	36,9	28,6	43,4	35,9	27,6	46,6	36,9
Регулярно нехтував(ла) іншими справами (хобі, спорт), тому що хотів(ла) бути в соціальних мережах	15,4	14,8	15,1	13,8	18,2	16,0	17,5	23,9	20,7	16,2	21,2	18,6
Регулярно сварився(лася) з іншими через використання соціальних мереж	15,4	11,8	13,6	15,1	18,2	16,6	17,9	19,7	18,8	15,1	20,5	17,8
Регулярно брехав(ла) батькам або друзям про час, який проводжу в соціальних мережах	11,6	8,7	10,2	11,4	9,8	10,6	11,5	10,9	11,2	11,6	7,6	9,6
Часто використовував(ла) соціальні мережі, щоб позбутися негативних відчуттів	25,9	30,1	28,0	35,7	39,3	37,5	34,0	47,2	40,5	32,1	42,9	37,4
Мав(ла) серйозні конфлікти з батьками, братом (братами), сестрою (сестрами) через використання соціальних мереж	11,9	10,1	11,1	13,7	14,4	14,1	14,1	16,9	15,4	9,2	15,8	12,4

Залежність від соціальних мереж

Для вимірювання рівня залежності від соціальних мереж було використано шкалу вимірювання залежності від Інтернет-ігор, розроблену Лемменсом⁴⁰ та колегами. Запропонована шкала дає змогу вимірювати користування соціальними мережами від «нормального» до «залежності», де «залежність» означає п'ять та більше ствердних відповідей на дев'ять запитань.

За отриманими результатами, частка залежних від соціальних мереж підлітків становить 12,6%. Розподіл відповідей за ознакою статі становить 12,3% для хлопчиків та 12,8% для дівчаток.

⁴⁰ Lemmens J., Valkenburg P., Gentile D. The Internet gaming disorder scale // Psychological Assessment. 2015. 72. P. 567–582.

Таблиця 4.2.2

**Розподіл відповідей респондентів стосовно твердження про Інтернет
за віком і статтю, %**

	11 років			13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
В Інтернеті мені легше говорити про секрети, ніж віч-на-віч												
Не згоден(на)*	69,7	68,0	68,8	59,6	61,1	60,3	56,3	60,3	58,3	61,0	64,3	62,6
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	14,6	16,6	15,6	20,2	22,3	21,2	23,6	25,1	24,4	25,1	23,9	24,5
Згоден(на)**	15,7	15,4	15,6	20,2	16,6	18,5	20,1	14,6	17,3	13,9	11,8	12,9
В Інтернеті мені легше говорити про мої особисті почуття, ніж віч-на-віч												
Не згоден(на)*	67,5	65,8	66,7	57,9	59,2	58,6	53,8	60,4	57,0	59,3	63,6	61,5
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	13,7	16,0	14,8	19,9	18,7	19,3	22,6	21,1	21,9	25,9	21,8	23,8
Згоден(на)**	18,8	18,2	18,5	22,2	22,1	22,1	23,6	18,5	21,1	14,8	14,6	14,7
В Інтернеті мені легше говорити про мої проблеми, ніж віч-на-віч												
Не згоден(на)*	72,1	72,8	72,4	66,3	67,2	66,7	62,5	67,4	65,0	64,9	69,0	66,9
Наскільки згоден(на), настільки й не згоден(на)	14,2	15,8	15,0	16,4	18,3	17,4	21,5	19,1	20,3	22,8	20,5	21,6
Згоден(на)**	13,7	11,4	12,6	17,3	14,5	15,9	16,0	13,5	14,7	12,3	10,5	11,5

* Сума відповідей «дуже сильно не згоден(на)», «сильно не згоден(на)», «не згоден(на)».

** Сума відповідей «дуже сильно згоден(на)», «сильно згоден(на)», «згоден(на)».

Необхідно виокремити групу 10-річних хлопчиків, серед яких 12,2% респондентів вважаються залежними від соціальних мереж. Найбільший рівень залежності виявлено серед дівчат 15 років (15,1%) (табл. 4.2.3).

Таблиця 4.2.3

Рівень залежності від соціальних мереж серед підлітків, за віком і статтю, %

	11 років		13 років		15 років		17 років		Серед усіх	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Ні	87,8	89,5	88,4	88,3	87,0	84,9	88,9	87,7	87,7	87,2
Так	12,2	10,5	11,6	11,7	13,0	15,1	11,1	12,3	12,3	12,8

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Інтернет і соціальні мережі відіграють не останню роль у формуванні підліткової особистості. Більшість опитаних підлітків є користувачами соціальних мереж та має постійне підключення до Інтернету. З метою формування безпечної поведінки молодих людей у мережевому просторі необхідно розробити й запровадити освітні програми як для підлітків, так і батьків з метою донесення до них інформації про небезпеки та ризики від користування Інтернетом, спілкування з незнайомцями та поширенням власної персональної інформації.

4.3. Активності соціально-політичного спрямування

Опитування показало, що на час дослідження на загал (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) 65,9% учнів/студентів ніколи або майже ніколи не були залучені до таких позанавчальних видів діяльності, як *участь у молодіжних гуртках* (наприклад скаути, комп'ютерний клуб, шаховий клуб тощо). Відчутно більше незалучених було серед дівчат (70,5% проти 61,3% серед хлопців).

В аспекті позанавчальної активності соціально-політичного спрямування інтереси дітей та підлітків віком 12–17 років характеризують на загал (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) такі дані: ніколи або майже ніколи не спілкуються на *політичні або соціальні теми* з батьками 44,5% опитаних проти 11,1%, які роблять це щодня або майже щодня; з друзями – 47,9% проти 9,6%. Ніколи або майже ніколи не спілкуються про *події, що відбуваються в інших країнах*, з батьками 40,1% опитаних проти 11,7%, які роблять це щодня або майже щодня; з друзями – 46,9% проти 9,1%. Ніколи або майже ніколи не спілкуються про *події, що відбуваються в Україні*, з батьками 29,9% опитаних проти 16,5%, які роблять це щодня або майже щодня; з друзями – 39,6% проти 12,1% (табл. 4.3.1).

Таблиця 4.3.1

Частка респондентів, які «ніколи або майже ніколи» не залучаються до окремих видів діяльності за межами навчального закладу, за віком і статтю, %

	13 років			15 років			17 років		
	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі	хлопці	дівчата	усі
Спілкуєшся з батьками на політичні або соціальні теми	51,1	51,7	51,4	46,9	44,1	45,5	42,7	40,4	41,5
Дивишся телевизор, щоб отримати інформацію про національні та міжнародні новини	36,1	36,9	36,5	36,6	34,6	35,6	37,4	32,6	35,0
Читаєш газети, щоб отримати інформацію про національні та міжнародні новини	71,8	74,4	73,2	70,2	65,8	68,0	61,9	65,3	63,6
Спілкуєшся з друзями на політичні або соціальні теми	50,3	62,3	56,6	47,3	50,8	49,0	39,2	44,0	41,5
Використовуєш Інтернет, щоб отримати інформацію про новини в Україні та міжнародні новини	38,8	44,9	42,0	36,8	35,2	36,0	25,9	28,0	26,9
Спілкуєшся з батьками про події, що відбуваються в Україні	31,0	33,0	32,0	32,0	29,3	30,7	28,5	28,1	28,3
Спілкуєшся з батьками про події, що відбуваються в інших країнах	48,4	44,0	46,1	42,7	36,9	39,8	34,8	38,2	36,4
Спілкуєшся з друзями про події, що відбуваються в Україні	46,0	52,0	49,1	40,9	40,8	40,9	34,1	31,2	32,7
Спілкуєшся з друзями про події, що відбуваються в інших країнах	51,7	60,4	56,3	46,3	49,4	47,8	39,0	39,4	39,2
Береш участь у молодіжних гуртках (наприклад скаути, комп'ютерний клуб, шаховий клуб тощо)	58,1	68,3	63,5	62,0	71,2	66,5	61,7	72,7	67,1

Розділ 5.

Соціально-економічні аспекти здоров'я підлітків

5.1. Характеристики соціально-економічного становища батьківської сім'ї

Останніми роками проблема нерівності у світі визнана глобальною проблемою, а подолання нерівності включене до переліку Цілей сталого розвитку. У дослідженні попередньої хвилі HBSC на основі емпіричних⁴¹ даних був продемонстрований вплив соціально-економічної нерівності на стан здоров'я підлітків.

Для українського суспільства також характерним є посилення розшарування населення за майновим станом, яке впливає на стиль життя, характер дозвілля, харчування, стан здоров'я.

Отримані дані опитування учнівської молоді свідчать про доволі високий рівень освіти батьків: 44,3% зазначили, що їхня мати має вищу освіту; 33,8% – що батько має вищу освіту. За відповідями підлітків, не мають повної середньої освіти: мати – у 16,4%, батько – у 18,8% (табл. 5.1.1). Переважна більшість батьків працює: три із чотирьох підлітків відповіли, що працює мати (75,2%); чотири з п'яти – що працює батько (81,4%). Про те, що батьки шукають роботу, повідомили 3,1% щодо матері та 1,5% щодо батька. Кожний шостий указав, що мати займається домогосподарством, не працює (14,7%) (табл. 5.1.2).

Таблиця 5.1.1

Рівень освіти батьків, %

Рівень освіти	Мати	Батько
Не мають повної середньої освіти	16,4	18,8
Повна середня	38,2	41,5
Вища	44,3	33,8
Не мають матері/батька або не бачаться	1,1	5,9

⁴¹ Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2013/2014 survey. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0003/303438/HBSC-No.7-Growing-up-unequal-Full-Report.pdf?ua=1.

Характеристика зайнятості батьків, %

Зайнятість	Мати	Батько
Працює	75,2	81,4
Шукає роботу	3,1	1,5
Зайняті доглядом за домогосподарством	14,7	2,0
Вчиться / на пенсії / хворіє	1,7	2,0
Не знають / не мають матері/батька або не бачаться	5,3	13,1

Для визначення матеріального стану в дослідженні використана низка показників: наявність у сім'ї автомобіля, комп'ютерів, посудомийної машини, кількість ванних кімнат, чи має підліток власну кімнату, практика й частота подорожей разом із сім'єю за останні 12 місяців у межах України та за кордон, а також думка підлітків щодо матеріального становища сім'ї. За відповідями підлітків, 47,1% сімей мають один автомобіль або інший автотранспорт, ще 15,8% повідомили, що їх два або більше. Власну кімнату мають 79% підлітків. Лише 5,9% не мають у сім'ї комп'ютерної техніки, а понад 60% мають два комп'ютери та більше (26,4% – два, 33,9% – понад два). Більше ніж 93% вказали, що будинок/квартира облаштовані ванною кімнатою (при цьому чверть зазначила, що ванних кімнат мають дві або більше). Про наявність у сім'ї посудомийної машини відповіли 21,5%. Понад третина (34,2%) зазначили, що протягом останніх 12 місяців виїжджали разом із сім'єю за межі країни на свята чи канікули: 17,9% – один раз, 7,8% – два рази, 8,5% – більше ніж два рази. У межах України (але за межі своєї області) подорожі разом із сім'єю під час канікул та/або свят є більш поширеними: 24,5% виїжджали один раз, 16,9% – двічі, 31,8% – більше ніж два рази, а 26,9% не виїжджали жодного разу (табл. 5.1.3).

Загалом самооцінка підлітками матеріального добробуту своєї сім'ї є досить високою і традиційно вищою порівняно з оцінками дорослого населення – майже дві третини вважають матеріальний стан своєї сім'ї вищим за середній, третина – середнім і лише 5,1% – нижчим за середній (табл. 5.1.4).

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Суб'єктивний світ більшості сучасних підлітків доволі благополучний. Переважна більшість батьків має роботу, про пошуки роботи батьками зазначили менше ніж 5%. Понад 60% сімей опитаних підлітків мають автомобільний транспорт, про наявність власної кімнати вказали 79%. Дві третини підлітків подорожували з батьками протягом останніх 12 місяців у межах країни, а третина – за межі країни. Самооцінка матеріального благополуччя сім'ї є досить високою: майже дві третини вважають матеріальний стан своєї сім'ї вищим за середній, третина – середнім і лише 5,1% – нижчим за середній.

Зіставлення результатів опитування підлітків та результатів опитування домогосподарств дає підстави зробити висновки, що батьки створюють усі умови, щоб їхні діти зростали в благополучних умовах та не відчували матеріальних труднощів.

Водночас існує необхідність розвитку програм соціального захисту та соціальної підтримки малозабезпечених сімей, створення умов для можливостей подорожей і розвитку дітей незалежно від статків батьків.

Таблиця 5.1.3

Показники матеріального стану сімей опитаних підлітків, %

	Хлопці	Дівчата	Загалом
Чи є у вашій сім'ї легковий автомобіль, мікроавтобус або вантажівка?			
Ні	35,4	38,9	37,1
Так, одна	47,4	46,7	47,1
Так, дві або більше	17,2	14,4	15,8
У тебе є власна кімната?			
Ні	19,7	22,3	21,0
Так	80,3	77,7	79,0
Скільки комп'ютерів (у тому числі ноутбуків, нетбуків, планшетів, не враховуючи ігрові приставки та смартфони) має ваша сім'я?			
Жодного	6,1	5,8	5,9
Один	35,2	32,3	33,8
Два	26,6	26,1	26,4
Більше ніж два	32,1	35,8	33,9
Скільки у Вашому будинку/квартирі ванних кімнат (кімнат, де є ванна/душ або і те, і інше)?			
Жодної	7,0	6,4	6,7
Одна	65,3	70,6	68,0
Дві	13,7	11,6	12,6
Більше ніж дві	14,0	11,4	12,7
Чи є у вашій сім'ї посудомийна машина?			
Ні	73,0	84,0	78,5
Так	27,0	16,0	21,5
Як часто упродовж останніх 12 місяців ти виїжджав(ла) за межі України разом із сім'єю на свята (канікули)?			
Не виїжджав(ла) взагалі	63,5	68,2	65,8
Один раз	19,2	16,5	17,9
Два рази	8,4	7,2	7,8
Більше ніж два рази	8,9	8,1	8,5
Як часто упродовж останніх 12 місяців ти виїжджав(ла) за межі області разом із сім'єю на свята (канікули)?			
Не виїжджав(ла) взагалі	26,5	27,2	26,8
Один раз	25,2	23,7	24,5
Два рази	17,1	16,8	16,9
Більше ніж два рази	31,2	32,3	31,8

Таблиця 5.1.4

Самооцінка рівня матеріального добробуту своєї сім'ї, %

	Хлопці	Дівчата	Загалом (серед всіх)	
Високий	30,1	25,1	27,6	Вищий за середній – 59,7
Вищий за середній	32,1	32,1	32,1	
Середній	32,7	37,7	35,2	Середній – 35,2
Нижчий за середній	3,7	4,0	3,8	Нижчий за середній – 5,1
Низький	1,6	1,1	1,3	

5.2. Громадянськість і громадська активність

Як свідчать отримані результати, мовами домашнього спілкування підлітки назвали українську (59,4%) та російську (37,5%), а також 7,7% указали іншу мову. Досить схожа ситуація щодо мови спілкування з друзями. У закладах освіти державна мова є поширенішою: 61,8% повідомили, що в закладах освіти спілкуються українською з однолітками та 72% зазначили, що спілкуються українською з учителями/викладачами (табл. 5.2.1). Найпоширенішою українська мова є в сільській місцевості та малих населених пунктах, що також пов'язано з особливостями регіональної структури різних типів населених пунктів. Дані свідчать, що в закладах освіти спілкування державною мовою є поширенішим порівняно зі спілкуванням удома та з друзями.

Таблиця 5.2.1

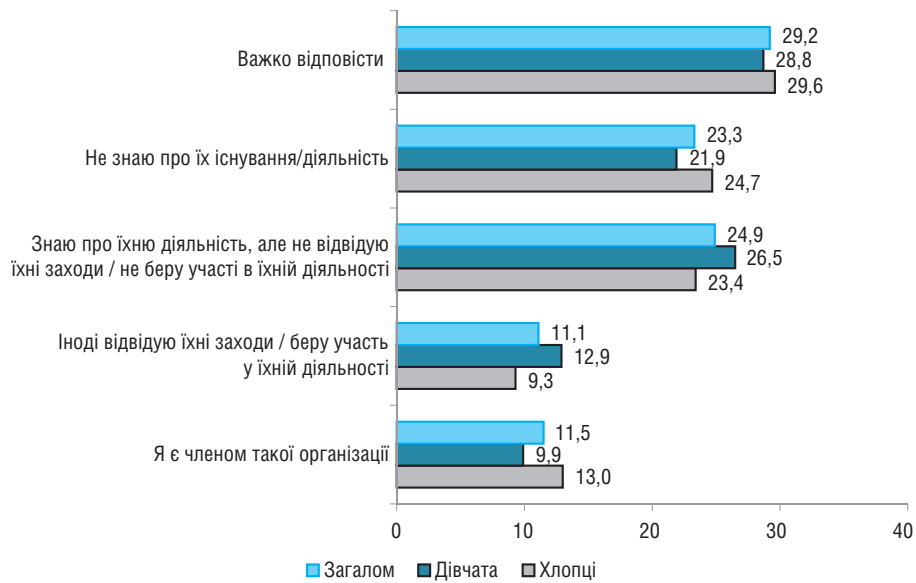
Основна мова спілкування підлітків у різних соціальних середовищах, %
(сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондент міг зазначити декілька варіантів відповіді)

	Українська	Російська	Інша
Удома	59,4	37,5	7,7
З друзями	53,8	40,2	7,2
У закладі освіти з однокласниками/одногрупниками	61,8	32,7	5,5
У закладі освіти з учителями/викладачами	72,0	23,2	4,9

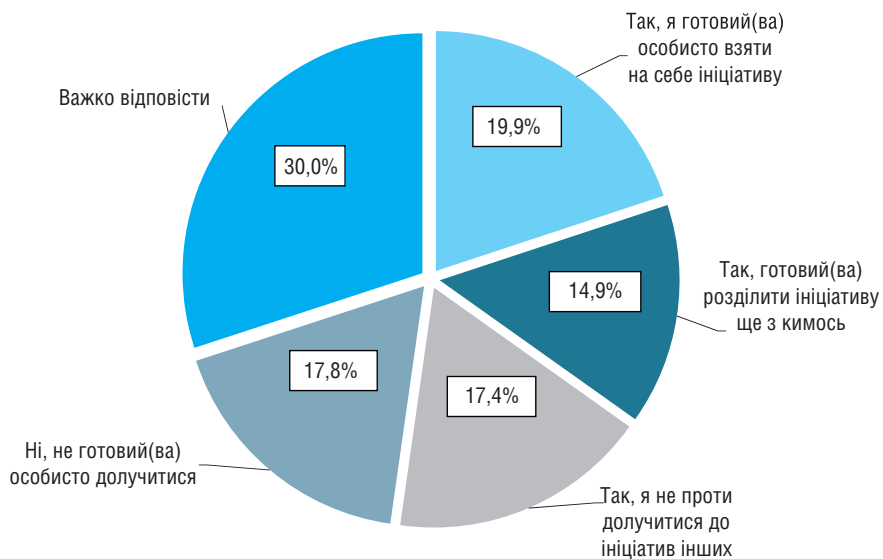
Для вимірювання громадської активності були використані запитання щодо участі та поінформованості про діяльність дитячих і молодіжних громадських організацій, готовності долучитися до громадських ініціатив на рівні громади, бачення своєї участі в розв'язанні актуальних проблем громади, а також запитання про самоуправління на рівні закладу освіти.

Членами дитячих і молодіжних громадських організацій, які діють у населеному пункті, назвали себе 11,5% та ще 11,1% відповіли, що беруть участь у їхній діяльності чи заходах. Отже, 22,6% є учасниками діяльності місцевих громадських організацій. Ще чверть опитних (24,9%) зазначили, що знають про діяльність таких організацій, хоча й не беруть особисто в ній участі. Частка тих, хто не знає про існування та діяльність дитячих і молодіжних організацій у їхньому населеному пункті, становить 23,3%. Більше ніж чверть (29,2%) ухилися від відповіді на запитання, обравши варіант «важко відповісти». Є невелика різниця за статтю: дівчата більш обізнані, але хлопці дещо активніші (рис. 5.2.1). З віком зростає частка тих, хто знає про такі організації, але не бере участі в їхній діяльності.

Слід зазначити високий рівень декларованої готовності залучитися до громадських ініціатив у житті своєї громади: 19,9% готові взяти ініціативу на себе, ще 14,9% готові розділити ініціативу з кимсь, ще 17,4% обрали варіант пасивної згоди – «я не проти долучитися до ініціативи інших». Отже, понад половина (52,2%) є потенційно готовими до участі у громадських ініціативах свого міста/селища/району/вулиці/будинку (рис. 5.2.2).

Рис. 5.2.1. Рівень особистої участі та знання про існування й діяльність дитячих і молодіжних громадських організацій у своєму населеному пункті, %

Рис. 5.2.2. Ступінь готовності особисто долучитися до громадських ініціатив у житті свого міста/селища/села/району/вулиці/будинку тощо

На запитання щодо бачення своєї громадської активності в майбутньому значна частина підлітків не була готова відповідати впевнено та змістовно. Займатися волонтерством висловили готовність 11,3% (сума відповідей «4» та «5» у таблиці 5.2.2); долучитися до вирішення таких питань, як охорона здоров'я або безпека, які впливають на їхнє оточення, громаду, певною мірою готові 14,5%; працювати в майбутньому в групі для розв'язання проблем громади готові 15,6% (табл. 5.2.2).

Розрахований інтегральний індекс рівня уявної громадської активності в майбутньому дав змогу визначити, що лише 4,2% опитаних висловили високий рівень готовності, 21,4% мають індекс вищий за середній. На противагу, 24,6% належать до групи з низьким рівнем уявної громадської активності в майбутнього та ще 40,1% – до групи з рівнем «нижчий за середній» (рис. 5.2.3).

Таблиця 5.2.2

Бачення проявів громадської активності в майбутньому житті, %

Коли ти думаєш про життя після закінчення навчання, наскільки ймовірно, що ти міг (могла) б зробити таке...?		Хлопці	Дівчата	Загалом
Займатись волонтерством, щоб допомагати нужденним людям				
Не зовсім ймовірно	1	42,8	28,6	35,8
	2	10,0	7,8	8,9
Можливо	3	39,1	49,1	44,0
Досить ймовірно	4	2,7	3,9	3,3
	5	5,4	10,6	8,0
Долучатися до вирішення таких питань, як охорона здоров'я або безпека, які впливають на ваше оточення, громаду				
Не зовсім ймовірно	1	35,0	31,4	33,2
	2	14,9	12,0	13,4
Можливо	3	37,7	40,1	38,9
Досить ймовірно	4	5,1	5,3	5,2
	5	7,3	11,2	9,3
Працювати в групі для розв'язання проблем громади, де ти живеш				
Не зовсім ймовірно	1	35,7	35,0	35,4
	2	13,5	11,2	12,3
Можливо	3	35,5	37,8	36,7
Досить ймовірно	4	5,8	5,2	5,5
	5	9,5	10,8	10,1

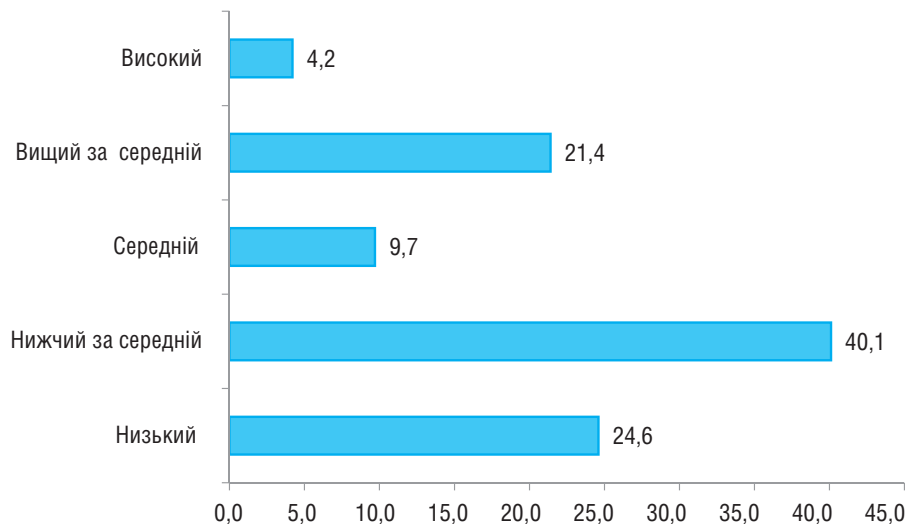

Рис. 5.2.3. Індекс рівня уявної громадської активності в майбутньому*, %

* На основі відповідей на три запитання щодо майбутньої громадської активності розраховано Індекс рівня уявної громадської активності в майбутньому, де «високий» рівень означає, що на три запитання надано відповідь «4» або «5»; «вищий за середній» – що хоча б на одне запитання надано відповідь «4» або «5»; «низький» – на три запитання надано відповідь «1» або «2»; «нижчий за середній» – хоча б на одне запитання надано відповідь «1» або «2» та водночас не обрано відповіді «4» або «5».

Можна припустити, що невисокий рівень уявної громадської активності в майбутньому сформований невисоким рівнем упровадження учнівського та студентського самоврядування в закладах освіти: 40,0% не знають, чи діють у їхньому закладі освіти такі органи; 14,8% відповіли, що таких немає; 29,2% знають, що такі існують, але особисто не беруть участі в їхній діяльності; 15,8% беруть участь. Дівчата більшою мірою ніж хлопці залучені до органів учнівського/студентського самоврядування та поінформовані про них (табл. 5.2.3).

Таблиця 5.2.3

**Залучення до органів самоврядування закладу освіти
(відповіді на запитання: «Чи є у твоєму закладі освіти органи
учнівського/студентського самоврядування?»), %**

	Хлопці	Дівчата	Загалом
Так, я особисто беру участь у діяльності органів учнівського самоврядування	12,1	19,6	15,8
Так, але особисто НЕ беру участі у діяльності органів учнівського самоврядування	26,9	31,5	29,2
Ні, немає	17,9	11,6	14,8
Не знаю	43,1	37,3	40,2

Близько третини (32,5%) вважають, що їхня думка впливає на життя в закладі освіти, більше ніж чверть (27,1%) – що не впливає, а 40,4% вагаються з відповіддю.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Використання української мови є поширенішим у закладах освіти, ніж удома чи під час спілкування з друзями. Найбільшою мірою українська мова використовується підлітками у спілкуванні з учителями та викладачами закладів освіти. Отже, можна зробити висновок про важливу роль закладів освіти для поширення вживання української мови в суспільстві.

У діяльності дитячих і молодіжних громадських організацій беруть участь більше ніж п'ята частина підлітків: 11,5% є членами та ще 11,1% залучаються до заходів таких організацій; водночас понад половина не поінформована про їхню діяльність або існування.

Більше ніж половина (54,3%) є потенційно готовими до участі в громадських ініціативах свого міста/селища/району/вулиці/будинку, а кожен п'ятий (19,9%) висловив готовність виступити ініціатором таких дій.

Кожен четвертий у майбутньому готовий долучитися до активності на користь своєї громади, водночас для чверті це малоімовірно.

В органах учнівського або студентського самоврядування беруть участь майже 16% підлітків. Про те, що в закладі освіти немає органів самоврядування, сказали 15% та ще 40% не знають про наявність чи відсутність таких.

Отже, можна говорити, що формування громадянськості і потреб та навичок громадської активності в середовищі підлітків потребує посиленої уваги. Розвиток і підтримка органів учнівського й студентського самоврядування, дитячих і молодіжних громадських організацій мають стати одним з компонентів молодіжної політики на рівні громад і закладів освіти. Доцільно передбачати заходи для обміну досвідом між підлітками-активістами, підлітками-лідерами, а також між педагогами та молодіжними працівниками.

З метою формування активної життєвої позиції дітей підліткового віку й молоді, а також їхнього проактивного погляду в майбутнє доцільно використовувати привабливі для них форми поширення інформації та досвіду, використовувати можливості онлайн-платформ, онлайн-діалогів, онлайн- та смс-голосувань, опитувань тощо.

У кожному закладі освіти й на рівні громад доцільно сформувати міжвікові консультативні групи для підтримки ініціатив молодих людей, для допомоги в реалізації суспільно корисних ініціатив, використовувати систему малих грантів для їх упровадження, популяризувати успішний досвід.

5.3. Гендерні стереотипи українських підлітків

Питання гендерної рівності в усіх сферах життя для українського суспільства залишається одним з пріоритетів. Попри досить прогресивне законодавство, практика повсякдення свідчить про випадки гендерної нерівності й гендерної дискримінації в різних проявах. Важливим чинником є система ціннісних орієнтацій та наявність гендерних стереотипів.

Блок запитань щодо гендерних стереотипів серед підлітків є новим для цього дослідницького проекту. Для українського суспільства цей аспект є досить важливим, з огляду на дуже повільне позбавлення від гендерних стереотипів серед дорослого населення. Отримані дані засвідчили досить високий рівень поширеності гендерних стереотипів і ціннісних орієнтацій, які консервують гендерну нерівність у сфері освіти, сімейному житті, професійній кар'єрі та суспільному житті загалом. При цьому хлопці більшою мірою, ніж дівчата, зберігають і транслюють стереотипні погляди.

За даними *таблиці 5.3.1*, майже третина хлопців (30,9%) та 17% дівчат згодні, що вступити до закладу вищої освіти необхідно більшою мірою синам, ніж дочкам. З тим, що в прийнятті сімейних рішень у батька має бути більше влади, ніж у матері, погодилися 40,7% хлопців та 26,6% дівчат. Те, що гарно вчитися в школі важливіше для юнаків, ніж для дівчат, зазначили 28,0% хлопців та вдвічі менше дівчат (14,0%). Кращі лідерські якості юнаків порівняно з дівчатами визнали 43,2% хлопців та 11,6% дівчат. З тим, що дівчата повинні більше цікавитися тим, як стати гарною жінкою та матір'ю, ніж бажати професійної чи ділової кар'єри, погодилися 44,0% хлопців та 30,5% дівчат (*табл. 5.3.1*).

Для п'яти наведених тверджень був розрахований індекс гендерних стереотипів: дуже високий рівень (у всіх п'яти питаннях висловлена згода з наведеним твердженням) продемонстрували 7,4% опитаних підлітків, високий рівень (згода з трьома або чотирма твердженнями) – 14,7%, середній рівень (згода з будь-якими двома твердженнями) – 13,3%, невисокий рівень (згода з будь-яким одним твердженням) – 20,2%, відсутність стереотипних поглядів (із жодним твердженням не висловили згоду) вивила менше ніж половина опитаних – 44,4% (*рис. 5.3.1*).

Рівень трансляції гендерних стереотипів знижується з віком. Характерніші прояви гендерної нерівності в поглядах виявилися серед підлітків, які за самовизначенням матеріального благополуччя віднесли свої сім'ї до двох крайніх позицій – мало-забезпечених та до сімей з високим рівнем матеріального статку. Найнижчий рівень стереотипних поглядів продемонстрували студенти закладів вищої освіти, а вищий за середній – учні закладів професійної технічної освіти. Виявлена також залежність поширеності гендерних стереотипів від рівня освіти батьків – чим вищим є рівень освіти матері або батька, тим меншою мірою підлітки транслюють гендерні стереотипи.

Таблиця 5.3.1

**Поширеність гендерних стереотипів серед хлопців і дівчат,
% та середній бал за 5-бальною шкалою***

Будь ласка, зазнач, наскільки ти згоден(а) або не згоден(а) з кожним твердженням	Хлопці		Дівчата		Загалом	
Заохочувати вступити до закладу вищої освіти необхідно більше синів, ніж дочок						
Цілком згоден(а)	19,9	30,9	10,1	17,0	15,1	24,0
Згоден(а)	11,0		6,9		8,9	
І так, і ні	33,8		28,0		30,9	
Не згоден(а)	22,0	35,3	32,5	55,0	27,2	45,1
Цілком не згоден(а)	13,3		22,5		17,9	
<i>Середній бал*</i>	2,98		3,50		3,24	
У цілому в батька повинно бути більше влади у прийнятті сімейних рішень, ніж у матері						
Цілком згоден(а)	18,6	40,7	11,0	26,6	14,8	33,6
Згоден(а)	22,1		15,6		18,8	
І так, і ні	34,4		32,7		33,5	
Не згоден(а)	17,1	24,9	26,8	40,7	22,0	32,9
Цілком не згоден(а)	7,8		13,9		10,9	
<i>Середній бал*</i>	2,73		3,17		2,95	
Учитись гарно в школі важливіше юнакам, ніж дівчатам						
Цілком згоден(а)	16,2	28,0	7,8	14,0	12,0	21,0
Згоден(а)	11,8		6,2		9,0	
І так, і ні	34,7		21,6		28,1	
Не згоден(а)	25,1	37,3	38,8	64,4	32,0	50,9
Цілком не згоден(а)	12,2		25,6		18,9	
<i>Середній бал*</i>	3,05		3,68		3,37	
Юнаки кращі лідери, ніж дівчата						
Цілком згоден(а)	22,4	43,2	5,4	11,6	13,9	27,4
Згоден(а)	20,8		6,2		13,4	
І так, і ні	32,3		20,7		26,5	
Не згоден(а)	16,3	24,5	38,0	67,7	27,2	46,2
Цілком не згоден(а)	8,2		29,7		19,0	
<i>Середній бал*</i>	2,67		3,80		3,24	
Дівчата повинні більше цікавитись тим, як стати гарною жінкою та матір'ю, ніж бажати професійної чи ділової кар'єри						
Цілком згоден(а)	24,8	44,0	16,4	30,5	20,6	37,2
Згоден(а)	19,2		14,1		16,6	
І так, і ні	33,7		29,6		31,6	
Не згоден(а)	13,5	22,3	22,5	39,9	18,1	31,2
Цілком не згоден(а)	8,8		17,4		13,1	
<i>Середній бал*</i>	2,62		3,10		2,86	

* За 5-бальною шкалою, де «1» – «цілком згоден(а)», «5» – «цілком не згоден(а)». Отже, чим вищим є середній бал, тим меншою мірою проявляються гендерні стереотипи.

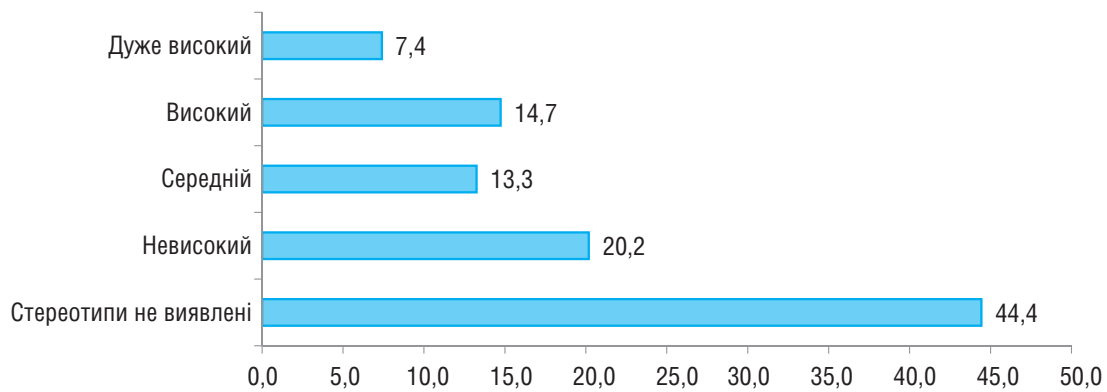

Рис. 5.3.1. Індекс гендерних стереотипів, %

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Гендерні стереотипи виявилися досить поширеними серед підлітків, особливо юнаків. У середньому понад половина підтримала хоча б одне з наведених тверджень щодо гендерної нерівності. Такий результат дає підстави наголосити на актуальності спеціальної уваги закладів освіти, педагогічних колективів, засобів масової інформації, батьків і лідерів формування громадської думки до формування цінностей гендерної рівності. Доцільно спланувати цільові інформаційно-освітні кампанії, спрямовані на долання гендерних стереотипів та утвердження рівних прав жінок і чоловіків у сучасному світі, проведення інтерактивних дискусій, ток-шоу тощо. Необхідно запровадити знайомство підлітків із законодавством європейських країн щодо забезпечення гендерної рівності в різних сферах суспільного життя та практикою його застосування.

5.4. Підлітки та праця

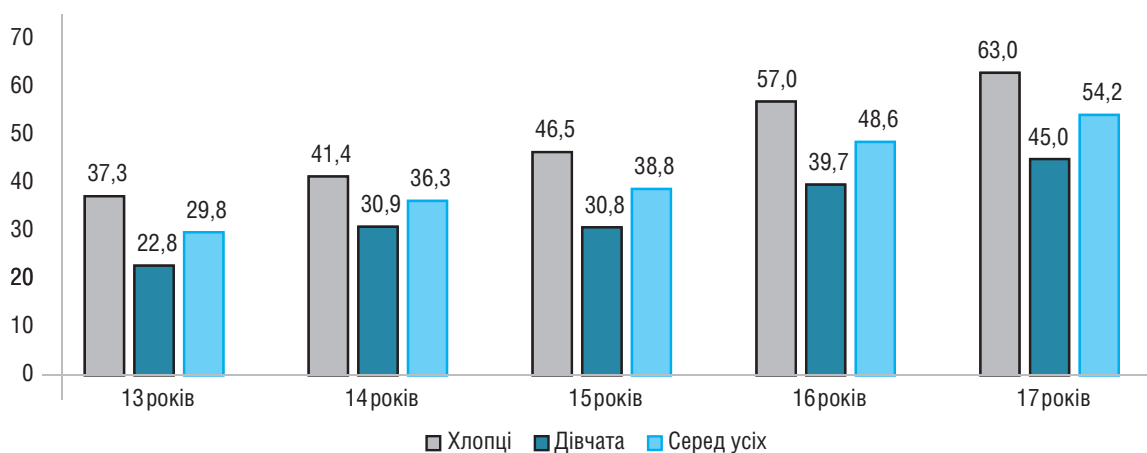
Залучення неповнолітніх до трудових правовідносин в Україні регулюються Кодексом законів про працю України⁴², зокрема статтями 51 та 187. Стаття 51 визначає скорочену тривалість робочого часу: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень. Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу, передбачену в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку. Стаття 187 визначає права неповнолітніх у трудових правовідносинах: неповнолітні, тобто особи, які не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток і деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Ураховуючи актуальність питання дитячої праці та незначну кількість проведених у попередні роки досліджень за даною тематикою, ГО «УІСД ім. О. Яременка» запропонувала для опитування національний блок «Про працю», де підліткам та молоді, котра навчаються, ставились окремі запитання стосовно їхнього досвіду залучення до трудових правовідносин.

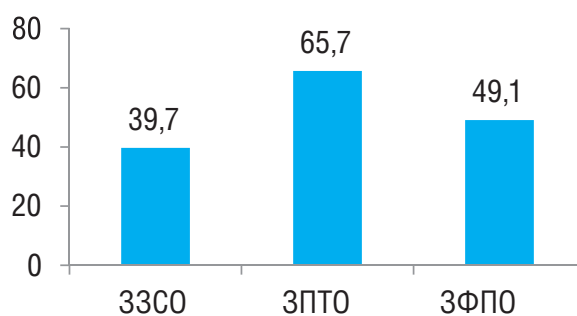
⁴² Кодекс законів про працю України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n1032>.

Результати, отримані в рамках даного дослідження, слід сприймати як пілотні, оскільки інструментарій, як показало дослідження, потребуватиме доопрацювання. Так, цей блок має обмеження аналізу через неокреслений дослідниками період часу, коли респондент виконував певну діяльність протягом року – щодня чи під час будь-яких канікул.

За результатами опитування, майже кожен другий (43,1%) підліток упродовж останніх 12 місяців мав досвід виконання будь-якої роботи за винагороду, прибуток чи безоплатно *зароди доходу* особистого та родини (включно з роботою в особистому селянському господарстві). Питома вага хлопців з досвідом виконання будь-якої роботи протягом останніх 12 місяців майже в півтора раза більша ніж дівчат (50,7% та 35,3% відповідно). Питома вага залучених до будь-якої діяльності зростає зі збільшенням віку (від 29,8% у 13 років до 54,2% у 17 років) (рис. 5.4.1) та найбільшою є серед учнів, які навчаються в закладах професійної технічної освіти (рис. 5.4.2). Що стосується типу населеного пункту, то найбільшою мірою мали досвід праці опитані, які проживають у селі (46,4%) та в обласних центрах (42,5%).

Рис. 5.4.1. Частка підлітків, які мали досвід виконання будь-якої роботи за винагороду, прибуток чи безоплатно зароди доходу особистого та родини, залежно від віку і статі, %

Рис. 5.4.2. Частка підлітків, які мали досвід виконання будь-якої роботи за винагороду, прибуток чи безоплатно зароди доходу особистого та родини, залежно від типу закладу освіти, %

Найпоширенішою є робота в особистому селянському господарстві (53,9%) та допомога в сімейному бізнесі (за винятком домашньої роботи) (49,0%). Хлопці та дівчата однаково залучаються до цих видів діяльності. До інших видів робіт хлопці залучаються більше, ніж дівчата. Працювали за заробітну плату чи оплату в натуральній формі на підприємстві 34,5%, а у фізичної особи – роботодавця 31,3% (табл. 5.4.1).

Таблиця 5.4.1

Питома вага респондентів за видами робіт серед тих, хто мав досвід виконання будь-якої роботи за винагороду, прибуток чи безоплатно заради доходу особистого та родини впродовж останніх 12 місяців, % залежно від статі (сума відповідей перевищує 100%, оскільки респондент міг указати декілька варіантів відповіді)

	Серед усіх	Хлопці	Дівчата
1. Працював(ла) за зарплату чи оплату в натуральній формі на підприємстві (за винятком роботи за наймом у домашніх господарствах інших осіб). <i>Наприклад: постійне місце роботи, на основі контракту, випадкова робота або на основі домовленості за оплату, робота, виконана за їжу чи притулок</i>	34,5	40,3	26,0
2. Працював(ла) за зарплату чи оплату в натуральній формі у фізичної особи – роботодавця (за винятком роботи за наймом у домашніх господарствах інших осіб). <i>Наприклад: постійне місце роботи, на основі контракту, випадкова робота або на основі домовленості за оплату, робота, виконана за їжу чи притулок</i>	31,3	37,8	21,8
3. Працював(ла) самостійно як підприємець на власні кошти (можливо, разом з іншими). <i>Наприклад: продаж товарів, виробництво товарів для продажу, ремонт, охорона автомобілів, перукарські послуги, перевезення пасажирів чи товару та інше</i>	27,4	29,6	24,2
4. Працював(ла) в домашніх господарствах інших осіб за оплату в грошовій чи натуральній формі	38,4	42,6	32,1
5. Допомогавав(ла) безоплатно в сімейному бізнесі (за винятком домашньої роботи: приготування їжі, прасування, догляду за дітьми тощо). <i>Наприклад: допомагав продавати речі, виготовляв товари для продажу чи обміну, вів бухгалтерію, будівельні роботи або капітальний ремонт у сімейному бізнесі тощо</i>	49,0	49,2	48,7
6. Працював(ла) в особистому селянському господарстві, допомагав(ла) вирощувати рослини, збирати врожай, доглядати за тваринами задля продажу відповідної продукції на ринку тощо. <i>Наприклад: вирощування різних культур, збирання врожаю, догляд за тваринами, птицею</i>	53,9	54,5	53,3
7. Виконував(ла) послуги чи виготовляв(ла) товари для споживання в домашньому господарстві Вашої сім'ї (будував, шив одяг, виготовляв меблі, робив ремонт, постійно готував їжу, носив воду або збирав дрова, доглядав за домашніми тваринами тощо)	38,3	40,0	35,7

За відповідями учнів, середня тривалість робочого дня становить чотири з половиною години, якщо респонденту до 15 років, а з дорослішанням середня тривалість робочого дня зростає до шести годин у ті дні, в які підлітки працюють. Майже кожен третій з тих, хто має досвід роботи за останні 12 місяців, працював понад 8 годин на день.

Отримані дані дають змогу визначити поширеність понаднормованої (більше годин на добу, ніж це дозволено законодавством України) тривалості робочого дня серед працюючих неповнолітніх: 19,9% хлопців та 18,6% дівчат працюють 8–9 годин на добу; понад 10 годин на добу працюють 16,4% хлопців та 18,1% дівчат.

Найчастіше робочим місцем називалася робота у власному домогосподарстві (51,1% серед дівчат та 43,3% серед хлопців). Кожен шостий зазначив, що не мав постійного місця роботи, що може свідчити про тимчасові випадкові заробітки за нагодою.

Хлопці (13,4%) частіше за дівчат (8,4%) указували робоче місце на підприємстві (в офісі, цеху, на склад тощо). Дівчата (10,4%) частіше за хлопців (4,8%) відповіли, що працювали у магазинах, кіосках, кафе, ресторанах, готелях.

Серед тих, хто виконував будь-яку роботу протягом останніх 12 місяців, 2,3% опитаних залучені до важкої роботи на будівельному майданчику – 2,3% (серед хлопців 1,8% проти 0,1% серед дівчат) та 0,8% на шахті/копальні/кар'єрі (0,6% хлопців; дівчат за таким робочим місцем під час дослідження виявлено не було). Хлопці більше, ніж дівчата, працюють там, де необхідна фізична сила. Що стосується останніх видів діяльності, то вони належать до найгірших форм дитячої праці, а згідно із законодавством України, заборонено застосовувати працю неповнолітніх осіб на важких роботах та на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах (табл. 5.4.2).

Таблиця 5.4.2

Розподіл відповідей на запитання «Де знаходилось(ться) твоє робоче місце?», за статтю, % (серед тих, хто виконував(ла) будь-яку роботу за винагороду, прибуток чи безоплатно ЗАРАДИ ДОХОДУ свого та родини (включаючи роботу в особистому селянському господарстві) упродовж останніх 12 місяців та надав відповідь на запитання)

	Хлопці	Дівчата	Загалом
<i>N</i> =	1 597	1 102	2 699
У себе вдома (у власному домогосподарстві)	43,3	51,2	46,4
Немає постійного місця роботи	16,7	14,8	15,9
На підприємстві (офіс, цех, склад тощо)	13,4	8,4	11,4
У магазині, кіоску, кафе, ресторані, готелі	4,7	10,4	7,1
У домогосподарстві клієнта чи роботодавця	7,9	5,3	6,9
На фермі, земельній ділянці, у саду (власній чи роботодавця)	5,8	5,4	5,6
На будівельному майданчику	3,7	0,2	2,3
На відкритому ринку чи вуличному лотку	1,9	2,7	2,2
На шахті, в копальні, кар'єрі	1,2	0,1	0,8
Інше	1,4	1,5	1,4

Учні закладів професійної технічної освіти більше працюють на підприємствах (в офісі, цеху, на складі тощо), ніж учні загальноосвітніх шкіл та коледжів (14,1% проти 3,3% і 8% відповідно). Можна припустити, що учні закладів професійної технічної освіти отримують досвід реальної роботи за спеціальністю паралельно з отриманням освіти.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідно до викладених результатів можна зазначити, що залученість неповнолітніх до виконання будь-якої роботи за винагороду є значною – на це вказали 43,1%. Хлопці більшою мірою залучені до трудової діяльності, ніж дівчата (50,7% та 35,3% відповідно). Найпоширенішими видами роботи є праця в особистому селянському господарстві або в сімейному бізнесі. Кожен третій має досвід роботи за заробітну плату чи оплату в натуральній формі на підприємстві або у фізичної особи – роботодавця.

Середня тривалість робочого дня становить чотири з половиною години, якщо респонденту до 15 років; з дорослішанням середня тривалість робочого дня зростає до шести годин у ті дні, коли підлітки працюють.

Майже кожен третій з тих, хто за останні 12 місяців мав досвід роботи заради доходу, працював понад 8 годин на день.

- Зважаючи на важливість набуття дітьми досвіду роботи, місцевим громадам потрібно вести активну роботу з роботодавцями та заохочувати їх до надання першого робочого місця дітям та підліткам, особливо в канікулярний період.

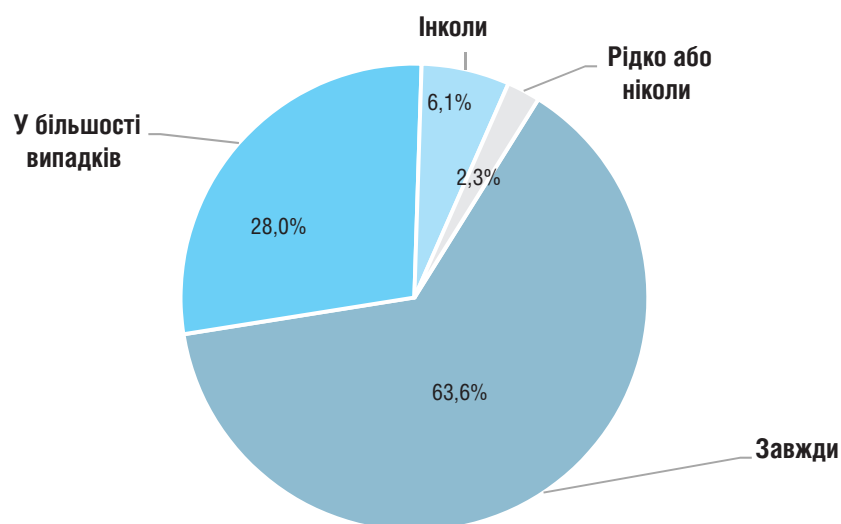
- Слід запровадити системні моніторингові дослідження серед різних категорій дітей, підлітків та молоді з метою визначення мотивації та умов, які спонукають їх працювати.

- Доцільно провести інформаційні кампанії та роз'яснювальну роботу щодо переваг/недоліків зайнятості дітей, підлітків та молоді серед батьків, учителів/викладачів, роботодавців, інших зацікавлених сторін та серед самих молодих людей.

5.5. Безпека підлітків та молоді

Безпека – один з базових аспектів здоров'я дитини. У цьому підрозділі представлена самооцінка підлітків щодо рівня безпеки в районі проживання, а також проаналізовано тривалість дороги від дому до школи / закладу освіти й те, яким чином учні/студенти долають цей шлях.

Безпека району проживання. Більшість учнів зазначає високий рівень безпеки в районі свого проживання: дві третини (63,6%) завжди відчують себе в безпеці, ще 28% – у більшості випадків, 6,1% надали відповідь «інколи», а «рідко або ніколи» – 2,3% (рис. 5.5.1).

Рис. 5.5.1. Самооцінка відчуття себе в безпеці в районі проживання
(розподіл відповідей на запитання: «У цілому я відчуваю себе в безпеці в районі, де я проживаю...»)

Дівчата дещо рідше, ніж хлопці, обирали відповідь «завжди», але частіше давали відповідь «у більшості випадків». Отже, загалом 90,6% дівчат та 92,6% хлопців зазначили високий рівень безпеки в районі проживання (табл. 5.5.1).

Таблиця 5.5.1

Розподіл відповідей на запитання: «У цілому я відчуваю себе у безпеці у районі, де я проживаю...», за статтю, %

	Хлопці		Дівчата		Загалом	
Завжди	66,8	92,6	60,2	90,6	63,6	91,6
У більшості випадків	25,8		30,4		28,0	
Інколи	5,1		7,1		6,1	
Рідко або ніколи	2,3		2,3		2,3	

Так само, більшість вважає, що район, де вони проживають, є гарним місцем для проживання (71,5%) або нормальним (25,1%). Частка тих, хто назвав місце проживання не добрим, становить 3,4% (табл. 5.5.2).

Таблиця 5.5.2

Розподіл відповідей на запитання: «Чи вважаєш ти район, де ти проживаєш, гарним місцем для проживання?», %

Так, це дуже добре місце	41,3	71,5 – добре місце
Так, це добре місце	30,2	
Це нормальне місце	25,1	
Ні, це недобре місце	2,5	3,4 – НЕ добре місце
Ні, це взагалі не добре місце	0,9	

Змістовнішу характеристику середовища проживання підлітків надають відповіді на запитання щодо згоди/незгоди з низкою тверджень. Три чверті опитаних відповіли, що біля їхнього дому безпечно гуляти чи грати самому. Сім з десяти підлітків відповіли, що в школі є гральні майданчики, де можна побігати, така сама частка зазначила, що біля будинку є місце, де можна погуляти; 61% відповіли, що поблизу дому є інші однолітки, з якими можна погуляти. Гіршою є ситуація щодо наявності гральних майданчиків чи парків поблизу дому (44,7% ствердних відповідей проти 31,3%, які спростовують це).

Опосередковано про безпечність середовища проживання свідчать відповіді на запитання щодо контролю з боку батьків: 61,1% відповіли, що завжди мають казати батькам, куди вони йдуть гуляти (лише 8,1% не мають цього робити); 53,7% мусять повернутися додому в певний час (9,8% – однозначно не мають цього робити) (табл. 5.5.3).

Таблиця 5.5.3

Характеристика середовища проживання, %

Твердження щодо характеристики середовища проживання	Однозначно так	Важко сказати	Однозначно ні	Коефіцієнт згоди*
Біля мого дому безпечно гуляти чи грати самому впродовж дня	74,6	17,7	7,7	9,7
У школі є гральні майданчики, де можна побігати	71,0	21,1	7,9	9,0
Біля мого будинку є місце, де я можу погуляти	69,8	21,7	8,5	8,2
Поблизу мого дому є інші однолітки, з якими можна погуляти	61,0	25,9	13,1	4,7
Біля мого дому є гральні майданчики чи парки, де я можу грати	44,7	24,0	31,3	1,4
Я завжди мушу казати своїм батькам, куди я йду гуляти	61,1	30,8	8,1	7,5
Якщо я йду гуляти, то мушу повернутися додому в певний час	53,7	36,5	9,8	5,5

* Розраховано як відношення частки тих, хто згоден, до тих, хто не згоден.

Дорога від дому до школи/ закладу освіти. Новелою останньої хвилі дослідження став блок запитань, який стосується дороги від дому до закладу освіти і тривалості цього шляху. Детальна інформація представлена у таблиці 5.5.4. Слід зазначити, що те, як підлітки дістаються з дому до закладу освіти й із закладу освіти додому дещо відрізняється. Є відмінності й у тому, що дівчата частіше, ніж хлопці, зазначали використання автомобіля як засобу долання шляху до закладу освіти. Для трьох чвертей складовою шляху є піша хода.

Таблиця 5.5.4

Як підлітки долають основний шлях ВІД ДОМУ ДО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ та ДОДОМУ ІЗ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ, %
(сума відповідей перевищує 100% по кожному стовпчику, оскільки респондент мав змогу вказати декілька варіантів відповіді)

Пішки та види транспорту	Від дому до закладу освіти			Додому із закладу освіти		
	Хлопці	Дівчата	Загалом	Хлопці	Дівчата	Загалом
Пішки	70,7	74,0	72,3	73,6	77,6	75,6
На автобусі	21,2	21,6	21,4	19,8	20,2	20,0
На автомобілі	14,3	19,1	16,7	9,5	13,3	11,3
На велосипеді	9,7	6,9	8,3	9,6	6,8	8,2
На маршрутці	6,6	7,3	7,0	6,9	7,7	7,3
На тролейбусі	2,9	2,6	2,7	2,9	2,4	2,6
На трамваї	1,7	1,3	1,5	1,6	1,3	1,5
На мопеді	1,5	1,2	1,4	1,5	1,2	1,3
На мотоциклі	1,5	0,8	1,1	1,6	0,7	1,1
На метро	1,2	0,9	1,0	1,2	1,0	1,1
На потягу, електричці	0,8	0,6	0,7	0,9	0,4	0,7
На човні	0,8	0,3	0,6	0,7	0,3	0,5
Інше	0,7	0,6	0,7	0,7	0,6	0,7

Типологізація засобів додання шляху до закладу освіти дає підстави виокремити такі групи: тільки пішки – 54,6% підлітків; пішки та одним з видів транспорту – 17,7%; пішки та двома і більше видами транспорту – 3,9%; тільки автомобілем – 5,8%; тільки громадський транспорт (тролейбус, автобус, трамвай, маршрутка, метро, потяг, електричка) – 14,9%; інші варіанти – 3,1%.

Серед учнів міських закладів освіти група, яка долає шлях тільки пішки, становить 61%, серед учнів сільських шкіл – 51%, учнів ЗПТО та ЗВО – 35%. Тільки автомобіль як засіб додання шляху до закладу освіти використовують 8,7% учнів обласних центрів, 7,3% – в інших містах, 3,7% – у сільській місцевості; менше ніж 1% учнів ЗПТО та 2,4% студентів ЗВО. Різні види громадського транспорту та їх комбінації частіше використовують учні ЗПТО та ЗВО.

Тривалість дороги до закладу освіти для майже 90% підлітків займає не більше ніж 30 хвилин. Кожному п'ятому (21,2%) потрібно менше ніж 5 хвилин, для 41,8% – від 5 до 15 хвилин; для чверті (25%) – від 15 до 30 хвилин. Тривалість шляху від 30 хвилин до однієї години зазначили 8,2%, а понад годину потребують 3,9%. Чим більше видів транспорту мають використовувати підлітки, щоб подолати дорогу до закладу освіти, тим більше часу вони втрачають (табл. 5.5.5).

Таблиця 5.5.5

Самооцінки тривалості дороги від дому до закладу освіти, %

	Хлопці	Дівчата	Загалом					
			Всі	Тільки пішки	Пішки та транспорт	Пішки та 2+ видів транспорту	Автомобіль	Тільки різні види громадського транспорту
Менше ніж 5 хвилин	22,0	20,3	21,1	32,1	9,3	2,9	10,0	4,6
5–15 хвилин	40,8	42,9	41,8	47,9	39,7	22,8	45,9	25,2
15–30 хвилин	24,7	25,3	25,0	16,3	34,6	39,4	30,5	39,6
Від 30 хвилин до 1 години	8,2	8,1	8,2	2,7	11,7	22,6	10,0	18,8
Понад 1 годину	4,3	3,4	3,9	0,9	4,7	12,3	3,5	10,8

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Слід зазначити, що 95% визначають місце свого проживання як безпечне. Водночас 3,4% назвали середовище, де вони мешкають, небезпечним. Половина підлітків долає дорогу до закладу освіти тільки пішки (54,6%); пішки та одним з видів транспорту – 17,7%; пішки та двома видами транспорту і більше – 3,9%; тільки автомобілем – 5,8%; тільки громадським транспортом (тролейбусом, автобусом, трамваєм, маршруткою, метро, потягом, електричкою) – 14,9%; інші варіанти використовують 3,1%. Дві третини на дорогу до закладу освіти витрачають до 15 хвилин, ще чверть – до 30 хвилин. Більше ніж 30 хвилин потребують 12%, що більшою мірою стосується учнів ЗПТО і студентів ЗВО, яким необхідно використовувати більше різних видів транспорту.

Отримані результати свідчать про те, що питання безпеки, в тому числі безпеки при використанні транспорту, є актуальними в середовищі підлітків і мають бути включеним до переліку важливих аспектів позакласної освіти в закладах освіти.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Підлітки вважаються більш здоровими порівняно з іншими групами населення, але сьогодні підлітковий вік визнається критичною стадією життєвого циклу, протягом якої закріплюються різні моделі поведінки, що роблять внесок у формування поточного стану здоров'я та показників здоров'я в майбутньому. З'являються дедалі нові дані, які свідчать про те, що підлітки є особливо чутливими до впливу навколишнього середовища, і це лише підкреслює актуальність підходу до вивчення їхнього стану здоров'я та благополуччя з погляду соціальних детермінант.

6 грудня 2016 р. Комітет з прав дитини ООН запропонував Зауваження загального порядку № 20 щодо здійснення прав дитини в підлітковому віці. Зауваження стосується Конвенції щодо прав дитини (до 18 років), але сфокусоване саме на дітях підліткового віку (другого десятиріччя життя)⁴³.

Дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC) розглядає саме підлітковий вік як критичний період у житті людини, надаючи інформацію про поведінку підлітків щодо їхнього здоров'я, соціального контексту й середовища, в якому відбувається їхній розвиток. Це унікальний інструмент, що відкриває шлях до розуміння нових проблем і завдань, пов'язаних зі здоров'ям підлітків. У звіті підкреслюється актуальність надання підліткам можливості висловити свою думку і взяти участь у заходах, пов'язаних з їхнім здоров'ям і благополуччям. Підлітки повинні відігравати активну роль у визначенні завдань, пов'язаних з їхнім соціальним оточенням і здоров'ям, робити внесок у розробку цілеспрямованих рішень і заходів для свого здоров'я та благополуччя.

Сучасний стан здоров'я дітей підліткового віку потребує корекції системи охорони здоров'я та виховання. Багатьом захворюванням легше запобігти, ніж їх лікувати, тому в діяльність медичних і навчально-освітніх установ слід активно впроваджувати концепцію, яка базується на збереженні та зміцненні здоров'я дітей другого десятиріччя життя, адже в цей період батьківський контроль (у тому числі за здоров'ям) зменшується. Для того щоб здоровий спосіб життя для дітей підліткового віку став нормою, а не винятком, потрібні зусилля не лише закладів медицини та освіти, а й усіх залучених до розвитку спортивно-дозвілєвої інфраструктури. Прагнення дітей підліткового віку до здорового способу життя має бути забезпечене наявністю й доступністю відповідних спортивних і дозвілєвих закладів.

Об'єктивні характеристики підліткового віку, серед яких – зростання емоційності та нестійкі психічні стани, мають бути, з одного боку, зрозумілі широкому загалу населення, з другого – мати професійну психологічну підтримку. Таким чином, потрібно

⁴³ Комітет ООН з прав дитини. Зауваження загального порядку № 20 (2016) про реалізацію прав дитини в підлітковому віці. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Konvenciya-OON-z-prav-ditini.html>.

спрямувати зусилля як на просвітницьку діяльність серед батьків і старших поколінь, які взаємодіють з дітьми підліткового віку, так і на зміцнення безоплатної психологічної підтримки для дітей підліткового віку, адже наявна кількість психологів у навчальних закладах недостатня для надання психологічної допомоги. Існує нагальна потреба розробляти й упроваджувати спеціальні програми підтримки психологічного самопочуття та емоційного комфорту, комунікативних навичок. Крім того, необхідно звернути особливу увагу на спеціальні програми підтримання психологічного здоров'я учнів ЗПТО з огляду на недоотримання ними всього спектра батьківської підтримки/контролю/проведення спільного дозвілля.

Сучасне цифрове середовище – це нові ризики (від кібербулінгу та продажу психоактивних речовин до дитячої порнографії). Відповіддю на ці ризики має стати стратегія не заборони, а підвищення цифрової грамотності (як для дітей підліткового віку, так і для дорослих). Курс із медіаграмотності й медіабезпеки може стати частиною навчальної програми в рамках загальної середньої та середньої спеціальної освіти.

Необхідно приділити увагу «легким» формам прояву насильства серед дітей підліткового віку. Для ефективного запобігання та профілактики булінгу вчителі мають вчасно й адекватно реагувати на цю проблему. Її можна розв'язати за допомогою відповідного додаткового навчання вчителів.

Завдяки розвитку уявлень про шкідливий вплив алкоголю на мозок дорослих стали можливими здійснення жорсткішої політики, спрямованої на контроль над споживанням алкоголю серед підлітків, а також зміна соціальних норм. Необхідно активізувати заходи, спрямовані на запобігання експериментуванню серед підлітків та недопущення формування шкідливих форм поведінки серед тих, хто експериментував з алкоголем або курінням. Усі ці заходи допоможуть відкласти перші випробування тютюну та вживання алкоголю на більш пізні строки.

У системі освіти не слід обмежуватися навчальним курсом «Основи здоров'я», а продовжувати систематичну освітню роботу з дітьми підліткового віку щодо зміцнення власного здоров'я та формування навичок здорового способу життя. Потрібно запровадити ефективну систему викладання в школах тем «Перша домедична допомога» і «Статеве виховання». У разі необхідності вчителі повинні пройти додаткове навчання, яке відповідає сучасним потребам дітей підліткового віку.

Вирішальне значення має доступ до сучасних засобів контрацепції та конфіденційних послуг у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я. Це особливо актуально для хлопчиків із сімей з низьким достатком. При цьому недостатня кількість кваліфікованих практикуючих спеціалістів може ускладнити реалізацію політики, спрямованої на поліпшення сексуального здоров'я в цій групі.

З огляду на ризиковані статеві практики, які найбільше поширені саме серед дітей підліткового віку, слід прийняти національну стратегію в галузі сексуального та репродуктивного здоров'я. Забезпечення дітей підліткового віку необхідними знаннями щодо сексуального та репродуктивного здоров'я може врятувати їм життя або знизити ймовірність ризикованих статевих практик. Важливою є первинна профілактика: проведення фокусованих інформаційних кампаній щодо індивідуального захисту інфікування на ВІЛ та вірусний гепатит С; розробка фокусованих профілактичних програм для категорії дівчат підліткового віку, які практикують «секс в обмін»; посилення компонента «Протестуйся» серед дітей підліткового віку; впровадження та популяризація програми щодо підвищення доступності презервативів; реалізація

кампанії «Ні насильству»; запровадження стратегії «відкладання початку сексуального дебюту» з дітьми підліткового віку. Слід також удосконалити процес підготовки фахівців з питань сексології та охорони репродуктивного здоров'я у вищих педагогічних і медичних навчальних закладах.

Реалізація комплексної, інтегрованої, гнучкої та стабільної політики для досягнення позитивних результатів щодо здоров'я в цій групі можлива лише за наявності необхідної політичної волі з метою забезпечення достатніх ресурсів для її здійснення та оцінювання. Знання, отримані в рамках дослідження, дають важливу інформацію про найефективніші заходи щодо зміцнення здоров'я молоді.

СТИСЛЕ ВИКЛАДЕННЯ

Входження проблеми здоров'я до числа пріоритетних завдань соціального розвитку країни зумовлює актуальність необхідності проведення наукових досліджень і напрацювання методичних та організаційних підходів до збереження та зміцнення здоров'я, формування здорового способу життя.

Останнім часом велике занепокоєння викликає стан здоров'я населення України, в тому числі молоді. Без сумніву, Україна є однією з країн, де погіршення стану здоров'я населення набуло катастрофічного характеру. Спостерігається значне зростання уроджених вад розвитку, зростає кількість хронічних хворих, психічних і злоякісних захворювань, скорочується тривалість життя населення.

Україна є учасником міжнародного дослідницького проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (Health Behaviour in School-Aged Children – HBSC), що стало можливим за підтримки головного партнера – Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Для реалізації хвилі опитування HBSC-2014 р. в Україні при Міністерстві охорони здоров'я України була створена й затверджена відповідним наказом робоча група проекту, яка продовжує свою активну діяльність і дотепер.

Дослідження HBSC передбачає не лише моніторинг здоров'я та поведінки підлітків у часі, а й урахування різних складових їхнього здоров'я в ширшому контексті. Для того щоб зрозуміти, які чинники впливають на здоров'я та поведінку підлітків, вивчається як їхнє навколишнє соціально-економічне середовище, так і умови, що характеризують їхнє життя вдома, в школі, групах однолітків. Дослідження HBSC забезпечує широту та глибину інформації, недосяжні при проведенні більшості моніторингових досліджень.

У рамках підготовки хвилі HBSC-2018 активно залучалася молодь з метою розуміння важливих тем, які підлітки хотіли бачити в національній базі даних і мати можливість порівнювати себе з ровесниками з інших європейських країн – учасниць проекту. Так, на початку 2017 р. було здійснене опитування молоді в рамках проекту «U-Report Ukraine», а в червні того самого року проведені два фокус-групові інтерв'ю з учасниками МАН м. Київ.

На цей час в Україні в межах проекту HBSC проведені п'ять хвиль опитування (у 2002 р. опитано 5267 учнів; у 2006 р. – 6535 учнів, у 2010 р. – 10 343 учні, у 2014 р. – 11 930 учнів, у 2018 р. – 13 337 учнів). Національна вибірка сукупність дає можливість провести аналіз за віком, статтю, типом поселення, регіоном, типом сім'ї, матеріальним станом тощо, але не передбачає аналіз на рівні області й навчального закладу.

Мета дослідження – отримати надійну й валідну інформацію щодо характеристик здоров'я та способу життя учнівської молоді 11, 13, 15 та 17 років, яка дасть змогу посилити заходи зі збереження та зміцнення здоров'я, визначити пріоритети формування навичок здорового способу життя з урахуванням особливостей різних

статеві-вікових груп; вивчити вплив соціального оточення на стан здоров'я учнівської молоді; посилити інформаційне забезпечення діяльності з формування здорового способу життя на базі навчальних закладів; започаткувати впровадження системи індикаторів щодо здорового способу життя серед підлітків, які ґрунтуватимуться на даних соціологічного опитування та доповнять відомчу статистику щодо захворювань.

Об'єктом дослідження стали передусім молоді люди віком 10–17 років, які навчаються, відповідно, у 5–11 класах ЗЗСО та на 1-му, 2-му курсах ЗПТО та 1-му, 2-му курсах ЗФПО (на базі 9-річної освіти).

Усього опитано 13 337 респондентів з 287 навчальних закладів, розташованих у 369 населених пунктах (173 містах і 196 селах) України.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Атмосфера навчального закладу

- Ставлення респондентів до свого навчального закладу на час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) було переважно позитивним: 81,5% опитаних зазначили, що заклад їм «дуже подобається» та «скоріше подобається».

- Найбільше позитивного ставлення було серед студентів ЗФПО (87,8%), дещо менше – ЗПТО (86,0%), найменше – ЗЗСО (80,9%).

- Відчуття навчального навантаження на час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) характеризувалося тим, що під час виконання шкільних завдань як у класі/групі, так і вдома, значне напруження відчували 5,2% опитаних, незначне – 35,2%, а 40,4% жодного напруження не відчували.

- Разом «цілком згодних» та «згодних» із твердженням «Учням/студентам нашого класу/ групи подобається бути разом» на час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) було 47,2%; з твердженням «У нашому класі/групі багато добрих і турботливих учнів/студентів» – 42,3%; з твердженням «Інші учні/студенти приймають мене таким(ою), яким(ою) я є», – 63,5%.

- На час дослідження (незалежно від статі, віку, типу навчального закладу та розміру поселення) були «цілком згодні» та «згодні» разом, що вчителі/викладачі сприймають їх такими, якими вони є, 66,3% опитаних; тих, хто відчував, що їхні вчителі/викладачі піклуються про них, було 48,6%; а респондентів, які дуже довіряли педагогам, – 43,5%.

Доступність та облаштування навчального закладу

- Про відсутність спортивних залів у сільських навчальних закладах повідомили 7,1% керівників.

- У середньому на кожний заклад припадає 28 комп'ютерних робочих місць (від 17 у сільських ЗЗСО до 68 у ЗФПО).

- Наявність гарячого водопостачання зазначили 83,9% керівників навчальних закладів. Скоротилася кількість ЗФПО без гарячої води (з 27% у 2014 р. до 20% у 2018 р.).

- Підвезення учнів, які проживають на відстані понад 3 км від навчального закладу, організоване в 47,0% закладів, найбільше – у ЗЗСО на селі – 77,8%.

- Забезпечити безперешкодний доступ для учнів/студентів з функціональними обмеженнями (інвалідів) спроможні 58,6% ЗЗСО обласних центрів, 78,4% в інших

містах, 81,8% на селі. У переважній більшості закладів доступність забезпечена в межах першого поверху (73,1), повністю доступними (всі приміщення на всіх поверхах) є лише 5,7% закладів.

Місце навчального закладу в позанавчальній діяльності підлітків та молоді

- У близько 40% навчальних закладах на безоплатній основі надається музична освіта, у більш ніж половині закладів працюють наукові гуртки (осередки МАН), понад дві третини практикують предметні факультативи, а найбільше підлітки можуть користуватися спортивними секціями (86,7%) та гуртками за інтересами – 91,6%.

- Понад половина (54,7%) закладів відкриті для відвідування своїх позанавчальних осередків дітьми, які не є учнями/студентами цього закладу; мало не всі заклади (96,8%) відкриті для позанавчальної діяльності в години робочого тижня, 47,7% – у вихідні дні, 24,9% – у святкові дні.

- Одним з важливих чинників підтримки позанавчальної діяльності закладів є співпраця з іншими організаціями, й у цьому напрямі найпопулярнішими партнерами є ЦСССДМ (91,6%), медичні заклади (82,8%) і ГО/БФ (68,8%).

- 97,1% керівників були «цілком згодні» та «згодні» разом, що учні/студенти підпорядкованих навчальних закладів обізнані про ухвалені рішення, які стосуються їхніх інтересів; 96,1% зазначили, що думка учнів/студентів ураховується при прийнятті рішень, котрі стосуються їхніх інтересів; 99,0% представників навчальних закладів повідомили, що думка представників батьківського активу враховується при прийнятті рішень, які стосуються інтересів учнів/студентів.

- Майже в половині закладів (47,1%) учні/студенти брали участь у засіданнях педагогічної ради / засіданні кафедри / вченої ради (найбільше – у ЗФПО – 75,0%, найменше – у ЗЗСО на селі – 39,4%); у 65,3% закладів представники батьківського активу брали участь у засіданнях педагогічної ради / засіданні кафедри / вченої ради.

- 65,9% учнів/студентів ніколи або майже ніколи не були залучені до таких позанавчальних видів діяльності, як участь у молодіжних гуртках (скауті, комп'ютерний клуб, шаховий клуб тощо).

Психологічне благополуччя та комфорт

- Серед усіх опитаних молодих людей дуже щасливими себе почували 38,6% підлітків.

- Від 68,5% до 78,7% учнівської молоді оцінили своє життя як найкраще можливе. Найбільше задоволених своїм життям виявилось серед 11-річних хлопців (81,3%), а найменше – серед 17-річних дівчат (65,4%).

- Такий щоденний смуток або безнадійність, що респонденти переставали займатися звичними справами, впродовж двох тижнів поспіль і більше протягом останніх 12 місяців відчувала четверта частина всіх опитаних (кожна третя дівчина (31,1%) та кожен п'ятий юнак (21%)).

- Кожен десятий підліток (10,1%) протягом останнього місяця «дуже часто» або «досить часто» відчував, що не в змозі контролювати важливе у своєму житті, а кожен шостий (16,6%) – що труднощів накопичилося так багато, що їх неможливо було подолати.

- Половина опитаних (49,6%) протягом останнього місяця «досить часто» або «дуже часто» відчувала себе впевненою у власній здатності впоратися з особистими проблемами.

• Загалом кожен другий підліток протягом останніх двох тижнів «більшість часу» або «весь час» відчував позитивні емоції, спокій, бадьорість, активність і наповненість власного життя.

• Більшість (63%) відчувала себе щасливою «весь час» або «іноді» протягом останнього тижня (3–7 днів).

• Кожен п'ятий респондент (22,2%) зазначив, що почував себе самотнім увесь час або іноді протягом останнього тижня (3–7 днів). Причому дівчата частіше, ніж хлопці, повідомляли про часте відчуття самотності (23,8% та 20,5% відповідно).

• Майже кожен шостий (18,3%) опитаний респондент зазвичай лягає спати опівночі чи пізніше в дні, коли завтра потрібно йти до навчального закладу.

• Частка тих, хто пізно лягає в дні навчання, істотно зростає з віком від 6,6% серед 11-річних до 32,3% серед 17-річних.

• У вихідні та канікулярні дні частка тих, хто лягає спати після опівночі, стрімко зростає в усіх вікових групах – про це повідомили 48,3% підлітків.

Батьківська сім'я

На думку учнівської молоді, сімейне середовище є досить дружнім, сприятливим і таким, що підтримує підлітка. При цьому набагато більше залучені до справ підлітка матері, ніж батьки.

• Не менше ніж дві третини (68%) учнівської молоді проживають з обома батьками.

• Більшості опитаних «легко» або «дуже легко» розмовляти з матір'ю на теми, які по-справжньому хвилюють (88,3%), з батьком – 76,7%, при цьому батько є бажаним співрозмовником переважно для хлопців (81,6%), ніж для дівчат (71,3%).

• Є тенденція до зменшення частки тих, кому легко розмовляти з батьками, зі зростанням віку учня. Найнижчий показник припадає на 14 років – 73,3%.

• На думку опитаних, простором найменшого батьківського контролю (як матері, так і батька) є Інтернет.

• З віком батьківський контроль та обізнаність зменшуються, а найбільш різкий стрибок щодо зменшення обізнаності батьків про діяльність дитини в Інтернеті відбувається в 13 і 14 років.

• Найчастіше спільною сімейною справою є харчування, розмови та перегляд телевізора або відео: переважна більшість опитаних зазначає, що це відбувається раз на тиждень або й частіше. Так само, як і батьківський контроль, частота спільної сімейної діяльності знижується зі зростанням віку опитаних.

Середовище однолітків

• Загалом більшість (65,6%) респондентів вважає, що друзі їм намагаються допомогти.

• У разі виникнення неприємностей 66,4% опитаних зазначили, що вони можуть розраховувати на друзів.

• Поділитися своїми прикрощами з друзями готові 74,7% респондентів.

• Можуть обговорити свої проблеми з друзями 65,3% опитаних.

• Декілька разів на день або постійно (цілий день) 40% молодих людей спілкуються он-лайн з близькими друзями або подругами; майже третина (27,1%) так активно

спілкується з іншими людьми (батьками, братами/сестрами, однокласниками, вчителями тощо); кожен восьмий (12,5%) з такою інтенсивністю спілкується з друзями, з якими познайомився в Інтернеті.

Образи, травми та бійки в підлітковому середовищі

- Упродовж останніх двох місяців 35% підлітків брали участь у випадках ображення або приниження інших (з них 22,7% – «один раз або двічі», 3,5% – «кілька разів на тиждень»).
- Протягом останніх двох місяців 40% хлопців і 30% дівчат загалом знущалися/принижували/ображали інших учнів/студентів.
- Найпоширенішими формами агресивної поведінки, до якої вдаються підліткі-агресори, є обзивання, висміювання, дражніння.
- Незалежно від форми агресії, хлопці та підлітки віком 13–15 років є більш активними, порівняно з іншими.
- Загалом жертвами образ/принижень/знущань протягом останніх двох місяців визнали себе 37,9% серед усіх опитаних підлітків, і з більшістю такі випадки траплялися один-два рази.
- Децю частіше, порівняно з представниками іншого віку, зазнавали образ і знущань 10–13-річні, найрідше – 17-річна молодь.
- Серед опитаних підлітків 21,1% зазначили, що ображали своїх колег по навчанню в онлайн-просторі; «жертвами» онлайн-знущань визнала себе п'ята частина – 21,5%.
- Протягом останнього року 35,5% опитаних підлітків безпосередньо брали участь у бійках.
- Протягом останніх 12 місяців 39,4% підлітків повідомили про наявність у них таких травм, що вони змушені були звертатися до медичних закладів, з них 20,5% мали одну таку травму, 5,5% – 4 і більше.

Насильство як особливий вид травматичної поведінки

- Кожен четвертий підліток зазнавав фізичного або емоційного насильства хоча б один раз протягом життя.
- Про досвід фізичного та емоційного насильства впродовж останніх 12 місяців повідомили 10,3% та 14,5% респондентів відповідно.

Самооцінка здоров'я молодих людей

- Незалежно від статі та віку позитивно оцінили своє здоров'я 79,8% опитаних.
- Найгірше своє здоров'я оцінюють студенти ЗПТО та ЗФПО. Так, 26,8% та 27,8% відповідно оцінили своє здоров'я як «посереднє» або «погане».
- З віком відбувається інтенсивне зростання поширеності скарг (особливо серед дівчат), пов'язаних із психоемоційним станом (пригніченість, роздратованість, нервозність), на тлі незначних коливань скарг, пов'язаних з фізичним станом (відчуття болю).
- Більшість опитаних зазначила виникнення нервозності (74,5%) або роздратованості та поганого настрою (78,4%) протягом останніх шести місяців, частота яких прогресивно зростала з віком, особливо серед дівчат (п'ята частина відчуває ці симптоми майже щодня).

- Від 10% до 5% дітей та підлітків не виконують рекомендації стосовно догляду за станом ротової порожнини.
- Більшою є сталість навички чистити зуби серед дівчат («частіше ніж один раз на день») і поступове зменшення сформованості цієї навички зафіксоване серед хлопців – з 52,4% серед 11-річних до 38,9% серед 17-річних.

Відчуття власного тіла

- Більшість (до 60%) опитаних вважають своє тіло «нормальним».
- Кожен п'ятий (24,4%) опитаний різного віку вважає, що має надмірну (вищу за нормальну) масу тіла.
- Частка молодих людей з нормальним ІМТ зростає з віком: від 66,3% в 11-річних до 75,3% серед 17-річних респондентів.
- Дівчата значно частіше, ніж хлопці, повідомляють про недостатню вагу – практично кожна четверта (24,1%) дівчина віком 11 років і кожна п'ята віком 13, 15 та 17 років.

Статева культура молоді, яка навчається

- Про наявність досвіду статевих стосунків повідомив практично кожен п'ятий опитаний (18,3%).
- До досягнення віку 17 років набуття практичного досвіду статевого життя визнала переважна більшість тих, хто має досвід статевих стосунків, – 89,2%.
- Практично кожен десятий (9,2%) з тих, хто заявив, що має досвід статевих стосунків, визнав віком сексуального дебюту 12 років і молодше (12,1% юнаків та 3,5% дівчат).
- Майже кожен сьомий (14,7%) серед респондентів, які повідомили про досвід статевих стосунків, зізнався, що вік їхнього першого статевого партнера був 19 років або старше, 7,2% молодих людей не знали вік свого першого партнера.
- Серед усіх опитаних молодих людей, переважна більшість заявила про те, що вступала в статеві стосунки два рази та більше (71,2%).
- Про застосування презерватива як засобу контрацепції та захисту при першому статевому контакті повідомили понад половину (69,3%) опитаних з тих, хто вже має статеві стосунки.
- Дівчата у старшій віковій групі частіше за хлопців повідомляли про нехтування цим запобіжним засобом – від третини 16-річних до чверті 17-річних.
- Про застосування презерватива як засобу контрацепції та захисту під час останнього статевого контакту повідомила більшість опитаних (65,4%) з тих, хто вже має статеві стосунки.
- Кожен десятий (11,7%) юнак віком 14 років і кожен шостий (17,5%) юнак віком 15 років зазначили, що не знають, чи використовувався презерватив під час останнього статевого контакту.
- Основним джерелом отримання знань про статеві стосунки для учнівської молоді, незалежно від віку, виявився Інтернет: понад половина респондентів (58,4%).
- Для кожного третього респондента батьки та вчителі стали важливим джерелом отримання знань про статеві стосунки (32,5% та 28,9% відповідно).
- Близько третини опитаних учнів і студентів віком 14–17 років отримували інформацію про статеві стосунки від медпрацівників.

Знання про ВІЛ-інфекцію

- Переважна більшість опитаної учнівської молоді принаймні чула про ВІЛ-інфекцію – 88,6%.
- 57,4% правильно зазначили, що ВІЛ-інфікована людина може виглядати здоровою, 8,8% підлітків заперечили це, а кожен третій (33,7%) не зміг визначитися з відповіддю на це запитання.
- Упевненість у тому, що статеві контакти з постійним партнером знижують ризик інфікування, була значно більшою серед студентів ЗФПО (59,0%) ніж серед учнів ЗПТО (43,6%).
- Кожен п'ятий опитаний хибно вважає, що ВІЛ-інфекцією можна заразитися через укуси комара (19,7%) та якщо пити по черзі з однієї склянки з ВІЛ-інфікованою людиною (19,4%), а 41,6% респондентів повідомили, що можна захистити себе від зараження ВІЛ-інфекцією, якщо зробити щеплення.
- Більшість опитаних вважає, що себе можна захистити через невикористання голки і шприців, якими користувались інші люди (68,5%), а половина респондентів вважає, що себе можна захистити через використання презерватива під час кожного статевих контакту (51,2%).
- Базуючись на отриманих даних щодо знань учнів окремо для кожного шляху передачі ВІЛ, був розрахований показник рівня знань, який становить 12,1%. Для старшої групи респондентів (учні 8–11 класів ЗЗСО та 1–2 курсів ЗПТО та ЗФПО) цей показник становить 17,1%. Найнижчий показник щодо рівня знань був зафіксований серед учнів ЗПТО (14,7%), найвищий – серед студентів ЗФПО (18,3%).
- Для більшості опитаних найпоширенішими джерелами отримання інформації про ВІЛ/СНІД є Інтернет: з нього 58,4% учнівської молоді дізнаються про ВІЛ/СНІД.
- Понад третина дізнається про ВІЛ з телепередач і від батьків (38,7% та 32,5% відповідно).
- Водночас 28,8% опитаних чули про ВІЛ/СНІД від учителів, а кожен четвертий (25,3%) – від медичних працівників.
- Більше ніж половина опитаних респондентів (59,1%) знає, куди можна звернутися, якщо є бажання пройти тестування на ВІЛ.

Досвід уживання психоактивних речовин

- Уживання всіх шкідливих речовин має тенденцію до зростання з віком.
- Куріння тютюну та вживання марихуани більше поширені серед хлопців, ніж серед дівчат (упродовж останнього місяця палили 12,5% хлопців та 7,1% дівчат, уживали марихуану 3,8% хлопців та 1,6% дівчат).
- Уживання алкоголю поширене як серед хлопців, так і серед дівчат (упродовж останнього місяця вживали алкоголь 22,2% хлопців та 23,4% дівчат).
- Уживання всіх шкідливих речовин має найвищі показники серед студентів ЗПТО порівняно зі студентами ЗФПО (учні шкіл мають найнижчі показники, але це більше пов'язано з віком школярів).
- Найбільшу тенденцію до повторення має досвід уживання алкоголю: серед тих, хто вживав його протягом життя, 58% також повідомили про досвід уживання впродовж останнього місяця (для тютюнокуріння цей показник становить 49%, для марихуани – 35%).

- Найбільший стрибок у вживанні психоактивних речовин відбувається переважно у віці 14–15 років.

Особливості харчування підліткової молоді

- Про щоденне вживання їжі разом з родиною за одним столом повідомили 70,9% респондентів.
- Починаючи з 0,6% опитаних 11 років до 2,5% 17 років ніколи не їдять у родинному колі.
- Не снідають у будні дні 7,8% 11-річних дітей, а в 17-річних ця частка становить 15,6%.
- Лише кожен п'ятий опитаний ніколи не переглядає телевізор під час споживання їжі (20,4%).
- Майже третина (27,9%) респондентів щодня або 5–6 днів на тиждень споживає їжу під час перегляду телевізора.
- Більше ніж один раз на тиждень уживають колу та інші газовані напої, що містять цукор, 42,4% опитаних.
- Щодня підлітки вживають фрукти та овочі – 42,2% та 51,2% відповідно.
- Більшість підлітків (75,2%) повідомила, що більше ніж один раз на тиждень вживають різні солодощі, при цьому понад третина з них (35,5%) – щодня в різному обсязі.

Харчування дітей у закладах освіти

- Охоплення молодших школярів гарячими обідами все ще неповне – більше ніж 3% учнів 1–4-х класів ними не забезпечені.
- За минулі чотири роки забезпечення гарячими обідами школярів 1–4-х і 5–9-х класів погіршилося в сільських ЗЗСО та в обласних центрах, натомість поліпшилося в менших за розміром містах.
- Серед дітей старших вікових груп забезпечення гарячим харчуванням поліпшилося в ЗЗСО села та у ЗФПО.
- Абсолютна більшість закладів забезпечує на своїй території умови для харчування дітей та підлітків протягом навчального дня, водночас більше ніж 3% закладів таких умов ще не мають.

Фізична активність і пасивне проведення часу

- Кожен четвертий підліток (23,7%) щодня займається фізично активною діяльністю не менше ніж одну година на день: це є характерним більшою мірою для хлопців, ніж для дівчат (27,8% та 19,4% відповідно).
- Чим молодший підліток, тим вищий його рівень фізичної активності: від 30% серед 10–11-річних, які щоденно займаються фізичною активністю понад годину, до 17% серед 16–17-річних.
- Відсутність фізично активної діяльності («жодної години на тиждень») властива 6% опитаних підлітків, низька активність (один день на тиждень від години на день) – ще 5,8%. Переважають серед таких підлітки віком 16–17 років.
- У вільний від занять час 74,8% респондентів займаються фізичними тренуваннями понад два рази на тиждень; 22,3% тренуються щодня.
- Основна частота тренувань – двічі-тричі на тиждень.

- У будні дні час, проведений біля будь-якого електронного пристрою, для більшості підлітків становить до двох годин на день.
- Не грають (варіант відповіді – «не витрачаю жодної години») в ігри на комп'ютері, планшеті чи смартфоні в межах 17–19% підлітків (протягом робочого тижня – 18,9%, у вихідні – 16,5%). Більшість серед них – це дівчата та підлітки 16–17 років.
- Не користуються (варіант відповіді – «не витрачаю жодної години») електронними пристроями (не користуються електронною поштою, не спілкуються в соцмережах тощо) – 8% опитаних підлітків, незалежно від статі, проте більшість серед них – це молодші за віком опитані – 10–12-річні.
- Майже кожен шостий підліток (17,6%) у вихідні дні з періодичністю понад 6–7 годин на день у вільний час користується електронними пристроями (комп'ютером, планшетом, смартфоном) з метою виконання домашньої роботи, відправлення повідомлень електронною поштою, у Twitter, Facebook, спілкування в чатах і використання Інтернету: 20,0% серед дівчат і 15,2% серед хлопців.

Соціальні мережі та віртуальне спілкування

- Кожен четвертий респондент (23,5%) регулярно відчував, що не може думати ні про що інше, крім моменту, коли знову буде можливість користуватися соціальними мережами.
- Кожен третій підліток (36,2%) зазначав, що хотів би витрачати менше часу на соціальні мережі, але це не вдавалося.
- Майже п'ята частина респондентів (18,2%) зазначила, що нехтує іншими справами (хобі, спортом) через користування соціальними мережами.
- Зазначили, що використовували соціальні мережі, щоб позбутися негативних відчуттів, 36,3% підлітків.
- Кожен п'ятий респондент (19,5%) погодився, що говорити про особисті почуття в Інтернеті легше, ніж віч-на-віч.
- Практично кожен восьмий (12,6%) опитаний підліток має залежність від соціальних мереж.

Соціально-економічна нерівність

- Рівень матеріального добробуту своєї сім'ї визначали як високий та вищий за середній 59,7% опитаних.
- 65,8% опитаних жодного разу впродовж останніх 12 місяців не виїжджали за межі України разом із сім'єю.
- Протягом останніх 12 місяців за межі області виїжджали 73,1% опитаних підлітків.

Соціальна активність підлітків

- Розмовляють українською вдома 59,4% опитаних, з друзями – 53,8%, з однокурсниками/одногрупниками в закладі освіти – 61,8%, з учителями/викладачами в закладі освіти поза навчанням – 72,0%.
- Кожен десятий підліток (11,5%) заявив, що є членом дитячої чи молодіжної громадської організації у своєму населеному пункті.

- Кожен четвертий респондент (24,9%) знає про діяльність дитячих чи молодіжних громадських організацій, проте не відвідує їхні заходи та не бере участі в їхній діяльності.

- 23,3% опитаних повідомили, що не знають про існування або діяльність таких організацій у своєму населеному пункті.

- Кожен шостий (15,8%) респондент повідомив, що особисто бере участь у діяльності органів учнівського/студентського самоврядування.

- Кожен п'ятий опитаний (19,9%) готовий особисто взяти на себе ініціативу та долучитися до громадських ініціатив у житті свого населеного пункту. Ще 14,9% готові розділяти таку ініціативу з іншими.

Підлітки та праця

- Упродовж останнього року 43,1% підлітків мали досвід виконання будь-якої роботи за винагороду, прибуток чи безоплатно заради доходу особистого та родини (включаючи роботу в особистому селянському господарстві).

- Хлопці більшою мірою, ніж дівчата, залучені до трудової діяльності (50,7% та 35,3% відповідно).

- Найпоширенішими видами роботи є праця в особистому селянському господарстві або сімейному бізнесі.

- Кожен третій має досвід роботи за зарплату чи оплату в натуральній формі на підприємстві або у фізичної особи – роботодавця.

- Середня тривалість робочого дня, незалежно від статі, становить 4,5 години, якщо вік респондента є меншим ніж 15 років.

- Майже кожен третій з тих, хто має досвід роботи за останні 12 місяців, працював понад 8 годин на день.

Безпека підлітків та молоді

- Переважна частина підлітків завжди (63,5%) або в більшості випадків (28%) почувалася в безпеці в районі їхнього проживання.

- Про те, що безпечно гуляти чи грати самим біля своїх домівок упродовж дня, повідомили 74,6% опитаних підлітків.

- Дівчата частіше за хлопців повинні інформувати батьків, куди вони йдуть гуляти (69,8% та 52,7% відповідно).

- Дівчатам необхідно повертатися додому в певний час частіше, ніж юнакам (61,5% та 46,2% відповідно).

- Переважна більшість опитаних респондентів дістаються до закладу освіти та повертаються додому пішки (72,3% та 75,6% відповідно).

Executive summary

The identification of health problems as one of the key challenges affecting Ukraine's social development means it is urgent for systematical research to be conducted and for organizational approaches to be developed to preserve and improve health and health promotion in Ukraine.

Recently the health of Ukrainians, including young people, has been a cause of great concern. Without doubt, Ukraine is a country in which deterioration of the population's health has become catastrophic. Researchers have noted a significant growth in birth defects, an increasing number of patients with chronic, mental and malignant diseases, as well as decreasing life expectancy.

Since 2001, Ukraine has participated in the cross-national "Health Behaviour in School-aged Children" project (HBSC), which is being implemented with the support of the United Nations Children's Fund (UNICEF) in Ukraine.

The Ministry of Health of Ukraine established a working group to implement the 2014 round of HBSC in Ukraine. The working group is still active.

In the HBSC study adolescents' health and behaviour are monitored over time, covering various components of their health in a wider context. In order to understand which factors affect adolescents' health and behaviour, the study focuses on their socio-economic environment, as well as their living at home, at school, and in peer groups. The HBSC study provides a breadth and depth of information otherwise unattainable in monitoring studies.

During preparations for the 2018 HBSC round, young people actively participated in discussions to identify the important topics that adolescents wanted to see in the national database and to compare themselves with peers from other European countries that took part in the study. In early 2017, a youth survey was conducted within the framework of the U-report Ukraine project, and in June that year two focus group discussions were held at the Junior Academy of Sciences in Kyiv city.

The HBSC project has now conducted five study waves in Ukraine (with 5,267 respondents in 2002, 6,535 in 2006, 10,343 in 2010, 11,390 in 2014, and 13,338 in 2018). The national sample can be disaggregated by age, gender, type of settlement, region, type of family, material status, and so on, but not by oblast and educational institution.

The main objective of the study is to obtain reliable and valid information on the characteristics of the health and lifestyle of adolescents aged 11, 13, 15 and 17 years, to help streamline efforts to preserve and improve their health. This will be done by:

- determining the priorities for health promotion for various gender and age groups;

- studying the influence of the social environment on the health of student youth; strengthen informational support for health promotion activities in educational institutions;
- developing health promotion indicators for adolescents based on the sociological survey data; and
- supplementing government statistics on the diseases.

Young people aged 10–17 studying in secondary school (Grades 5–11), and vocational technical education institutions (Years 1 and 2) and pre-higher vocational education institutions (after nine years of general secondary education) were the primary object of the study. In 2018, the project interviewed 13,338 respondents from 287 educational institutions in 369 locations (173 cities and 196 villages) in Ukraine.

Study results

School environment

The respondents' attitudes towards their institutions during the study period (regardless of gender, age, type of educational institution and size of community) were mostly positive: 81.5 per cent of the respondents stated that they “like” or “rather like” their institution.

A generally positive attitude prevailed among students at pre-higher vocational education institutions (87.8 per cent), somewhat less in vocational technical education institutions (86 per cent), and least in secondary schools (80.9 per cent).

Of the respondents, 5.2 per cent felt significant pressure from assignments in their classes/groups and at home (irrespective of gender, age, type of institution and size of settlement). A further 35.2 per cent felt some pressure, while 40.4 per cent did not feel any pressure.

In total, 47.2 per cent “strongly agreed” or “agreed” with the statement “Students in my class/group enjoy being together” at the time of the study (regardless of gender, age, type of educational institution and size of settlement); 42.3 per cent felt that: “Most students in my class/group are kind and helpful”; and 63.5 per cent that: “Other students accept me as I am”.

Irrespective of gender, age, type of educational institution and size of settlement, 66.3 per cent of the respondents “strongly agreed” and “agreed” that teachers accepted them as they were, 48.6 per cent felt that their teachers cared about them, and 43.5 per cent respondents had a lot of trust in their teachers.

Availability and facilities of the educational institution

Seven per cent of school managers in rural educational institutions reported a lack of gym halls.

On average, each institution has 28 computer workplaces (from 17 in rural schools to 68 in pre-higher vocational education institutions).

Having hot water supply available was reported by 83.9 per cent of the heads of educational institutions. The number of pre-higher vocational education institutions without hot water has fallen (from 27 per cent in 2014 to 20 per cent in 2018).

Transportation of students who live further than three kilometres away is available for 47 per cent of educational institutions: for rural secondary schools the figure is 77.8 per cent.

Access for students with disabilities is provided in 58.6 per cent of secondary schools in oblast centres, 78.4 per cent in other urban areas, and 81.8 per cent in rural areas. In 73.1 per cent of the institutions accessibility is provided for the ground floor, all rooms on all floors are only fully accessible in 5.7 per cent of educational institutions.

The role of the educational institution in adolescents' extracurricular activities

About 40 per cent of educational institutions provide music education free of charge; more than half of the institutions have science clubs (Junior Academy of Sciences centres), more than two thirds have open classrooms, and most have sports clubs (86.7 per cent) and other clubs for interest groups (91.6 per cent).

In total 54.7 per cent of the institutions allow children who are not students of the institution to attend their out-of-school centres; almost all (96.8 per cent) are open for extracurricular activities during working hours, 47.7 per cent at weekends, and 24.9 per cent during the holidays.

One of the key factors behind institutions' extra-curricular activities is cooperation with other organizations: here the most popular partners are the Centre for Social Services for Family, Children and Youth (91.6 per cent), health care facilities (82.8 per cent) and civil society organizations (68.8 per cent).

In total, 97.1 per cent of school managers "strongly agree" and "agree" that students in their institutions are aware of decisions made regarding their interests; 96.1 per cent stated that students' opinions are taken into account when making decisions regarding their interests; and 99.0 per cent reported that the opinions of parents' representatives were taken into account when making decisions concerning the interests of students.

In almost half the institutions (47.1 per cent) students took part in meetings of the teachers' council / department / academic council (the figure was 75.0 per cent for pre-higher vocational education institutions, but only 39.4 per cent for rural secondary schools). In 65.3 per cent of institutions, parents' council representatives participated in meetings of the teachers' council, department or academic council.

Nearly two-thirds (65.9 per cent) of students have "never" or "almost never" been involved in extracurricular activities such as youth clubs (e.g. scouts, computer clubs or chess clubs).

Psychological well-being and comfort

In total 38.6 per cent of the adolescents felt "very happy".

Between 68.5 per cent and 78.7 per cent of school-aged adolescents rated their lives as the best possible. Eleven-year-old boys were most likely to be satisfied with their lives (81.3 per cent), and 17-year-old girls the least likely (65.4 per cent).

Every third girl (31.1 per cent) and one in five boys (21 per cent) had experienced feeling of a everyday sadness or hopelessness for two weeks or more in a row during the past 12 months that they stopped doing their usual activities.

Every tenth adolescent (10.1 per cent) “very often” or “fairly often” felt that she or he was unable to control important things in her or his life, and every sixth (16.6 per cent) felt that difficulties were piling up so high in the last month that they could not be overcome.

Half the respondents (49.6 per cent) during the last month felt confident about their own abilities to handle their personal problems “very often” or “fairly often”.

In general, every second teenager during the last two weeks “most of the time” or “all the time” experienced positive emotions, calmness, cheerfulness, energy and fullness in their lives.

Most respondents (63 per cent) were happy “all the time” or “occasionally” during the last 3–7 days.

Every fifth respondent (22.2 per cent) noted that she or he felt lonely “all the time” or “occasionally” during the last 3–7 days. Girls reported feeling lonely more frequently than boys (23.8 per cent and 20.5 per cent respectively).

Almost every sixth respondent (18.3 per cent) usually goes to bed at midnight or later on a schoolday.

The proportion who go to bed late on a schoolday significantly increases with age, from 6.6 per cent among 11-year-olds to 32.3 per cent among 17-year-olds.

During weekends and holidays, the proportion who go to sleep after midnight rapidly increases in all age groups, to 48.3 per cent of all the adolescents.

Parental family

According to the respondent youth, the family environment is quite friendly and supporting. Mothers are more involved in adolescents’ lives than fathers. At least two thirds (68 per cent) of the young respondents live with both parents.

Most of the respondents can “easily” or “very easily” talk to their mothers about topics that are very important to them (88.3 per cent), and 76.7 per cent with their fathers. The father is a preferred interlocutor to a greater extent for boys (81.6 per cent) than for girls (71.3 per cent).

The proportion can easily talk to their parents decreases with the student’s age. The lowest figure is for 14-year olds: 73.3 per cent.

According to the respondents, the internet is the area with the least parental control, both on the part of the mother and father. Parental control and awareness decrease with age, and noticeable reductions of parent awareness were observed in online activities of the 13- and 14-year olds.

The most common family activity is having meals together, talking and watching television – the vast majority of respondents indicate that these happen once a week or more. Just as with parental control, the frequency of joint family activities decreases with the age of the respondents.

Peer environment

In general, the majority (65.6 per cent) of respondents think their friends are genuinely trying to help them; 66.4 per cent indicated that they can count on friends when things go wrong; 74.7 per cent are ready to share their joys and sorrows with their friends; and 65.3 per cent can talk about their problems with friends.

Forty per cent of young people “several times a day” or “almost all the time throughout the day” communicate with close friends online; almost a third (27.1 per cent) actively communicate with other people (parents, siblings, classmates, teachers and so on); while 12.5 per cent communicates this frequently with friends they met online.

Bullying, injuries, and fights among adolescents

Thirty-five per cent of adolescents participated in bullying others during the last two months (including 22.7 per cent who did so “once or twice” and 3.5 per cent “several times a week”). In total, 40 per cent of boys and 30 per cent of girls have been bullied by other students during the past 2 months;

The most common forms of aggressive behavior admitted by adolescent “bullies” are: calling names, mocking and teasing. Regardless of the form of aggression, boys aged 13–15 years were more active than other groups.

Overall, 37.9 per cent admitted being victims of bullying in the past two months. Adolescents aged 10–13 years were more likely to be bullied than older respondents.

In total, 21.1 per cent of respondents admitted bullying their classmates online, while 21.5 per cent stated that they were “victims” of online bullying.

Overall, 35.5 per cent of adolescents reported participating in fights during the past year. In that period, 39.4 per cent of adolescents reported having injuries that had to be treated by a doctor or nurse, including 20.5 per cent who had one injury, and 5.5 per cent four or more.

Violence as a special type of traumatic behavior

Every fourth adolescent had experienced physical or emotional abuse at least once in their lives. About 10.3 per cent of respondents reported experiencing physical abuse and 14.5 per cent emotional abuse during the past 12 months.

Self-rated health

Four-fifths (79.8 per cent) of the respondents positively rated their health regardless of gender or age. Students of vocational technical education institutions and pre-higher vocational education institutions evaluated their health the worst. In total, 26.8 per cent and 27.8 per cent rated their health as “fair” or “bad” respectively.

Prevalence of health complaints increases significantly with age (especially among girls) because of mental health/psychological conditions (depression, irritation and nervousness). Physical health (feeling of pain) remains substantially unchanged.

Most respondents noted feeling nervous (7.5 per cent) or irritable/bad tempered (78.4 per cent) over the past six months. Incidence progressively increased with age, especially among girls (one fifth of them experience the symptoms almost daily).

Between 5 and 10 per cent of children and adolescents do not follow the recommendations for dental care. Girls tend to continue brushing their teeth “more than once a day”, while among boys this indicator gradually falls from 52.4 per cent among 11-year-olds to 38.9 per cent among 17-year-olds.

Body image

Up to 60 per cent of respondents considered their bodies to be “normal”. One in five (24.4 per cent) in total believed they had excess (higher than normal) body weight. The proportion of young people with normal BMI increased with age: from 66.3 per cent at age 11 to 75.3 per cent among 17-year-olds. Girls more often reported being underweight: almost every fourth girl among 11-year olds (24.1 per cent) and every fifth in 13-, 15- and 17-year olds.

Sexual activity of school-aged adolescents

About a fifth of the respondents (18.3 per cent) reported having had sexual intercourse. The vast majority (89.2 per cent) of those who reported having had sexual intercourse had done so before reaching the age of 17. Almost every tenth (9.2 per cent) of those who reported having had sexual intercourse experience reported the age of sexual debut at 12 years of age or younger (12.1 per cent of boys and 3.5 per cent of girls).

Over a seventh of those who reported having had sexual intercourse (14.7 per cent) admitted that their first sexual partner was 19 years of age or older, while 7.2 per cent did not know the age of their first sexual partner.

Of all young people who had had sexual intercourse, the overwhelming majority stated that they had done so twice or more (71.2 per cent).

Over half (69.3 per cent) of those who reported having had sexual intercourse used condoms for contraception and protection during their first sexual intercourse. Older girls were more likely than boys to report disregarding this precautionary measure: from a third among 16-year-olds to a quarter among 17-year-olds.

Most respondents who reported having had sexual intercourse (65.4 per cent) reported using a condom for contraception and protection during their last sexual intercourse. One in nine 14-year-old boys (11.7 per cent) and one in six 15-year-old boys (17.5 per cent) reported they did not know whether a condom was used during their last sexual intercourse

Regardless of age, for more than a half the respondents (58.4 per cent) the internet was the main source of information about sexual relations. For every third respondent, parents and teachers were important sources of information about sex (32.5 per cent and 28.9 per cent respectively). About a third of the respondents aged 14–17 years received information about sex from health care professionals.

Knowledge about HIV

The overwhelming majority (88.6 per cent) of the interviewed students had at least heard about HIV. More than half (57.4 per cent) correctly pointed out that a person living with HIV might look healthy; 8.8 per cent of the adolescents denied this, and one in three (33.7 per cent) could not answer the question.

Students at pre-higher vocational education institutions were significantly more confident that sex with a regular partner reduces the risk of infection than students of vocational technical education institutions 59.0 per cent and 43.6 per cent respectively.

Every fifth respondent mistakenly believed that one can contract HIV through a mosquito bite (19.7 per cent) or by sharing a glass with a person living with HIV (19.4 per cent). Two-fifths (41.6 per cent) of participants reported that transmission of HIV can be prevented by a vaccination.

Most respondents (68.5 per cent) believe that they can protect themselves by not using needles and syringes used by other people, while half (51.2 per cent) believe they can protect themselves by using condoms during every sexual intercourse.

Based on students' awareness of each HIV transmission pathway, a 12.1 per cent level of knowledge was calculated. For older respondents (secondary school Grades 8–11, and Year 1 and 2 students at vocational technical education institutions and pre-higher vocational education institutions, this indicator was 17.1 per cent. Of these, the lowest level of knowledge was recorded among students at vocational technical education institutions (14.7 per cent), and the highest among of pre-higher vocational education students (18.3 per cent).

For most respondents, the most common source of information on HIV is the internet: 58.4 per cent of the students learn about HIV online. About a third find out about HIV from television shows (38.7 per cent) and their parents (32.5 per cent). Meanwhile, 28.8 per cent of participants heard about HIV from teachers, and one in four (25.3 per cent) from healthcare professionals.

More than half the respondents (59.1 per cent) know where to go to be tested for HIV.

Experience of psychoactive substances

The use of all harmful substances tends to increase with age.

Smoking tobacco and marijuana use are more common among boys than girls (12.5 per cent of boys and 7.1 per cent girls smoked cigarettes during last month; 3.8 per cent of boys and 1.6 per cent of girls used marijuana during last month).

Use of alcohol was widespread among both boys and girls (22.2 per cent of boys and 23.4 per cent of girls reported having had alcohol during the last month).

Use of all harmful substances was more prevalent among students at vocational technical education institutions than secondary school pupils (the lower rates are linked to the age of students).

The most repeated activity is alcohol consumption: of those who had consumed it in their lives, 58 per cent also reported using it during the last month (for tobacco smoking the figure was 49 per cent and for marijuana 35 per cent).

The most common age for use of psychoactive substances is generally 14–15 years.

Adolescents' food habits

About 70.9 per cent of respondents reported eating with their families at shared tables every day. Never having family meals was reported by 0.6 per cent of 11-year-olds and 2.5 per cent of 17-year-olds.

In total, 7.8 per cent of children aged 11 years do not have breakfast on weekdays; among 17-year-olds, this number reaches 15.6 per cent.

Only one in five respondents never watch television while eating (20.4 per cent) Almost a third of respondents (27.9 per cent) eat “every day” or “5–6 days a week” while watching television.

Two-fifths (42.4 per cent) of respondents drink cola and other sugar-containing soft drinks more than once a week. Most adolescents (75.2 per cent) reported eating sweets more than once a week, and more than a third (35.5 per cent) eating them every day in different volumes. Meanwhile, 42.2 per cent of adolescents consume fruits and 51.2 per cent vegetables every day

Meals in educational institutions

Coverage of younger schoolchildren by hot school dinners is still incomplete: more than 3 per cent of students in school Grades 1–4 do not have them. Over the past four years, hot lunch availability for schoolchildren in Grades 1–9 has deteriorated in rural schools and oblast centres but improved in urban areas. For older age groups, availability of hot meals has improved in rural schools and pre-higher vocational education institutions.

An absolute majority of institutions have meals available for staff on their premises during the school day, but more than 3 per cent of institutions do not.

Physical activity and sedentary behaviour

Every fourth adolescent (23.7 per cent) engages in daily physical activity for no less than an hour a day: this is more typical for boys than girls (27.8 per cent and 19.4 per cent respectively). The younger the adolescent, the higher the level of physical activity: 30 per cent of 10–11-year-olds daily engage in physical activity for more than an hour every day, compared to 17 per cent of 16–17-year-olds;

Six per cent of adolescents have “zero days per week” of physical activity for at least an hour, while for 5.8 per cent the indicator is one day. Sedentary lifestyles are more typical among adolescents aged 16–17 years;

In total 74.8 per cent of respondents exercise more than twice a week, including 22.3 per cent who exercise daily. Most commonly respondents exercise 2–3 times a week;

On weekdays, adolescents spend up to two hours a day using an electronic device. Over a sixth (17–19 per cent) of adolescents do not play (answer “none at all”) games on a computer, tablet or smartphone (during the working week: 18.9 per cent, at weekends: 16.5 per cent). Among those, the majority are 16–17-year-olds.

Eight per cent of the respondents do not use (answer “none at all”) electronic devices (no e-mail, no communication on social media, etc.), regardless of sex, but most of them are

10–12 years old. Almost every sixth adolescent (17.6 per cent) uses electronic devices (computer, tablet or smartphone) at weekends for 6–7 hours a day in his/her free time to do homework, send e-mails, use Twitter, Facebook, chat and the internet: 20.0 per cent among girls and 15.2 per cent among boys.

Social media and cyber communication

Every fourth respondent (23.5 per cent) regularly felt that they could not think of anything else but the moment when social media becomes available again. One in three teenagers (36.2 per cent) reported they had tried to spend less time on social media but failed. Almost a fifth of respondents (18.2 per cent) reported neglecting other activities (hobbies and sports) because they wanted to use social media.

In total, 36.3 per cent of adolescents said they used social networks to escape from negative feelings. Every fifth respondent (19.5 per cent) stated that it would be easier for them to talk about inner feelings online than in a face-to-face encounter. Almost every eighth adolescent (12.6 per cent) is dependent on social media.

Socio-economic inequality

Three-fifths (59.7 per cent) of respondents defined the level of material well-being of their families as high or higher than average.

Two-thirds (65.8 per cent) of the respondents had not left Ukraine in the past 12 months with their families. In the last 12 months, 73.1 per cent of the interviewed adolescents had travelled outside their oblasts.

Features of the socially active adolescent

In total, 59.4 per cent of interviewees speak Ukrainian at home, 53.8 per cent with friends, 61.8 per cent with peers at school and 72.0 per cent with teachers.

Every ninth adolescent (11.5 per cent) reported membership of a children's or youth NGO in her/his place of residence. Every fourth respondent (24.9 per cent) knows about the activities of children's or youth NGOs but does not attend their events or participate in their activities. A quarter (23.3 per cent) of the respondents said they did not know about the existence or activity of such organizations in their places of residence.

One in six respondents (15.8 per cent) reported personally being involved in student self-government bodies. Every fifth respondent (19.9 per cent) is ready to personally take the initiative and engage in community initiatives in their settlement. Another 14.9 per cent are ready to do this with others.

Adolescents and labour

During the last year, 43.1 per cent of adolescents had experience of doing paid or free work for personal and family income (including work in a household garden or farm). Boys are more likely to do so work than girls (50.7 per cent and 35.3 per cent respectively).

The most common type of work is labour on a family farm or in a family business.

Every third adolescent has paid work experience for a company or individual employer.

The average duration of a working day, regardless of gender, is 4.5 hours, if the respondent is under 15 years of age. In the past 12 months almost one in three of those who had work experience had worked for more than 8 hours a day.

Safety of adolescents and young people

The majority of adolescents always (63.5 per cent) or usually (28 per cent) feel safe in their area of residence. About 74.6 per cent of the interviewed adolescents reported that it is safe to walk or play by themselves near their homes throughout the day.

Girls were more likely than boys to inform their parents where they go out (69.8 per cent and 52.7 per cent respectively). Girls need to return home at a certain time more often than boys (61.5 per cent and 46.2 per cent respectively).

The vast majority of interviewed respondents go to school and return home from school on foot (72.3 per cent and 75.6 per cent respectively).

Conclusions

The current state of adolescents' health needs to be addressed in the health care system and in the home. Many diseases are easier to prevent than to cure, and so health care and educational institutions should actively promote preserving and strengthening children's health during the second decade of life, as during this period parental control (including on health matters) decreases.

Implementing a comprehensive, integrated, flexible and stable policy to achieve positive health outcomes for this age group is only possible if there is political will to provide sufficient resources for implementation and evaluation. The knowledge gained from the study provides important information about the most effective measures to improve young people's health.

Наукове видання

О. М. Балакірева, канд. соціол. наук, Т. В. Бондар, канд. соціол. наук,
Г. М. Даниленко, д-р мед. наук, проф., Р. Я. Левін, канд. пед. наук,
Н.-М. К. Нгуєн, Д. М. Павлова, канд. соціол. наук, доцент,
Н. П. Пивоварова, канд. соціол. наук, доцент, О. Т. Сакович,
О. В. Флярковська, С. Л. Шевченко, канд. соціол. наук

**Соціальна обумовленість
та показники здоров'я
підлітків та молоді :
за результатами соціологічного дослідження
в межах міжнародного проекту
«Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»**

Підп. до друку 28.03.2019 р. Формат 64x90/8.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Schoolbook.
Ум. друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 13,7.
Наклад 1000 прим.

ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»
04080, Київ, вул. Оленівська, 8, к. 2. Тел.: +38044-229-80-45
Свідоцтво Держкомінфоорму України (серія ДК № 165 від 16.08.2000 р.)

ВІДПОВІДАЛЬНЕ БАТЬКІВСТВО — ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ — БЕЗПЕКА
ПЛАNUВАННЯ ЖИТТЯ — САМОУПРАВЛІННЯ
ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ — КЛІМАТ ЗАКЛАДУ
ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ — КЛІМАТ ЗАКЛАДУ
ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ — КЛІМАТ ЗАКЛАДУ